

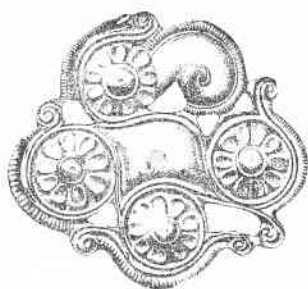
АРХЕОЛОГИЯ

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ

АРХЕОЛОГИЯ

3—4

ГОД. I

СОФИЯ

1959

ИЗДАНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

*Чл.-кор. проф. ДИМИГЪР. П. ДИМИТРОВ (главен редактор),
чл.-кор. проф. АЛЕКСАНДЪР К. БУРМОВ, НИКОЛАЙ С. ДЖАМБАЗОВ,
ТЕОФИЛ К. ИВАНОВ (секретар), АТАНАС МИЛЧЕВ,
СТАМЕН Д. МИХАЙЛОВ, СТАНЧО Р. СТАНЧЕВ (зам.-главен редактор)*

ПЕТНАДЕСЕТ ГОДИНИ БЪЛГАРСКА АРХЕОЛОГИЯ

КРЪСТЮ МИЯТЕВ

От победата на Деветосептемврийското народно въстание, което ликвидира монархо-фашисткия режим и установи у нас народнодемократична власт, ни делят само петнадесет години, но в този сравнително кратък период станаха в нашата страна дълбоки революционни преобразувания във всички области на нашия обществен, стопански и културен живот. Коренни промени се извършиха и в областта на науката, която, въоръжена с марксистко-ленинската методология и опирайки се на опита на съветската наука, постигна забележителни успехи. Българската археология също направи решителен завои и зае достойно място в редицата на прогресивните исторически науки.

До 9 септември 1944 г. в продължение на около 50 години у нас се разви доста оживена археологическа дейност. Отначало Народният археологически музей, а от 1921 г. и Българският археологически институт се очертаха като главни центрове на археологически проучвания в България. Те продължиха започнатите от Руския археологически институт в Цариград разкопки в Плиска и Преслав, предприеха нови разкопки и проучвания в Мадара, разкопаха селищни и надгробни могили, пещери, куполни гробници, римски вили, тракийски светилища, крепости, старохристиянски и средновековни църкви. Бяха проучени и обнародвани старите църкви заедно с техните стенописи в Бояна, Несебър, Асеновград, Бачковския манастир, Погановския манастир, в Земен, Беренде и пр.

Тази археологическа дейност даде ценен и обилен фактически материал, който разкри географската ширина и някои характерни страни на материалната и духовната култура в нашата земя през вековете. Но тази дейност беше стихийна, защото ѝ липсваше тематична плановост. Повечето от разкопките и проучванията се извършваха от просто любопитство да се открие или опише някоя старина или пък, и то доста често, за да се доразкопае някой обект, открит от иманяри или намерен случайно при обработване на земята. Разкопки и проучвания с предварително поставени конкретни исторически задачи не се правеха.

Самата археологическа наука, която се разработваше у нас, носеше всички белези на западната археологическа наука. Това беше вещеведческа и изкуствоведческа наука, идеалистично-формалистична и обективистична. В нея липсваше научен, марксистически метод за правилно разбиране на натрупаните археологически факти. Липсваше умение да се използват тези факти като извори и като средство за разкриване икономиката, бита и историческия развой на обществата, които са създали веществените паметници. Безпринципна и безпланова, българската археология стана в известни случаи и проводник на противонародни политически цели. Тя подхранваше великобългарския шовинизъм, издигаше тенденциозно ролята и значението на прабългарите, като оставяше в сянка славяните. По едно време тя беше и открито антиславянска.

След 9 септември 1944 г., когато в българския общественно-икономически строй настъпи коренна промяна и когато българският народ тръгна всеотдайно по пътя на социализма и мира, българската археологическа наука, ръководена вече от Археологическия

институт и музей при БАН, не можеше да остане на своите стари позиции. Тя трябваше да претърпи основно преустройство, като се въоръжи преди всичко с маркс-ленинската методология и като се ориентира към нови задачи и нова тематика. Българската археология трябваше да стане прогресивна историческа наука, наука, която служи на народа, на цялото човечество.

В своето идейно-политическо и методологично преустройство нашите археолози потърсиха и продължават да търсят помощта на съветската археологическа наука и на съветските археолози. Техният богат опит се оказа отлична школа за нас. Съветската помощ се изрази конкретно между другото и в участие на съветски археолози в наши разкопки и участие на наши археолози в разкопки и конференции на съветска територия.

Като резултат на това българските археолози трябваше да захвърлят и своите остарели методи на кабинетна и полева работа, методи, които ги караха да търсят и виждат само блестящата, представителната страна на живота, а да пренебрегват паметниците на бита и на труда на човека, т. е. онези паметници, чрез които най-ясно се проявява неотбелязаната в някои исторически извори самобитна култура на едно племе или на един народ. Заслепени от блясъка на царските дворци и великолепните храмове в Плиска, Мадара и Преслав, нашите археолози не търсеха да открият сламените хижи на българския селянин, неговия домашен и трудов инвентар и още по-малко неговото славянско керамично производство, чрез което той ни се представя в своята оригинална култура и чрез което той е засвидетелствувал своята принадлежност към голямата славянска етническа и културна общност.

На две научни сесии (1948 и 1950 г.), устроени от Археологическия институт и музей, бяха изяснени основните задачи, които се поставят пред българската археология. От позициите на историческия материализъм трябваше да бъдат всестранно проучени след 9 септември 1944 г. всички ония общества, които в процеса на своето развитие са създали и оставили своите веществени паметници навред из българската земя. Ето защо българските археолози разгънаха сега своите интереси на широк исторически фронт. Те работят едновременно върху културата на първобитното, робовладелското и феодалното общество. Предмет на техните изследвания са обекти от епохата на палеолита, неолита и бронза. Те изучават бита и културата на траките, изследват останките на крайбрежните гръцки колонии и развалините на римските военни и административни градове с особен оглед на влиянието, което едните и другите са оказали на местното тракийско население.

Но българската археология като национална наука има за основна задача да проучи и изясни процеса на образуването и историческото развитие преди всичко на българския народ, на неговата общественно-икономическа структура, на неговата материална и духовна култура през различните стадии на развитието му. Ето защо главните усилия на Археологическия институт и музей са насочени сега към откриване и изследване на веществените и художествените паметници на нашия народ, създадени в течение на повече от 1500 години.

След 9 септември 1944 г. като главен познавателен метод на българската археологическа наука за издирването, откриването и изследването на веществените паметници си остават пак археологическите разкопки. Но сега разкопките не са вече самоцел както по-рано, а средство за разрешаване на исторически задачи, които не могат да бъдат осветлени от писмените извори. В споменатите по-горе две научни сесии на Археологическия институт и музей бяха обсъдени и установени главните възлови проблеми на българската археология и свързаните с тях отделни исторически задачи, които легнаха в основата на един общ перспективен план, задължителен не само за Археологическия институт и музей, но и за всички други музеи в страната, които се занимават научно с археологически въпроси.

През годините на народната власт археологическите проучвания бяха насочени към изследване на значителни по важност и размери обекти. Разкопки бяха започнати в големите римски центрове Ескус и Никополис ад Иструм и в гръцките черноморски

колонии Аполония (Созопол) и Месемврия. За проучване на културата на първобитното общество в нашата страна бяха разкопани големи части от селищните могили при Караново, Русе и с. Езеро, а няколко пещери в долините на Искър и Осъм дадоха ценни материали за осветляване на проблемата „Поява и разпространение на палеолитната култура в нашите земи“.

Особено внимание бе обърнато върху нарасналите задачи във връзка с историята на българската култура. Прекъснатите временно разкопки в Плиска и Преслав бяха отново подхванати още през първите години след 9 септември 1944 г. Започнати бяха и проучвания на културата на третата българска столица — Търново. Сега бе поставена обаче и една нова проблема — културата на славяните, които са населявали нашите земи през VI—VII в., и развитието на тази култура до IX—X в. Бяха издирени стари славянски селища и бяха започнати разкопки на такива селища. В това отношение много ценна помощ ни бе оказана през 1954 г. от Института за история на материалната култура при АН СССР, който ни изпрати като ръководител на разкопките при с. Попина (Силистренско) директора на Държавния ермитаж в Ленинград проф. М. И. Артамонов с помощник Ю. Кухаренко кандидат на историческите науки.

Като говорим за тематичните разкопки като специфичен метод на археологическата наука, не можем да отменим мълком и един друг вид разкопки, които се произвеждат след 9. IX. 1944 г. и които, макар и да не се предприемат по предварително поставени задачи, дадоха много ценни резултати. Това са така наречените спасителни разкопки, които се извършват от Археологическия институт и музей във връзка с огромното социалистическо строителство в нашата страна. При изкопи за строежи на язовири, различни сгради и мелиоративни предприятия се откриват много често неизвестни по-рано археологически обекти, като например архитектурни паметници, останки от стари селища и гробища, градища, водопроводи и други, които нашите археолози имат възможност да проучат и евентуално да запазят от разрушаване благодарение на издадените след 9. IX. 1944 г. специални постановления на Министерския съвет, които задължават строителите и инвеститорите на строежите не само да запазват случайно откритите паметници на културата, но и да осигуряват средства за тяхното цялостно проучване. По този начин у нас бяха открити, проучени или трайно запазени голям брой археологически обекти, които са важни, а понякога и уникални придобивки на нашата археология. Чрез спасителни разкопки бе открит, проучен и запазен като музей на открито центърът на римска и средновековна София, открит бе в чашата на язовира „Г. Димитров“ при Казанлък неизвестният тракийски град Севтополис, при строежа на пеницилиновия завод при Разград бе установено местоположението на римския град Абритус. При построяването на почивен дом в с. Сапарева баня бяха намерени в земята останките на античния град Германия, част от крепостната стена и една от неговите порти. В чашите на язовирите „Сталин“ и „Батак“ бяха проучени останки и гробове на старото тракийско население. За да не изброяваме всички археологически придобивки от спасителни разкопки след 9 септември 1944 г., ще споменем още и средновековните гробни находки от накитни предмети от Ловеч, Луковит и Плевен.

В ограничените рамки на тази статия не е възможно да се включи подробен отчет за всички научни постижения, които Археологическият институт и музей е успял да осъществи през последните петнадесет години. Затова ние ще се ограничим да изброим само информативно по-важните от тях. На първо място поставяме резултатите от научноизследователската работа на терена, като ги предаваме в хронологичен ред и по основни проблеми така, както те стоят в многогодишния научноизследователски план на института.

1. Преди 9 септември 1944 г. ние знаехме за палеолита в България много малко. Открити бяха само седем места с останки от палеолитната култура. Находките от тях не бяха основно изследвани с оглед на тяхната геологическа среда и техниката на обработката им. Затова хронологичното им определение беше неточно, а за повечето от тях

и погрешно. При такива условия не можеше да бъде изяснена и картината на бита и културата на човека у нас през старокаменната епоха.

След 9 септември 1944 г. Археологическият институт и музей постави в своя план задача да се открият още находища, чиито материали трябва да уяснят редица въпроси из историята на човешкото общество у нас и неговата култура. Въз основа на новите находки можеше да се пристъпи към хронологична класификация на къснопалеолитната култура в нашата страна, като се установят и връзките на тази култура с палеолитната култура в съседните на България земи.

В резултат на направените през последните години издирвания и проучвания в долините на Искър и Осъм бяха открити четири нови палеолитни находища в пещери и едно в района на местността „Побитите камъни“ при с. Белослав (Варненско). От пещерните находища най-важни са тези в пещерите Самуилица I и Самуилица II при с. Кунино, Врачанско, с кремъчни оръдия, които по техника на обработката имат най-близки паралели със селетската култура в Унгария. Находките от „Побитите камъни“ представят сегментовидни и трапецовидни микропластинки, които дават основание да се мисли за преходната култура (мезолит) между палеолит и неолит у нас. За изяснение на този въпрос запланувани са разкопки в тази местност, които ще продължат и в следващите години.

2. Преди 9 септември нашите познания за културата през епохата на неолита и енеолита се градяха върху несистемни и нецялостни разкопки и проучвания на няколко селищни могили. Поради това и резултатите от тези проучвания бяха откъслечни и недостатъчни да очертаят една сравнително по-пълна и по-ясна картина на живота на племената, които са живели в нашите земи през IV и III хилядолетие пр. н. е. Пред Археологическия институт и музей стоеше задачата да се установи по-сигурна периодизация на неолита, енеолита и бронза и да се уяснят редица проблеми из историята на първобитно-родовото общество в източната половина на Балканския полуостров, а така също и неговите културни и етнически връзки с племената в Мала Азия и северно от Дунав. Ето защо още през 1946 г. бяха започнати разкопки с цел да се направят по-цялостни проучвания на по-широки и по-дълбоки площи. Разкопките на селищните могили при Караново, Ново-загорско, и Русе, както и проучванията в Деветашката пещера при Ловеч дадоха извънредно ценни материали, които предлагат възможност да се направят важни изводи за бита и, културата на онези племена, които са обитавали източната част на Балканския полуостров преди да бъде населен той от траките.

В могилата до Караново бе разкопана за пръв път у нас една площ от около 1700 кв. м, като се достигна дълбочина до 12,40 м, т. е. до девствения чернозем, върху който се е образувало най-старото селище. Във всички дълбочини са разкрити останки от опожарени жилища, оръдия от камък, кремък, кост, рог и мед, глинени съдове, човешки фигурки от глина, мрамор и кост, накитни предмети и др. Находките позволиха да се разграничат пет нееднакво дебели културни пласта, които отговарят на пет различни селища, образувани последователно едно над друго в различни времена.

Подобни са и находките от селищната могила до Русе. Тя също се разкопава на широка площ, но основата ѝ още не е достигната. И тук са намерени останки от жилища, глинени съдове, множество оръдия на труда, колективни находки от кремъчни оръдия и медни предмети, а така също и голям брой култови предмети. Едни от най-важните находки в тази могила са човешките погребения в свито положение в самото селище, и то близо до жилищата. Скелетите са добре запазени и дават възможност да се проучи физическият тип на населението през каменно-медната епоха. В последния етап на своето съществуване това енеолитно селище е било укрепено с каменен зид.

Материалите от селищата при Караново, Русе и в Деветашката пещера хвърлят нова светлина върху бита и културата на първобитните племена в Югоизточна Европа. Те ~~ни~~ **показват** вида на селищата, устройството на жилищата, поминъка и обществения строй

на населението, връзките на последното със съседните племена и пр. Тези материали и наблюдения ще помогнат да се разреши правилно и въпросът за периодизацията и при-близителната хронология на неолита, енеолита и бронза в тази част на Европа. Находките от основния културен пласт на могилата при Караново показват, че вече в началото на IV хилядолетие нашите земи са били обитавани от първите земеделски племена, които са имали културни и вероятно етнически връзки с племената в Близкия Изток. Установява се също, че в първата половина на енеолита същите земи са били гъсто населени от земеделско-скотовъдни племена, които водели уседнал живот в относително добре уредени селища. Всяко селище е представлявало една родова община. По-късно, през втората половина на III хилядолетие, която съвпада с ранния период на бронзовата епоха, нови скотовъдно-земеделски племена са сложили край на културата с рисуваната керамика, като донесли със себе си друга култура, близка до културата на племената от Мала Азия. Вероятно между тези племена са били и траките.

3. Изследването на културата през епохата на бронза в българските земи е първостепенна задача на нашата археологическа наука не само защото през тази епоха настъпват големи етнически и обществено-икономически промени, но и защото през същото време са се образували тракийските племена, които в продължение на 2000 години са населявали източната половина на Балканския полуостров, като са създали и своя самобитна култура. Въпреки това бронзовата епоха у нас си остава все още сравнително слабо проучена както преди, така и след 9 септември 1944 г. Системни проучвания бяха направени само на най-горния пласт на Дипсиската селищна могила до с. Езеро (при Нова Загора), който пласт принадлежи на бронзовата епоха. Тук от 1952 до 1958 г. бяха произведени разкопки, които разкриха останки от жилища с огнище и ръчна мелница в тях, оръдия и оръжия от камък, кремък, еленов рог и мед, много глинени съдове, които се различават от съдовете от каменно-медния пласт. Тук бе намерена и така наречената шнурова керамика, въз основа на която разкопаният културен пласт на могилата може да се отнесе към ранния период на бронзовата епоха. Важна находка представят и няколко глинени делви, в които са били погребани деца в свито положение. От медните находки в могилата и бронзовите оръдия (брадви, сърпове) се установява, че през бронзовата епоха мед се е добивала в страната и че оръдията от висококачествен бронз са местно производство.

4. Желязната епоха в България предлага също много проблеми за изследване, защото към тази епоха се отнася главно историческото битие на траките, което в своя последен стадий се свързва тясно с историята на българите. През тази епоха у траките се създава вече класово разслоение и се образуват първите държавни организации. Освен това нашата съвременна наука схваща тракийската култура като част от онова антично наследство, което е изиграло известна роля и при формирането на българската култура на Балкана във втората половина на първото хилядолетие от н. е. Ето защо изследването на тракийската култура се явява като една от първите задачи на българската археология.

Археологическото проучване на тази култура до 9 септември 1944 г. беше насочено предимно към могилените некрополи в Южна България, които даваха богати находки и осветляваха погребалните обичаи на тракийските знатни слоеве. Разкопки на некрополите на обикновеното тракийско население се правеха рядко, и то случайно и несистемно. За съжаление и след 9 септември 1944 г. Археологическият институт и музей още не е запланувал и извършил изследвания на гробищата и селищата на широките тракийски маси, за да се извлекат данни за живота на селското земеделско-скотовъдно население по широката тракийска земя. Спасителните разкопки, направени по дъното на язовирите при Пасарел и Батак, дадоха известни резултати, които характеризират бита само на бедни планински селища. Тракийското село от двете страни на Балкана остава все още археологически много слабо проучено, а това е една голяма слабост в работата на Археологическия институт и музей.

Известна светлина върху бита на траките по нашето Черноморие бе хвърлена косвено чрез частичните разкопки, които бяха направени на некропола на гръцката колония Аполония (Созопол). Задачата на тези разкопки беше да се допълни по археологически път икономическата и културната история на гръцките колонии по българския черноморски бряг, като се изследва същевременно тяхното влияние върху обществено-икономическото и културното развитие на околното тракийско население, както, от друга страна, да се установи същевременно какво въздействие са оказали траките върху икономиката на гръцките колонии. Разкопките дадоха богат гробничен инвентар, състоящ се предимно от накитни предмети и керамика. Голямо количество от последната е рисувана керамика, внесена от Гърция, наред с която се срещат и съдове от сива глина без украса, които са без съмнение местно тракийско производство.

Елинското влияние върху културата на траките се разкри нашироко чрез спасителните разкопки в чашата на язовир „Г. Димитров“. Благодарение на ценното съдействие на бившето Министерство на електрификацията във финансово и техническо отношение тези разкопки можаха да се проведат цялостно и системно и да разкрият един съвършено неподозиран досега укрепен тракийски град от III в. пр. н. е., който се е наричал Севтополис. В планировката на неговите улици, квартали и жилища се вижда силно елинистическо влияние. Един от ъглите на града представя вътрешно укрепление с голяма постройка — дворец, която вътрешно е била богато украсена в елинистически стил. За гръцкото влияние в този тракийски град говорят още дорийски архитектурни фрагменти, надписи на гръцки език и голямото количество внесена гръцка керамика. Но за населението на този град са работели и местни тракийски грънчари, които са произвели не по-малко количество и от своята характерна тракийска керамика.

5. Някоя друга проблема не стои в толкова тясна връзка с историята на българския народ, с генезиса и изграждането на българската материална и духовна култура, както проблемата за културата на траките през времето на римското владичество на Балкана от I до VI в. Това е времето, в което се е оформило античното културно наследство, върху което се е изградила ранната българска култура. Тази проблема не се разработваше системно преди 9 септември 1944 г. Започнатите още в началото на XX в. разкопки на римските градове Ескус и Nicopolis ad Istrum са били изоставени и занемарени, а резултатите са останали непубликувани. След 9 септември Археологическият институт и музей си постави като извънредно важна задача да проучи основно културата на римските провинциални градове, за да определи нейното въздействие както върху бита и културата на тракийското население, така и степента на нейното участие в изграждането по-късно на българската култура. В изпълнение на тази задача Археологическият институт и музей проучи чрез разкопки тракийските светилища при Каснаково и Лиляче. Той започна отново разкопките на Ескус, които, макар и кратковременни, дадоха много важни резултати. Там бяха разкрити част от крепостната стена, три улици с канализация, обществени сгради и търговски или занаятчийски лавки. В една от сградите бе намерена прекрасна подова мозайка, изобразяваща една сцена от неизвестната досега комедия „Ахейци“ на Менандър.

За съжаление разкопките на Ескус трябваше да бъдат отново прекъснати и отложени поради възникнали по-спешни задачи във връзка с голямото строителство у нас през последните години. При постройката на пеницилиновия завод при Разград бяха направени спасителни разкопки, които дадоха забележителни резултати. Разкопано бе едно огромно жилище-вила на едър римски робовладелец, изградено по римски образец и снабдено с всички необходими удобства и домакински съоръжения. Вилата при Разград освен това ни даде и множество архитектурни детайли в йонийски стил, както и голямо количество земеделски и занаятчийски оръдия от желязо. При допълнителни разкопки бе открита и западната порта на града. От особена важност беше и намирането на един надпис, съдържащият на който помогна да се установи, че ние сме попаднали при Разград на римския

град Абритус, който неправилно се търсеше далеко по на изток в Добруджа. Най-значителното постижение обаче от нашите разкопки на римски градове е установеният факт, че върху развалините на двата изследвани града — Ескус и Абритус — лежи славянски културен пласт (останки от жилища, огнища, пещи, керамика), което показва, че славянските преселници на юг от Дунав са се разполагали между или върху развалините на по-стари римски или тракийски селища. Но има и друг също така важен факт: наред с типичната славянска керамика в най-долните слоеве на славянския културен пласт се среща и сива керамика, която по техника, форми и украса наподобява керамиката от погребалните поля в Украйна. Такава керамика се явява и при други находища в България.

Новото оформяване на центъра на София ни даде възможност да проучим чрез спасителни разкопки и центъра на Сердика. Ние се запознахме отчасти с градоустройството на стария град, с неговите улици, с части от крепостната му стена и някои постройки, неизвестни досега. Открита бе и западната част на църквата „Св. Георги“, чрез която се хвърля нова светлина върху първоначалното предназначение на тази римска сграда.

6. Като става дума за славянски селища и за тяхната най-стара култура, трябва да отбележим с дълбоко съжаление, че в това отношение Археологическият институт и музей е много изостанал. Самите славянски селища върху развалините на споменатите римски градове не са още систематично изследвани. Като се изключи славянското поселение при с. Попина, Силистренско, никое друго раннославянско селище в България не е още подложено на цялостно методично проучване. Едва в последните няколко години Археологическият институт и музей започна да полага грижи, за да превъзмогне тази своя изостаналост. Устройват се експедиции в Коларовградско, Силистренско, Видинско, Ломско и Михайловградско, за да се открият и набележат за бъдещо археологическо изследване поважни славянски обекти. Направени са на места и сондажни разкопки, за да се определят характерът и хронологията на техните най-горни културни пластове. Изхождайки от положението, че старата славянска култура в България не може да бъде цялостно осветлена отделно от славянската култура, която се открива на север от Дунав и в Добруджа, Археологическият институт и музей ще потърси сътрудничество с румънските археолози за съвместно разрешаване на редица славянски проблеми.

7. Вниманието на българските археолози, които работят в областта на славяно-българските проблеми, продължава да е насочено към развалините на старите български държавни и културни центрове Плиска, Преслав и Търново. При разкопките на първите две столици — Плиска и Преслав — бяха поставени обаче нови задачи: необходимо беше да се открият и проучат не вече царските дворци във вътрешните цитадели, а жилищата, работилниците и църквите на столичното трудещо се население. Така в Плиска бяха открити повече от 30 неизвестни досега постройки, разпръснати из цялата територия на града. Повечето от тези постройки са малки църкви, но наред с тях се оказаха и други прости сгради с по 2—3 стаи, служили навярно за жилища и занаятчийски работилници. Подобни резултати дадоха и разкопките в Преслав. И тук на територията на града бяха разкопани малки църкви и граждански постройки с прост план и слаб строеж. В една от тези църкви бе намерен гроб, покрит с каменна плоча, върху която е изрязан надпис, съобщаващ името и служебното положение на покойника (чръгубыля Мостич), който живял при цар Симеон и цар Петър и който, като станал на 80 години, оставил държавната служба и всичкото си имущество и станал черноризец. Надписът произхожда от втората половина на X в. Той е писан с кирилица и е най-старият лапидарен надпис на български език. В друга църква бе открит надпис на прабългарски език.

В близката околност на Преслав бяха разкопани още няколко църкви и манастири, произхождащи все от X в.

По такъв начин разкопките в Плиска и Преслав дадоха нови археологически материали, въз основа на които може да се направят изводи за градоустройството на двете

столици, за рязкото класово разделение на тяхното население, за бързото развитие на феодалните отношения и разпокъсването на здравата монархическа власт на дребни феодални владения. Откритите църкви с техните архитектурни и керамични украси ни предлагат най-разнообразни архитектурни типове, свидетелстващи за богата творческа фантазия на старите български майстори и за високо развито занаятчийство.

Една важна проблема в историята на Плиска е културата на нейното дохристиянско население, която култура бе открита в могилни погребения в околностите на крепостта. Разкопаването на могила XXXIII установи едно погребение с трупоиизгаряне и с масово приложение на керамични съдове от два типа: обикновени славянски урни и разнообразни съдове от сива глина, добре изработени и украсени с излъскани линии, образуващи ромбовидни фигури. Такава керамика, размесена със славянската, се явява в Абритус, Преслав и други ранносредновековни селища. Тя има твърде близки аналогии с керамиката от салтово-маяцката и раннобългарската култура при Волга и поради това се приписва на прабългарите.

Един некропол в близката околност на Нови пазар даде още по-ценни материали. Тук покойниците са били погребвани в положение север—юг, а като приложения в гробовете са били слагани оръжия, между които една сабя, ножове, животинска храна и глинени съдове също от два вида както в могилата в Плиска: съдове от сиво-черна глина с излъскани ивици и съдове с характерните белези за славянската керамика.

Разкопките в Плиска и Преслав не са завършени, но резултатите от тях, които се заключават главно в откриване на неизвестни по-рано архитектурни типове, на гробни находки и разнообразна керамика, от една страна, и от много ценни наблюдения, от друга, поставят пред Археологическия институт и музей нови проблеми относно етническия състав и културата на населението, което е обитавало двете най-стари български столици през IX и X в. Стана напълно ясно, че Плиска и Преслав като археологически обекти са неделими един от друг и че проблемите на единия град са проблеми същевременно и на другия. Изхождайки от тази концепция, Археологическият институт и музей изработи един общ перспективен план за двата обекта и този план след известна техническа подготовка на терена ще бъде задължителен при предстоящите научноизследователски работи.

Разкопките в третата българска столица Търново, които започнаха през 1946 г., се ограничиха с разчистването и проучването на останките от царския дворец на Царевец. На този хълм бе разкрит един сложен архитектурен комплекс, който се различава коренно от царските дворци в Плиска и Преслав. Самият дворец има своя собствена крепостна стена и в затвореното в нея пространство са гъсто заострени една трикорабна тържествена зала, една кръстополна църква, просторни жилищни помещения с дълбоки изби, помещения за дворцовата стража, едно голямо водохранилище, една винарница, три пеши и други стопански сгради. Голямо количество резби на мрамор и варовик, късове от стенна мазилка с цветни рисунки и мозаични кубчета говорят за богатата украса на тържествената зала, църквата и жилищните помещения. Огромното количество от керамични фрагменти свидетелства за широкото разпространение и високото качество на грънчарското производство в Търново през XIII и XIV в.

Успоредно с работата на терена Археологическият институт и музей разви през последните 15 години и значителна дейност в изследване на важни музейни и извънмузейни паметници. Резултатите от такива изследвания бяха обнародвани в четири тома на „Разкопки и проучвания“, в „Известия на Археологическия институт“ (след 9. IX. 1944 г. излезли 8 тома), в два сборника, посветени на акад. Г. И. Кацаров и акад. Д. Дечев, и в редица други български и чужди списания. Значителен актив представят и отделните монографии и издания на Археологическия институт и музей, по-важните от които са: „Казанлъшката гробница“ и „Вълчитрънското съкровище“ (от В. Миков), „Римска мозайка от Ескус“ (от Т. Иванов), „Тракийската колесница“ и „Тракийската юзда“ (от И. Венедиков),

„Градът и селото в Тракия и Дакия през късната античност“ (от В. Велков), „Корпус на гръцките надписи в България“ (от Г. Михайлов), „Некрополът до Нови пазар“ (от Ст. Станчев и Ст. Иванов), „Мадарският конник“ (от колектив начело с чл.-кор. В. Бешевлиев), „Надписът на Чръгубиля Мостич“ (от Ст. Станчев, В. Иванова, М. Балан и П. Боев) и др. Важен принос-помагало за работниците в областта на археологията е излязлата през 1957 г. „Библиография на българската археология“ (от С. Георгиева и В. Велков), която обхваща литературата от Освобождението до 1955 г.

Безспорно е, че научноизследователската работа на Археологическия институт и музей, извършена след 9 септември 1944 г. на терена или посветена на отделни паметници, е дала многобройни резултати със значителна научна стойност. Набраният нов фактически материал сега е издигнат на много по-високо равнище поради подобрената методика на откриването и анализирането му. По такъв начин българската археология се обогати с много ценни открития и изводи, които намират висока оценка и в чужбина. Много от нашите научни постижения представят международен интерес и затова научното сътрудничество на Археологическия институт и музей с академиите на СССР, Полша, Румъния и Германската демократична република става от година на година все по-тясно. Българската археологическа литература се следи с интерес и в другите страни с народна демокрация. Тя е търсена и в западния капиталистически свят.

В сравнение с времето преди 9 септември 1944 г. работата на научните работници на Археологическия институт и музей показва голямо подобрене в идейно-политическо и методологично отношение. Нашите археолози се ориентираха към нови актуални проблеми и възприеха нови методи на работа. Те натрупаха значителен фактически материал, ценни наблюдения и изследователски опит. С това те разшириха твърде много и своя исторически хоризонт.

Това обстоятелство ги задължава да продължат и в бъдеще своя творчески устрем с още по-голяма енергия и всеотдайност към своя дълг на научни работници, защото тяхното истинско научно дело е все още в своето начало. Нашата народна власт постави пред българските археолози не само нови научни, но и високо патриотични и възпитателни задачи. Те трябва да разкрият и покажат преди всичко дълбоките исторически основи на нашата култура и да разяснят процеса на нейното развитие в условията на икономическите и политическите съдбини на нашия народ. Трябва да се изяснят елементите на старославянската култура, характерът на античното наследство и степента на неговото влияние при формирането на културата на Първата българска държава, оригиналното и чисто българското в нашата култура през епохата на развития феодализъм, а също така и онези мощни духовни сили, които не допуснаха да се обезличи българският народ през времето на турското робство.

Нашите археолози не бива да затварят своята наука само в ограничени научни среди. Те трябва да покажат на народа, че нашата многовековна култура се очертава в светлината на археологическите паметници и изследвания все по-ярко като истинска прогресивна култура, която е създала безсмъртни ценности и която е вложила много от тези ценности и в съкровищницата на други славянски народи.

Българските археолози се намират днес на труден, но славен път. Успехите, които достигнаха те в изминалите петнадесет години народна власт, показват, че тяхната наука е на прав път и затова нашата народна власт и нашето общество гледат с доверие на тях и на тяхното археологическо дело.

КТИТОРСКИЯТ ОБРАЗ В ИПОЛИТОВИЯ СБОРНИК НА ИСТОРИЧЕСКИЯ МУЗЕЙ В МОСКВА

ВЕРА ИВАНОВА

Близко 90 години се изминаха, откакто е почнал спорът по отъждествяването на владетелския образ, изписан в началото на „Сборника с Иполитови слова“, който се пази сега в Московския исторически музей,¹ под № Чуд. 12. Това е много повреденият образ на глоблад ктитор, застанал с леко отдръпнат ляв крак под заострена арка. В дясната ръка той държи пред гърди кръст, с лявата крепи модел на куполна църква. За високото социално положение на изображението говорят червеният цвят на мантията и на обувките му. Шапката е също с пурпурно дъно, обхванато от широка обиколка, от която излизат кръстосващи се отгоре две дъги.

Ръкописът, в който е миниатюрата, е руски препис на пергамент, правен в XII в. от старобългарски превод на три слова (статии) от епископ и папа Иполит, който е живял във II—III в. Изследвачите на текста единодушно твърдят, че словата са преведени в България през X в. Първата статия на сборника — „Словото Иполитово за Христос и за антихриста“ — е проучена от К. Невоструев в 1853 г. и е издадена в 1868 г.,² когато ръкописът се е намирал още в Чудовия манастир в Москва. От изследването на текста К. Невоструев стига до извода, че преписвачът русин, работил в края на XII или в началото на XIII в., си е служил с превод от гръцки език, правен в Източна България.

И. Е. Евсеев, който проучи другата статия от сборника — „Тълкуването на книгата на пророк Данаил“, изтъкна връзката на „Тълкуването“ със статията „Слово за антихриста“, с която тя според него съставя едно цяло.³ Той доказва, че най-старият славянски текст на това „Тълкуване“, както и на „Словото“ е препис от превод, който е бил направен в Източна България във времето на цар Симеон.⁴ Тази датировка на старобългарския превод бе потвърдена покъсно от работата на Г. Илински. В 1929 г. Г. Илински издаде⁵ така наречените от него „Погодински кирило-глаголически листове“, известни дотогава като „Московски глаголически откъси“. Оказа се, че тези листове представят част точно от Иполитовото „Тълкуване на книгата на пророк Данаил“. Глаголическите букви, с които е изпъстрен дребният кирилски устав на втория лист на откъсите, говорят ясно за старинността на старобългарската им подложка.⁶ В изследването си Илински естествено се съгласява с мнението на Евсеев за източнобългарския произход на Иполитовото „Тълкуване“, и то точно от Симеоново време.⁷

¹ М. Щепкина и Т. Протасьева. Сокровища древней письменности и старой печати. Москва, 1958, 23.

² К. Невоструев. Слово Иполита об антихристе. Москва, 1868.

³ И. Евсеев. Толкования на книгу пророка Даниила в древнеславянской и старинной русской литературе. Древности. Труды слав. комиссии, т. III, Москва, 1902, 9.

⁴ Пак там, 8—14.

⁵ Погодинские кирило-глаголически листки. Byzantinoslavica, I, Прага, 1929, 86—118.

⁶ Пак там, 101—104.

⁷ Пак там, 109—111.

Но докато изследвачите на текста на сборника са единодушни в мнението си за българския произход на оригинала на сборника, мненията на тези, които са се занимавали с началната му миниатюра, не съвпадат.

И. И. Срезневски смяташе изображението за руски оригинал, правен в XII в. Според него това е портрет на руския княз-свещ, внук на Владимир Мономах, Всеволод-Гавриил Метиславич, умрял в 1138 г.¹ Срезневски се спрял на този княз, тъй като друг млад светец от това време — XII в., който да е строил храмове и би могъл следователно да бъде изобразен с нимб около главата и като ктитор с модел на храм в ръка, не е известен.

Обр. 1. Миниатюра в Иполитовия сборник (снимка на Московския исторически музей)

Тази случайна идентификация бе отхвърлена в 1875 г. от Г. Филимонов, който намира, че миниатюрата не е оригинална творба на XII в. Според него тя е копирана заедно с текста от старобългарския оригинал и представя някой княз на южните славяни, както изглежда, българския цар Симеон.² Ще дадем тук описанието на образа, което Филимонов³ е направил преди 80 години, когато миниатюрата е била по-добре запазена и са се виждали подробности, които днес не личат.

„На обратната страна на първия лист е изобразен, застанал насреща под арка, разчленена на пет полукръга и поддържана от два стълба, кръглолик безбрад владетел (обр. 1). Фонът на изображението е син, земята под краката — зелена. Облеклото на владетеля, твърде сходно с облеклото на византийските императори, се състои от дълга почти до петите и широка долна дреха, върху която е наметната дълга мантия, отметната на дясното рамо, закопчана под гърлото със звездообразна брошка и покриваща лявата страна на гърдите. Дясната ръка държи пред гърдите двураменен кръст, лявата, отделена от тялото и малко (нещо) издигната, държи модел на църква. На главата — шапка, близка по формата си на така наричания калпак, с какъвто се изобразява на старите рисунки

пророк Данаил: при широка обиколка тя има сравнително неголямо конусообразно дъно. Изображението е изцяло силно пострадало, но най-много лицето, на което е запазено едвам общото очертание; лицето е кръгло и без всякакви признаци на брада. Къдравите коси, светлоруси с червеникав оттенък, закриват ушите с големи гъсти букли и не падат подолу от линията на устата. Косите са почти със същия цвят, който има дъното на шапката; долната обиколка на шапката е запазила следи от зеленикав цвят. Долната дреха с широки ръкави, прихванати със стегнати маншети, е от много оригинална материя със зелен цвят, с едри звездообразни кръгове, отделени с хоризонтални ивици със синкав цвят;

¹ И. Срезневский. Древнее изображение князя Всеволода-Гавриила. Зап. Акад. наук, т. IX, 1866, прилож. 3, 41.

² Г. Филимонов. Иконные портреты русских царей. Вестн. Общества древнерусского искусства при Моск. публ. музею, № 1—12, 1874—1876, 51—55.

³ Пак там, 53—54.

в ъглите се виждат и неголеми червени кръгчета с жълта средина. Връхният плащ, като се съди по оцелелите тук-там следи от боята, е бил, както изглежда, червен със синя украса на също така червената подплата. Неговият широк бордюр е с черна решетъчна украса на златен фон. Обувките са червени с превръзка при долната свивка на крака или в глезена. Общата контура около цялата фигура, като се почне с нимба и се свърши с долната част на дрехите, се състои от редица капки. Кръстът в ръката на владетеля е четирираменен, с червен цвят, църквата в другата ръка е златна, общият ѝ „рисунок“ не се вижда поради повредите. Вижда се само, че е била еднокуполна, с апсида и тесни прозорци.“

През есента на 1958 г. имах възможност да разгледам отблизо миниатюрата. Към описанието на Филимонов ще уточня само някои подробности. Така цветът на розетите по краката е жълт. Цветът на лицето има зеленикав оттенък, петното на запазената лява страна е наситено карминово. Буклите на косата са дадени с черни черти върху светлочервеникаво-кафявата основа. Златото с червеникав оттенък е слагано в дебел пласт, който сега е силно напукан.

Едва в 1881 г. В. Прохоров е издал за пръв път образа¹ в Иполитовия сборник в литографска рисунка (обр. 2). Той го съпровожда и от доста подробно, ако не много точно описание, а в 1884 г. публикува много неточна рисунка само на главата.² Прохоров не приема идентификацията на Срезневски, но не изказва и свое мнение по въпроса.³

В. В. Стасов издаде в 1902 г. в цветно копие друг образ, този на българския княз Борис, който се намира в началото на руския препис пак от старобългарския оригинал на „Учителното евангелие“ („Поучения за неделни дни“) от Константин Преславски. В. Стасов⁴ не се съгласява с А. Горски и К. Невоструев, които с право казваха,⁵ че в този ръкопис е изобразен българският княз Борис-Михаил. И при все че сам Стасов признава южния произход на миниатюрата, смята, че в „Учителното евангелие“ е изобразен руският княз Борис Изяславич, брат на Глеб, които са били убити и двамата от брат си Святополк в 1015 г. и провъзгласени за светци. По този случай Стасов се спира и на образа в Иполитовия сборник и намира много общи черти между двете миниатюри. Но пак твърди, че личността на този княз (в сборника) остава засега неопределена.⁶

Н. Кондаков в 1906 г. препечатва в черно лошата литография на Прохоров и се спира на отделните части на облеклото в миниатюрата на Иполитовия сборник.⁷ Той из-

Обр. 2. Литографска снимка на миниатюрата по Прохоров

¹ Материалы по истории русских одежд и обстановки жизни народной издаваемые В. Прохоровым. I вып., СПб, 1881, табл. V.

² Материалы по истории русских одежд. III вып., 1884, табл. XXXVI.

³ Пос. съч., I вып., 70.

⁴ В. Стасов. Миниатюры некоторых рукописей византийских, болгарских, русских, джагатайских и персидских, 1902, 89—91, табл. IV.

⁵ А. Горски — К. Невоструев. Описание рукописей Моск. синод. библиотеки. Москва, 1859, т. II, отд. 2, 409. Мнението на Горски и Невоструев поддържат също А. Свирин (Древнерусская миниатюра. Москва, 24), М. Щепкина и Т. Протасьева (Сокровища древней письменности и старой печати, 15). С нови данни го подкрепи Н. Мавродинов (Връзките между българското и руското изкуство. София, 1955, 29—32).

⁶ В. Стасов. Пос. съч., 91—92.

⁷ Н. Кондаков. Изображения русской княжеской семьи в миниатюрах XI века. СПб, 1901, обр. 6.

тъква „любопитната орнаментация“ вътре в кръговете (особен вид розета, разделена като схематична звезда — от вида, от който намираме този орнамент по рамките на средновековни апликации). Кондаков е на мнение, че за уточняване на образа не трябва да се търси именно светец между князете на XII в. Според него и мантията не е от типа на руските плащове, както казва Прохоров, но все пак смята, че е изобразен руски княз, без да уточнява кой.¹

А. Грабар в писмо от 1930 г. до директора на Българския археологически институт² обръща внимание върху работата на Филимонов и неговото мнение за образите в „Учител-

Обр. 3. Рисунка-реконструкция по Лесючевски

ното евангелие“ и „Сборника със словата на Иполит“, мнение, което, както по всичко изглежда, и сам той споделя. Но миниатюрата в Иполитовия сборник не беше известна в България, работата на Филимонов също не се намираше у нас, та никой се не спря на съобщението на Грабар.

Едва в 1946 г. в статията на В. И. Лесючевски „Вышгородский культ Бориса и Глеба в памятниках искусства“³ бяха дадени и снимки и рисунка — реконструкция на миниатюрата в Иполитовия сборник. Освен това авторът описва внимателно и подробно всички части на зле запазената миниатюра, като се спира и на употребените в нея цветове и нюанси. Той подчертава „голямата опитност и майсторство на художника“, „твърдата му ръка в рисунъка и добрия декоративен усет в съотношенията на цветовете“ и е на мнение, че по художествените си достойнства миниатюрата на Иполитовия сборник стои по-горе от миниатюрата с изображението на княжеското семейство в Светославовия изборник. Като намира, че отделни черти на стила на миниатюрата имат успоредици в паметници от XI и XII в., а от друга страна, се доближават към стилистическите особености на

тези от XIII в., смята, че датировката на ръкописа от XII или самото начало на XIII в. трябва да се приеме и по отношение на самата миниатюра.⁴

Лесючевски възприел безрезервно погрешното мнение на Стасов, че в „Учителното евангелие“ е изобразен Борис Владимирович. Той отива по-нататък и се опитва да обоснове и своето мнение, че същият Борис Владимирович е нарисуван и в миниатюрата на Иполитовия сборник. В желанието си да приближи изображението на миниатюрата до по-късните изображения на руския княз-свещ, гдето последният държи в ръка модел на храм с пет куполи, Лесючевски иска да види и в модела на храма в миниатюрата църква с пет, респ. с три куполи.⁵ Дори в дадената рисунка-реконструкция (обр. 3) той е набелязал контури на три куполи, а три куполи не биха могли да бъдат на това място, тъй като и на снимката личат следите от полегатите линии на триъгълния фронтон, който се е издигал над корниза на корпуса и в който именно са били трите двойни прозореца, които Лесючевски

¹ Изображения русской княжеской семьи в миниатюрах XI века. СПб, 1901, 44—46.

² ИАИ, VI, 1930—1931, 301.

³ В. Лесючевский. Вышгородский культ Бориса и Глеба в памятниках искусства. СА, VIII, 1946, 225, 247, обр. 2, 1.

⁴ Пак там, 228—229.

⁵ Пак там, 231.

смята за прозорци на куполите. В действителност високо над средната от куполите, които той произволно е възстановил в рисунката, личат и сега в миниатюрата следи от златната боя, с която е била нарисувана единствената купола на църквата. Лесючевски се мъчи от съвсем слабо запазените следи от букви, които са били написани в отвесен ред в полето до дясното рамо на изображението ктитора, да възстанови името му като *о Борисъ = о агнос[ъ]* Борисъ.¹ За да обясни наличието в миниатюрата само на образа на единия от братята, които винаги се представят заедно, Лесючевски допуска, че образът е бил допълнен с друг образ, с този на Христос. Но поставянето на образа под арка показва, че тук не е имало друг образ — бил той на Глеб, или на Христос — независимо от факта, че когато ктитор поднася църквата си на Христос, обикновено се обръща към него, а не към зрителя, както е случаят в миниатюрата.

Лесючевски слага може би с право образа от сборника в началото на редица изображения — иконописни или върху метални кръстове и иконки — на руските светци Борис и Глеб. Той признава, че изображенията на двамата братя върху металните кръстове с модел на храм в ръка съвсем не са „резултат от свободно художествено творчество в дадените паметници, а представят повторение на някое конкретно произведение на изкуството.“² Твърде е възможно това произведение да е било миниатюрата от Иполитовия сборник. Но поради това не може да се твърди, както прави Лесючевски, че и самата миниатюра представя единия от двамата братя. Той не се спира на странния факт, че и в двете миниатюри, в които иска да види образите на Борис, е даден все единият от братята, и то все изправен сам под арка, което значи, че е представен в дворец,³ както никъде не са изобразени двамата братя, доколкото ми е известно.

Основателността на останалите твърдения на Лесючевски може също да се оспорва. Преди всичко четенето на името като *о агнос Борисъ* съвсем не е сигурно. Запазените букви С и Н се намирили по собствените му думи върху плаващи малки късове от цветната корица на фона, от който сега няма следа. Но в такъв случай тези две букви С и Н биха могли с по-голямо основание да се смятат за началните букви на името Симеон, толкова повече че са се намирили в горната част на полето под самата арка, гдето именно е невъзможно да образуват края на името Борисъ.

Лесючевски не е обърнал внимание и на други съществени подробности. Той не свързва вида на шапката-корона на ктитора с добре познатото изображение на византийската императорска „стема“. Стемата се отличава именно с кръстосаните отгоре на дъното дъги,⁴ които въпреки лошото състояние на образа самият той е видял и отбелязал. Не се спира също на пурпурния цвят на дъното на шапката, както и на обувките, нито на златната боя, с която е нарисувана изцяло църквата. А и самото изображение на църквата не е правилно разбрано и обяснено. Казахме вече, че църквата е взета от Лесючевски за сграда с три, респективно пет куполи, тъй като според него при петкуполните църкви са изобразявали винаги само трите куполи от предния ред. Но в руската миниатюра на „Сказанията“ за Борис и Глеб⁵ виждаме нарисувани всичките пет куполи на църквата, в която ще се внасят телата на князете-светци.

¹ В. Лесючевский. Вышгородский культ Бориса и Глеба в памятниках искусства. СА, VIII, 1946, 230.

² Пак там, 241.

³ Н. Мавродинов. Старобългарската живопис. София, 1946, 62—63.

⁴ Н. Кондаков. Ц. с., 50; Б. Фармаковский. Византийский пергаменный рукописный свиток с миниатюрами. ИРАИК, VI, 295 сл.

⁵ Д. Айналов. Очерки и заметки по истории древнерусского искусства. IV. Миниатюры Сказания о свв. Борисе и Глебе Сильвестровского сборника. Изв. Отд. русск. языка и словесности, АН, 1910 (СПБ, 1910), табл. 37.

И в описанието на Филимонов за църквата е казано, че поради лошото състояние на миниатюрата е ясно само, че църквата е била еднокуполна.¹ Лесючевски смята, че високо поставената и нарисувана отворена врата в миниатюрата е врата в надлъжната стена на петкуполна църква. За този, който е видял оригинала, е ясно обаче, че в миниатюрата е дадена западната фасада на еднокуполна църква с централен план. Тази фасада горе завършва с корниз, над който се е издигал триъгълен фронтон с три двойни прозореца. Под корниза в ъглите над вратата има по един малък аркиран прозорец. Трябва да подчертаем, че на надлъжната фасада на петкуполна църква прозорците не могат да бъдат разпределени по този начин, макар и да се знае, че изображенията на църквата-модел в ръката на ктиторите са понякога не много точни, особено в по-късно време.

Не е разбран правилно от Лесючевски и характерът на издадените от страни на постройката ниски пристройки — портали с арки. Левият от тези портали той смята неправилно за апсида. А „пиластрите“ с високи бази, които се издигат от двете страни на корпуса на църквата, не са били правилно разбрани още от кописта на оригиналната миниатюра, който навярно им е прибавил и капителите. Най-приемливото обяснение е да смятаме, че в оригинала тук са били нарисувани тесни и високи кули, с които е завършвал притворът в двата си края и които са неправилно разбрани и предадени като стълбове или пиластри.

От казаното дотук става ясно, че опитът на Лесючевски да отъждестви ктитора в началната миниатюра на Иполитовия сборник с Борис Владимирович не е по-сполучлив от този, който направи Стасов с образа в „Учителното евангелие“, гдето е изобразен пак български владетел.

За А. Свирин миниатюрата в сборника е също руски оригинал от XII в., в който е изобразен „княз-храмосъздател в руско облекло“. Затова за мотивите и украсата на княжеската туника (срака) — розети в кръгове, поместени в квадрати — Свирин сочи² като паралели платове с „романски стил от регенсбургско производство“ от XII—XIII в.³ Това сравнение обаче е съвсем неубедително и показва само, че успоредиците за отделните елементи в украсата на плата би трябвало да се търсят другаде и в по-друга епоха.

Неизвестен княз, руски, както изглежда от контекста, е изобразен в Иполитовия сборник и според А. В. Арциховски,⁴ който само съобщава за мнението на Срезневски, но не се изказва по-определено.

*

Облеклото, инсигните на византийските императори са известни и от описания и от изображенията им било по стени, било по ръкописи. Проучванията на Г. Филимонов, Н. Кондаков, Д. Беляев, Б. Фармаковски, А. Грабар и други ни улесняват много, ако поискаме да посочим успоредиците за отделни части от облеклото на изображения ктитор. Ще кажем само, че докато за всички други части, за шапката-корона, за нимба, за кръста, за обувките, за мантията и за нейната фибула, се намират лесно паралели във византийските изображения, не ни е известен плат, чиято украса да отговаря по-отблизо на тази на ктиторската срака в Иполитовото съчинение.

За Филимонов, както видяхме, изображеният владетел е някой княз на южните славяни, и то най-вероятно българският цар Симеон. Но Филимонов не разполагаше със сравнителен материал от България и потърси такъв из други области на южните славяни. Затова той посочи, ако и с резерва, като възможен паралел за украсата на сраката звездите в кръг, които се явяват по монетите на сръбските владетели Душан и Урош в XIV в.

¹ Вж. по-горе описанието на Филимонов.

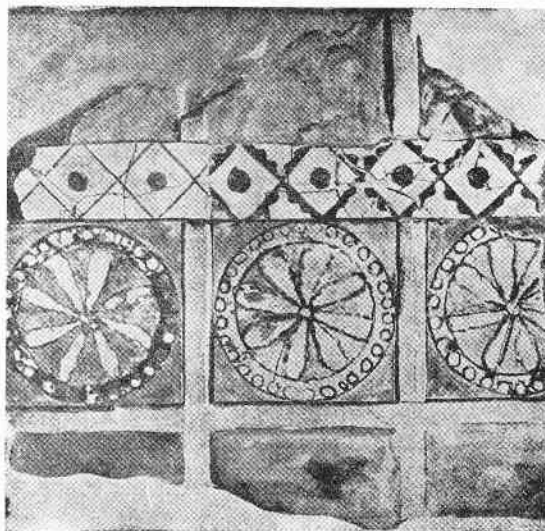
² А. Свирин. Древнерусская миниатюра, 24.

³ O. Falke. Ц. с., обр. 261.

⁴ А. Арциховский. Одежда. История культуры древней Руси. I. Москва—Ленинград, 1948, 250. обр. 160.

но които като символ, както смята той, са могли да имат и по-стар произход.¹ Всички тези монети² обаче са от западен тип и шестолистните звезди-розети по тях имат също западен произход според Т. Герасимов.

Обаче между новооткритите паметници в Преслав има един, който показва, че Филимонов е бил прав, когато подканваше руските учени да върнат двете владетелски изображения „по принадлежност на българската наука“. Преславският паметник е от друг вид. Това е подовата настилка на църква и на долепена до нея гробнична постройка, открити през 1945 г.³ върху Тузлалъка — един от ниските хълмове, които се издигат източно от старата столица. Техниката, с която е изработена настилка, е особена и ни е известна само в по-късни руски църкви и в мавритански подови настилки. Тесните издадени ивици от камък в преславската настилка обрамчват и едновременно отделят едно от друго квадратните легла, като образуват мрежа от неразграничени кръстове. Във всеки от квадратите върху златисто-жълто поле е вписана по-светла осмоллистна розета, затворена в кръг и украсена с бисери. През три квадрата слабо издадените ивици от камък са заменени с по-широк пояс от керамични плочки, украсени със скачени ромбове (обр. 4).

Обр. 4. Подова настилка от Тузлалъка (рисунка)

И. Акрабова разглежда⁴ и двата мотива в украсата на керамичните плочки — осмоллистните розети в кръг с перли и скачените ромбове, — но не свързва настилка с тъканите — една област, която тя смяташе за „не така близка поради техниката и материала“.⁵ Обаче

голямата прилика между украсата на плата в миниатюрата на сборника и тази на подовата настилка налага да се потърси връзката между двата паметника. Защото същите осмоллистни розети, все в кръг с бисери и освен това вписани в квадрати, украсяват цялата срака (туника) заедно с ръкавите на ктитора, изобразен в миниатюрата на сборника (обр. 1). Мантията отвън е била червена, с по-тъмна пурпурно-кафява и синя украса, подплатата ѝ е червена със сини черти. Мантията е била обточена с широк златен галон, по който с черно са означени ромбове, скачени с върховете така, както бяха скачени в ивиците край квадратите на подовата настилка.

Като съпоставям сега украсата на двата паметника, няма да се спирам на често изтъкваната връзка, която съществува в декоративната им система, между произведенията на живописата, на тъкачеството и на мозайката,⁶ нито на пътищата, по които тази система или отделните ѝ мотиви са стигнали от едното до другите от тези произведения. В нашия случай е ясно, че в Преслав украсата е могла да мине от тъканта към настилка, от внешения навярно от Изтока плат към подовата настилка. Но не можем да кажем дали замянето е станало направо или което е по-вероятно, за посредник е послужило някакво изображение на владетеля, в което той е бил представен в облекло от така украсен плат.

¹ Г. Филимонов. Ц. с., 55.

² S. Ljubić. Opis jugoslavenskih novaca. Zagreb, 1875, табл. VI, VII, IX.

³ Й. Господинов. Гробнични църкви на Тузлалъка в Преслав. РП, III, 98.

⁴ И. Акрабова. Декоративната керамика от Тузлалъка в Преслав. РП, III, 105, 118, 119, обр. 10, 12, табл. III.

⁵ Пак там, 119.

⁶ М. Матъе и К. Ляпунова. Ткани коптского Египта. Москва—Ленинград, 1951, 28—31.

За живописно изображение на Симеон върху стена в Преслав говори неговият съвременник Йоан Екзарх, когато казва какво би било учудването на бедните хора, живеещи далеч от столицата и които не са виждали княза, ако го видеха изписан с цветове на стената: „*да быша и на стѣнѣ видѣан напикана шаром оукрашен*“.¹ Но и без това изрично споменаване за стенни образи на Симеон съществуването им в Преслав е повече от вероятно. Обичаят да се изписват образи на ктитори и владетели по църковните стени е добре известен още от Юстинианово време. Твърде е възможно освен това да са съществували изображения на владетелите по стените и на българските дворци, както е било във Византия и в много други страни.

Докато за другите разновидности от подовата настилка на Тузлалъка И. Акрабова намира паралели в настилките на други преславски църкви,² разновидността с розетите в квадрати стои откъсната. В другите разновидности на настилката керамичните плочки, вмъкнати в гнездата на варовиковите плочи, са малки и е било възможно да се стъпва само на по-високо издадените части на камъка. В разглежданата разновидност квадратните керамични плочки са доста големи (16,5 на 16,5 см) и при стъпване върху тях са могли лесно да се строшат. Тази именно „непрактичност“ показва най-добре, че образецът за настилката е взет от друга област, най-вероятно от стенна мозайка, на която е бил изобразен плат с розети и квадрати. Стенната мозайка е в същност липсващото звено, което е свързвало съществуващите досега крайни звена — образа в миниатюрата и подовата настилка. А приликата между украсата на последните е наистина толкова очебийна, че по-правилно е да се говори за една и съща украса, изпълнена в две различни техники. Затова когато търсим паралели за украсата или споменаваме за такива, привеждани от други, тези паралели се отнасят едновременно към двата паметника.

Като успоредица за украсата на плата в миниатюрата Н. Кондаков³ посочи метални розети в кръг със зърна — част от конско снаряжение, — изработени в така наречения „сарматски стил“, т. е с инкрустация от стъклени плочки. Те са намерени в Южна Русия край Таганрогския залив и произхождат от времето на преселението. Но липсата на квадратната рамка, както и разликата в материала и предназначението им не ни позволяват да ги свържем направо с украсата на плата. Осмолистна розета, украсена в кръг с малки розети вместо зърна, намираме и в керамична плочка от VII—VIII в., открита при разкопките в древна Согдиана близо до Самарканд.⁴ Тук по външната рамка на плочката има и ивица с шрафировка, но ще бъде много натегнато да свържем тази ивица с пояса от ромбове по преславската настилка или по бордюра на ктиторската мантия. Двата мотива се срещат заедно по паметници от различен материал.

Известна е широката употреба на розетата — свободна или наредена във фриз — в най-старата епоха на средиземноморската култура.⁵ Има и розети, наистина от малко по-друг вид, включени в мрежа от квадрати, по дрехи на жени, изобразени на гръцки атически вази от VI в. преди н. е.⁶ Тук липсва обаче кръгът със зърна около самата розета.

Сам Филимонов в описанието на миниатюрата отбелязва, както видяхме, „много оригиналния“ плат на ктиторската дреха. В какво се състои оригиналността на тази

¹ Цитатът е от ръкописа на „Шестоднева“ със среднобългарска редакция от XV в. и ми бе предоставен от ст. н. сътрудник на Института за български език Ив. Гълъбов.

² И. Акрабова. Ц. с., 113—114.

³ Н. Кондаков. Ц. с., 45; Й. Толстой и К. Кондаков. Русскія древности в памятникахъ искусства. Вып. III, СПб, 1890, обр. 166.

⁴ А. Треножкин. Согд и Чач. КСИИМК, XXXIII, 161, обр. 71, 8.

⁵ H. Bossert. Alt-Kreta. Berlin, 1921, обр. 37, 38, 54, 55, 56, 57; E. Pfuhl. Malerei und Zeichnung der Griechen. III. München, 1923, обр. 227.

⁶ O. Falke. Kunstgeschichte der Seidenweberei. Berlin, 1921, табл. I, обр. 4.

украса? И осмолистната розета, свободна или в кръг с бисери, както и бисерният низ като рамка на украсителен мотив се срещат често по тъкани, работени в Египет¹ в първите векове на н. е. Малко по-късно ги виждаме преди всичко по персийските коприни и в по-ограничен размер по произведенията на византийските тъкачници. Персия е в стария свят страната, по чиито брегове са се ловили едни от най-ценните бисери. Затова не е чудно, че бисерният низ заема покрай розетата такова място между украсителните мотиви в персийските паметници от различни епохи.

Оригиналността на украсата и при плата, и при настилка се състои първо в комбинацията на розетата с бисерния низ и главно в тяхното поставяне в мрежа от квадратни рамки, подредени така, че образуват пресичащи се хоризонтални и вертикални ивици — кръстове.

В изображенията на византийските императори, както и на архангели в императорско облекло от X в. нататък виждаме украса, съставена пак от квадратни или правоъгълни полета, образувани тесни ивици, които също се пресичат под прав ъгъл. Тук тесните ивици са обсапени с низове от бисери, а в полетата, които те затварят, са поставени скъпоценни камъни или емайлови плочки.² Разликата между тази украса и плата на миниатюрата се състои в това, че в орнатите на византийските владетели украсата е била от перли, камъни и емайли, пришити към тъканта безразлично дали е украса на лор, маниакий, или на маншети, докато при плата розети, перли и ивици са само изобразени, като се изтъкани от разноцветни нишки на плата. Ясно е, че майсторите на настилка са имали за образец украса от втори вид, т. е. втъкана в плата, а не пришита отгоре украса от бисери, камъни и емайли, която е била носена от византийските василевси от X в. насам.

Керамичните плочки, инкрустирани в подовата настилка на Тузлалъка, по стила на украсата могат да се поставят според Акрабова³ в началото на развитието на украсата на Преславската рисуванa керамика. Затова те трябва да се отнесат към ранния период от живота на Преслав — края на IX и началото на X в., т. е. времето на цар Симеон. За същата епоха свидетелствува и градежът на църквата, в която се намери настилка. Този градеж от неголеми дялани блокове варовик се отличава от градежа на по-късните сгради, гдето ломеният или само грубо одялан камак от близката околност на Преслав става обикновеният строителен материал и при значителни сгради.

Видяхме, че изследвачите, които се бяха занимавали с текста на Иполитовия сборник, са единодушни в извода, че сборникът е бил преведен от гръцки език в Източна България, и то във времето на Симеон. А пък Филимонов смята за несъмнено, че изобразеното в миниатюрата лице е бил „владетел, който се е интересувал от този книжовен труд и на когото е била поднесена книгата, тъй като съдържанието ѝ няма пряко отношение към някой светец, който би могъл да бъде представен в нея“.⁴

В подкрепа на мнението на Филимонов могат да се изтъкнат и две други подробности, които оформят и попълват композицията на миниатюрата и трябва да бъдат разгледани по-отблизо. Това са моделът на църква, държан от ктитора, и арката, под която последният стои.

Главната особеност на изображението на църквата е, че златният цвят, с който тя е нарисувана, не се среща другаде, доколкото зная. Този златен цвят ни подсеща за името на „Златната“ преславска църква, която Симеон построил на устието на Тича още в 907 г. Това знаем от приписката, прибавена от братовчедата на самия Симеон Тудор Доксов към

¹ O. Falke. Ц. с., обр. 15, 16, 18, 19; М. Матее — К. Ляпунова. Ц. с., табл. XI₂, XII₂, XXXIX₄.

² A. Grabar. L'empereur dans l'art byzantin. Paris, 1936, табл. XVI, XVIII—XXIII, XXIV₂, XXV; La peinture byzantine. Обр. на стр. 98, 99, 103, табл. 186.

³ И. Акрабова. Ц. с., 113.

⁴ Г. Филимонов. Ц. с., 54.

„Словата против арианите“ от Атанасий Александрийски. Словата били преписани от царския роднина-монах по настояване на Симеон, по чиято поръка ги бил превел от гръцки език Константин Преславски.¹ Както вече казахме, църковният модел представя не надлъжната фасада на кръстовидна петкуполна църква, а западната фасада и главния вход на централна еднокуполна църква с аркирани странични портали, с високо поставени прозорци горе в етажа на нартиката под корниза, който ограничава отдолу триъгълния фронтон. Точно такива портали има отстрани Златната църква, за която говори приписката, а и западната фасада на двуетажната ѝ нартика има само един широк вход и е завършвала горе с триъгълен фронтон.

В подкрепа на мнението на Филимонов могат да се приведат още редица доводи. Ще се задоволя да изтъкна само някои от най-съществените.

Свършено неправилно е нимбът около главата на изображения ктитор да се смята за атрибут само на светец. Като се почне от IV в., виждаме нимбът да обкръжава главата на не едни от изобразяваните с живопис или мозайка императори и императрици.² През равненските образи на Юстиниан и Теодора тази традиция стига до XIV в. С нимбове са у нас владетелските образи в Бояна, в Иваново, в Бачково. В Манасиевата хроника, в Лондонското евангелие на Иван Александър³ с нимб около главата е не само самият цар, но и членовете на семейството му.

И кръстът в ръката на ктитора не е само атрибут на светец, но също така и на византийския император и по неговия пример и на южнославянските владетели, а на руските владетели — само след XV в. Този факт бе добре изтъкнат още от Филимонов.⁴

Трябва да се спрем и на една друга подробност, която може да озадачи — безбрадното лице на ктитора. Автентични портретни образи на българските владетели са запазени само от времето на Второто царство — на Михаил Асен, на Константин Асен, на Иван Александър. По модата на XIII—XIV в. те всички са с брада. Но бради не са носили, изглежда, през IX—X в. и затова образите на княз Борис в „Учителното евангелие“ от Константин Преславски и в хрониката на Скилица са без бради.⁵ Но и самият Симеон е представен също без брада върху неговите оловни печати, известни от по-рано,⁶ както и върху последния, открит в Преслав през 1953 г., гдето лицето личи най-добре.

Руският препис на сборника е изпълнен с хубав едър устав, какъвто е бил употребяван, както е известно, само в богослужебните книги или в скъпите ръкописи, поръчвани от представители на болярската класа и преди всичко от владетелите. На едрия устав на текста отговаря и украсата на книгата и особено качеството на началната миниатюра, която Лесючевски поставя по-горе от тази с образите на Светославовото семейство в „Изборника“ от 1073 г.

Трудно е, да не кажем невъзможно, да се обясни със случайно сходство поразителната прилика между украсата на сраката в миниатюрата и тази на настилката в Тузлалъка. Тази прилика се обяснява най-добре, като приемем, че майсторите на настилката

¹ А. Горски и К. Невоструев. Описание рукописей Моск. синод. библиотеки. Москва, 1859, отд. II, 2, стр. 32—33.

² А. Grabar. L'empereur dans l'art byzantin. Табл. XVI, XVIII, XXIII, XXIV; La peinture byzantine. Табл. на стр. 64, 66, 91, 95, 98, 99, 103; J. Ebersolt. Les arts somptuaires de Byzance. Paris, 1923, обр. 30, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 50.

³ В. Filow. Les Miniatures de la Chronique de Manassès. Sofia, 1927, табл. II, XL; Миниатюрите на Лондонското евангелие на цар Иван Александра. София, 1934, табл. 135, 136.

⁴ Г. Филимонов. Ц. с., 48.

⁵ Н. Мавродинов. Връзките между българското и руското изкуство. София, 1955, 29—30, обр. 9, 10.

⁶ Т. Герасимов. Оловни печати на българските царе Симеон и Петър. ИАИ, XII, 354—359, обр. 156, 157.

и рисувачът на оригинала на миниатюрата са заели орнамента от образа на ктитора, изписан в дреха със същия орнамент по стените на някоя преславска сграда. Една от сградите, в която е могъл да бъде „изписан с бои“ образ на Симеон, е Кръглата („Златна“) църква, за която съвременно и най-меродавно известие ни казваше, че е съградена от него. В тази „Златна църква“, която бе разкопана в 1927/1928 г., горните части на стените са били покрити с мозайка. За това също свидетелствува голямото количество мозайчни кубчета,¹ събрани в развалините на същинския храм. Едни от кубчетата са светли — бели, охрави, светлорозови — и са образували откритите части на човешките образи, които са били изписани там, голяма част са тъмни — преди всичко зелени и сини с няколко оттенъка — и произхождат от дрехите. Има и златни — от нимбовете и украсата на облеклата, а може би и от фона, тъй като често и фонът е бивал син. Синият и зеленият цвят са характерни за мозайките от по-ранния период. Те са двата преобладаващи цвята и в миниатюрата, гдето фонът е тъмносин, а земята — зелена. Тях виждаме и на плата на ктиторската срака и наличието им е един от доводите за съществуването на връзка между стенната мозайка в Кръглата църква и образа на миниатюрата. Синият е и един от цветовете на византийския пурпур.

Знаем точността, с която средновековните живописци предават отделните орнаментални мотиви по дрехите на изобразяваните от тях ктитори. Затова не можем да допуснем, че основният мотив в украсата на сраката на изобразения в миниатюрата ктитор — квадратните рамки с розети в кръгове — е бил измислен от художника на оригиналната миниатюра. Също така не можем да смятаме, че и каменоделецът и керамикът са измислили сами наново същата украса, когато са могли да я вземат наготово от ктиторския образ, за който имаме всички основания да приемем, че е бил изписан в „Златната църква“

От всичко казано е ясно, че в миниатюрата, която е била поместена в началото на оригиналния превод на „Иполитовите слова“, направен във времето на Симеон, е бил нарисуван самият Симеон, и то така, както е бил изобразен като ктитор по стените на Златната църква, чийто модел, нарисуван със златна боя, той държи в ръка. От този ктиторски образ по всяка вероятност и майсторите на подовата настилка в Тузлалъка са взели образа за една от разновидностите на нейната украса.

¹ Кр. Миятев. Кръглата църква в Преслав. София, 1932, 111—113.

ПУСТИННОЖИТЕЛСКА МАДАРА

СТОЯН МАСЛЕВ

Мадара винаги е привличала и привлича вниманието на археолозите с величествения релеф на известния в научната ни книжнина Мадарски конник. За неговото проучване и за осветляването му във връзка с непосредствената среда бяха предприети големите и продължителни разкопки през 1924—1935 г., които разкриха изобилно паметници от най-различни епохи. Резултатите от тях са отразени в двата тома „Мадара. Разкопки и проучвания“, София, 1934 и 1936 г. След това във фокуса на археологическите изследвания остана отново импозантното скално изображение на конника. Ние смятаме обаче, че някои от резултатите от тези разкопки и проучвания не са окончателни и поради това се нуждаят от допълнителна аргументация или ревизиране.

В настоящата статия ще се спрем на един период от историята на Мадара, за който археологическите разкрития и наблюдения са дали достатъчно материал, без да е направено обаче нужното научно обобщение. Този период е около времето на турското завоевание, а именно XIII—XIV в.

Досегашните разкопки са разкрили развалини от следните архитектурни паметници от този период:

1. Един солиден зид — третия и най-голям в сравнение с другите два, който е опасвал Голямата пещера, за да защитава намерилите там убежище хора, водата и складовете с храни.¹ Строен е от дребни ломени камъни, споени с бял хоросан.²

2. Незначителни помещения в подпещерното пространство, които според намерената керамика се датират от Ив. Велков между XII и XIV в.³

3. Малка еднокорабна църквица, градена от обикновени камъни, споени с бял хоросан, е разкопана под скалите северно от конника. Тя се датира според намерените там глазирани декоративни тръбички към XIV в.⁴

4. Друга съвсем малка църквица, градена от обикновени ломени камъни, споени с кал, е открита на южния край на терасата под конника. За датировката на тази църквица няма преки данни, поради което Велков не я датира. От намерената в нея мраморна колона с повреден надпис, вероятно от IX в., която колона е служела, както изглежда, за престолен камък, се установява със сигурност само *terminus post quem* за строежа ѝ.⁵ Строителният материал и самият начин на строеж на църквата сочат към една доста по-късна епоха, а именно след падането на България под византийска власт или най-вероятно към XII—XIV в., към което време се датират, общо взето, паметниците в Мадара с такъв градеж.⁶

¹ Ив. Велков. Разкопки в Мадара (1924—1928). Мадара, I, 86—87.

² А. Рашенов. Мадарският строеж. Мадара, I, 180—181.

³ Ив. Велков. Разкопки в Мадара (1924—1928). Мадара, I, 87.

⁴ Ив. Велков. Пак там, 100—101.

⁵ Ив. Велков. Пак там, 102—104.

⁶ А. Рашенов. Мадарският строеж. Мадара, I, 180 и 184.

5. Ние ще отнесем към това време и манастирът с трикорабната базилика, построен на терасата под Даулташ.¹ Църквата е градена от ломени камъни, споени с кал, а редицата помещения, които заграждат двора на северозапад и югоизток, са строени пак от ломени камъни, но споени с бял хоросан. Според мнението на Ив. Велков църквата предхожда по време така наречената от него прабългарска постройка, от която са открити един непълен ред от несвързани каменни блокове на същото място. Той счита, че околните жилищни помещения са свързани с тази постройка. Известно основание за отнасянето на трикорабната базилика към прабългарско време Велков намира в обстоятелството, че между олтарното пространство и средния кораб е бил открит гроб, който той датира към XIV в. Относно жилищните помещения той отбелязва още, че те напомнят килии и жилищни помещения на наш голям манастир.

Въпреки че Велков е имал сравнително най-добри възможности за изясняване на хронологията и предназначението на постройките под Даулташ, ние смятаме, че неговата датировка на базиликата преди прабългарската постройка е неправилна по следните съображения: първо, направеният от него план на тези две сгради, лежащи една върху друга, както и сегашното състояние на развалините от тях показват, че североизточният край на базиликата се прилепва непосредствено до северния външен зид на прабългарската постройка, а това е според нас най-сигурното доказателство, че зидът от големите дялани камъни е по-стар, защото не е възможно зидът на базиликата да се отреже така точно и право, че квадратите на прабългарската постройка да прилепнат плътно до него. Второ важно обстоятелство е и това, че според плана на Велков зидовете на южния кораб на базиликата са запазени над подложката на прабългарската сграда. Трето съображение е, че отпреди VIII—IX в. не са разкрити постройки с такъв градеж.²

Велков не е описал точно на какво ниво от пода на църквата е открит гроба между олтарното пространство и средния кораб, за да сме убедени, че неговата датировка на гроба може да послужи за *terminus ante quem* за разрушаването на църквата.³ Ако обаче гробът е бил под нивото на пода, както предполагаме ние въз основа на плана и снимките, тогава той ще ни служи само за определяне на приблизителното време на строежа или поправката на църквата, защото в такъв случай този гроб ще е бил ктиторски.

И така въз основа на гореизброените съображения ние идваме до извода, че базиликата е по-късна от прабългарската постройка.

Но какво представлява тази прабългарска постройка и към кое време трябва да се отнесе? Велков правилно търси и намира аналогии в градежа и каменарските знаци на плисковските сгради. Това обаче не са достатъчни белези за една по-точна датировка.⁴ За друга опорна точка както за датировката, така и за предназначението на тази постройка може да ни послужи златният накит, открит в гроб под Даулташ, който Кр. Миятев датира към VIII—IX в.⁵ Много важна аналогия на тази постройка е разкрил и посочил Ст. Михайлов с доразкопаването и разграничаването на основите на сградата под така наречената Дворцова църква в Плиска.⁶ Михайлов е на мнение, че прабългарската постройка в Мадара и първоначалната сграда под Дворцовата църква в Плиска са имали едно и също

¹ Ив. Велков. Разкопки в Мадара (1924—1928). Мадара, I, 105—118.

² Това мое схващане датира от преди 1951 г., когато напуснах Коларовградския музей, и съм го споделил с др. Цв. Дремсизова. Съвсем самостоятелно до същото становище е дошъл и др. Ст. Михайлов (Дворцовата църква в Плиска, ИАИ, XX, 1955, 242).

³ Ив. Велков. Разкопки в Мадара (1924—1928). Мадара, I, 109—110.

⁴ Срв. А. Рашенов. Мадарският строеж. Мадара, I, 185 и 186.

⁵ Кр. Миятев. Старобългарският златен накит от Мадара. ИАИ, IV, 1926/27, 14—25, за датировката стр. 24.

⁶ Ст. Михайлов. Дворцовата църква в Плиска, 229—264.

предназначение на езически храмове и датират от едно и също време, а именно от времето на прабългарите до покръстването им.¹

И така можем да считаме почти за сигурно, че базиликата в Мадара не ще е била строена по-рано от средата на IX в. За по-точното ѝ датиране основания ни дават находките в гроба, разкрит в църквата, некрополът между Даулташ, така нареченото капище и банята, начинът на строеж на църквата в сравнение с начина на строеж на другите сгради и най-после с общата историческа обстановка, както ние я схващаме. Всички тези основания ни сочат XIII—XIV в. като най-вероятното време за нейното построяване. Прекъсването на строителната традиция от времето на прабългарската постройка до времето на построяването на базиликата не трябва да ни смущава, като имаме пред вид, че това прекъсване на строителната традиция е общо за местността под мадарските скали, доколкото можем да съдим по досега запазените паметници. Това не е обаче една абсолютна празнина в историческия живот на това място, но за това ще говорим по-долу.

При разглеждането на базиликата по този начин едва ли може да има съмнение, че сградите северозападно и югоизточно от нея представляват манастирски жилищни и стопански помещения. Трябва обаче веднага да отбележим и разликата в градежа на базиликата и манастирските помещения, а именно че първата е градена от ломени камъни и кал, а при вторите спойката между ломените камъни е от бял хоросан. Това обстоятелство показва, че има известна разлика по време при строежа на църквата и манастирските постройки, но това не трябва да ни кара да разкъсваме връзката между тях. Градеж от ломени камъни със спойка от бял хоросан се среща още при третия преграден зид около пещерата. Него Рашенов отнася също към Второто българско царство.² Манастирските постройки от своя страна също не са строени в едно и също време, което се вижда от обстоятелството, че те в отделните си тгли не са свързани органически.³

6. Другите постройки, открити на терасата под Даулташ, чието предназначение не е още изяснено, са също от „късно“ време според израза на Велков⁴, което значи от XIII—XVI в., откогато датира и некрополът. Така ги датира и Рашенов.⁵

7. Тук трябва да отнесем и еднокорабната църква, разкрита вътре в крепостта на платото над мадарските скали. Тя е градена от ломени камъни и кал.⁶ За нея Велков не дава никаква датировка, а Н. Мавродинов я отнася с известна резервираност към Първото българско царство.⁷ Ние не смятаме, че датировката на Мавродинов може да се защитава, без да се приведат по-сериозни аргументи. По наше мнение тя стои във връзка с килийските под горния край на скалите и затова трябва да се отнесе също към Второто българско царство.

Друг вид паметници и следи от паметници от Второто българско царство са ни останали в самите скали. Най-значителните от тях са така наречените Кьошкове, които са на два етажа — Долни и Горни кьошкове (обр. 5-б).

Кьошковете са изсечени в една пирамидална скала северно от Голямата пещера. Долните кьошкове представляват едно изкуствено издълбано помещение в почти кубическа форма и един коридор, който води към открита навън дупка в северната страна на скалата. Горните кьошкове представляват скална църква. Долните и Горните кьошкове са били съединени помежду си.⁸ В тях не са намерени преки податки за датирането им.

¹ С. Михайлов. Дворцовата църква в Плиска, 242, 258 и 262.

² А. Рашенов. Мадарският строеж. Мадара, I, 184.

³ Ив. Велков. Разкопки в Мадара (1924—1928). Мадара, I, 110.

⁴ Пак там, 119.

⁵ А. Рашенов. Мадарският строеж. Мадара, I, 180 и 184.

⁶ Ив. Велков. Разкопки в Мадара (1924—1928). Мадара, I, 128—129.

⁷ Н. Мавродинов. Еднокорабната и кръстовидната църква по българските земи до края на XIV в. София, 1931, 9—10.

⁸ К. Шкорпил. Мадаро-Могилското плато. Byzantinoslavica, IV, 1932, 101.

Върху тяхното предназначение има обаче различия в мненията. В ранните си изследвания Шкорпил се е въздържал да се произнесе както по въпроса за предназначението им, така и по въпроса за датировката им.¹ По-късно, през 1932 г., той определя тяхното предназначение като светилища, и то езически, които са представлявали средище на южната група светилища и така наречените „одаи“, намиращи се високо в скалите от двете страни на Кьошковете² (обр. 5-а). Южната група светилища според наименованието на Шкорпил се е състояла от постройки, долепени до скалните стени северно и южно от Кьошковете.

Обр. 5. Мадарските скали

а — „одаите“; б — Кьошковете; в — приземен скит, „светилище“ (според Шкорпил); г — Голямата пещера

Между тях най-голямо внимание заслужават тези, от които са останали дълбежи в тъгла между северната страна на Кьошковете и главната скална стена (обр. 5-в). Дълбежите, които са били легла на дървени греди, очертават контурите на двуетажна постройка. Във всеки етаж е издълбана по една значителна по големина ниша в скалата, т. е. в източна посока. Нишите са обаче плитки (до 0,25 м) и с неравна основа, поради което е трудно да се допусне, че са имали практическо предназначение.³

„Одаите“, повече от 30, представляват килии с различни дължини (от 1,7—6 м), дълбоки до 3 м и високи до 2 м. Те са изкуствено издълбани в горния пояс на Мадарските скали недалеч от ръба им. Тясна пътечка пред тях ги свързва помежду им.

Подобни на „светилищата“ от северната страна на Кьошковете са тези от южната страна на Голямата пещера (обр. 5-г). Средище на тази група според Шкорпил представлява скалният блок до южния край на пещерата.⁴ Над върха на блока има две плитки килийки, разположени една върху друга. Площадката на върха на блока е била използвана за прикрепване на дървените основи на постройката. Освен това в южния край на пещерата са запазени дупки в два етажа също от постройки, по всяка вероятност дървени.

Ние няма да се спираме подробно на всички дълбежи по стените на Мадарските скали, защото, първо, голяма част от тях са описани грижливо от Шкорпил и, второ, защото смятаме, че те се нуждаят от ново снимане и представяне в един цялостен план.

¹ К. Шкорпил. Памятники в окрестностях Абобской равнины: Стана, провадийския горы, водораздельныя возвышенности и Шуменския горы. ИРАИК, X, 1905, 393—395.

² К. Шкорпил. Мадаро-Могилското плато. *Byzantinoslavica*, IV, 1932, 103 и 104, обр. 12, 13 и 14.

³ К. Шкорпил. Пак там, 105, обр. 25.

⁴ К. Шкорпил. Пак там, 107, обр. 8.

Преди да пристъпим към разглеждането на спорните въпроси, които се явяват във връзка с пълното изясняване на скалните дълбежи, трябва да отбележим още:

1. Съществуването на една малка скална църква в ъгъла северно от Голямата пещера до голямата пукнатина; за нея свидетелствува сега една ниша, над която са останали дупки за покривни греди; Шкорпил я нарича светилище.¹

2. Нишите в пещерата, която се е образувала в скалната пукнатина на юг под Кьошките; в тази пещера е имало също дървен градеж, от който са останали дупките по стените ѝ.²

Първият основен въпрос, който чака своето окончателно разрешение, е този за предназначението на изкуствените скални пещери и на постройките, за чийто строеж са били издълбани дупките в подножието на скалите.

Шкорпил, както вече споменахме, ги разглежда като езически култови паметници. Видният руски византолог Ф. Успенски, директор на Руския археологически институт, по време на разкопките в Плиска през 1899—1900 г. е смятал за напълно възможно изкуствените пещери в мадарските скали да са били изсечени преди VIII—IX в. Според него характерен белег за тях е, че те не са служили на християнския култ. Това значи, че той допуска възможността да са служили на езически култ. От друга страна, той счита за твърде вероятно те да са били обитавани от хора.³ Тези схващания на Успенски колкото и да са неопределени са наложили първоначалната въздържаност на Шкорпил.

Голям интерес са представлявали изкуствените пещери за Р. Попов, който ги обявява решително за паметници от праисторическата епоха, дълбани с каменни брадви.⁴ До преди няколко години в южния край на Голямата пещера стоеше „реставрирано“ от Р. Попов праисторическо наколно жилище, за построяването на което бяха използвани споменатите по-горе изкуствени дупки.

Напоследък Цв. Дремсизова, директор на Коларовградския окръжен музей, с която съм споделял в миналото своите схващания за скалните църкви и килии по мадарските скали, се изказа за скалните дупки, т. е. за „одаите“, че представляват скален манастир от края на XIV в., „когато — както пише тя — аскетизмът се разпространил в България като форма на пасивен протест срещу засилилия се феодален гнет“.⁵

Това разнообразие от мнения се дължи несъмнено на обстоятелството, че липсват преки данни за определяне на предназначението и датирането им. Гробовете в тях отдавна са били обект на иманярски претърсвания и затова не съдържат не само никакъв инвентар, но дори и костите на погребаните. Каква несигурност е изпитвал например Шкорпил при описанието на Горните кьошкови, показва фактът, че между другото той говори за някаква „коритообразна вдълбнатина във вид на гроб“ в нишата на северната стена на „пещерата“ и др. Отсъствието на преки данни ни налага обаче да търсим аналогии и връзка с непосредствената среда. В това отношение в досегашната книжнина за Мадара съществува празнина, която ние ще се постареем да попълним поне до известна степен. Нека обаче разгледаме първо критически досега изказаните мнения.

Р. Попов не е сметнал за необходимо да обосновава своето схващане. Без съмнение той е знаел сведенията на древните писатели, че и тогава е имало някои народи, стоящи на ниско стъпало на развитие, които са живеели в пещери, като например в Мизия южно от Искър, близо до западния бряг на Черно море, в Кавказ и другаде, поради

¹ К. Шкорпил. Мадаро-Могилското плато. *Byzantinoslavica*, IV, 1932, 106—107, обр. 28.

² К. Шкорпил. Пак там, 106, обр. 26.

³ Ф. Успенский. Историко-археологическое значение Абобы и ее окрестностей. *Раскопки. Наименование древняго поселения. ИРАИК*, X, 1905, 2.

⁴ Р. Попов. Материали за проучване на селището „Под-града“ при Мадара (Шуменско). *ИАД*, III, 1912/13, 90 и 100, обр. 79 и 80.

⁵ Цв. Дремсизова. Мадара. Водач за паметниците и музея, София, 1957, 19.

което гърците ги наричали трогодити или троглодити. Особено много разпространени са били в древността пещерните жилища в Мала Азия (Фригия и Кападокия) и в Северна Африка.¹ Може да се допусне, че някои от тези пещери са били изкуствено обработвани и приспособявани за живеене още тогава или по-рано. Тези примери обаче не могат да ни дадат основание да датираме мадарските изкуствени пещери още в праисторическо време по следните съображения: първо, скалите в Мала Азия и Северна Африка са от мек варовик и се поддават на лесна обработка — обстоятелство, което не важи за мадарските скали. Второ, там е липсвал дървен материал, докато в Мадара е бил използван обилно дървен материал в самите изкуствени пещери. Трето, докато на другите места изкуствените пещери, използвани за жилища, са били дълбани в подножието на скалите, в Мадара те се намират на такива труднодостъпни места, които са непригодни както за семеен, така и за колективен живот, от какъвто е имал нужда праисторическият човек. Четвърто важно съображение е, че в Мадара и околността са разкрити останки от праисторическия човек само в естествените леснодостъпни пещери, а не в изкуствените.

Успенски, както вече споменахме, допуска възможността изкуствените пещери в Мадара да са били дълбани до VIII—IX в. от н. е. Очевидно той е имал пред вид освен горните сведения още и широкото използване на изкуствени пещери за жилища през средновековието. Като най-близки примери за това имаме пак в Кападокия според свидетелството на византийския историк Лъв Дякон,² в Крим,³ Кавказ и Южна Италия.⁴ Между примерите в тези места и мадарските изкуствени пещери има обаче съществени различия. Тези различия съвпадат, общо взето, с изтъкнатите по-горе при сравняването на праисторическите с мадарските изкуствени пещери. При това трябва да се добави още, че през средновековието оръдията на труда са били вече достатъчно свършени, за да превъзмогнат много по-лесно твърдостта на мадарските скали. Ако обаче те бяха благоприятни и удобни за дълбаене на жилища, трябваше да се очаква много по-голямо разпространение, особено като се вземе под внимание това, че тези скали предлагат редица много по-подходящи места за такава цел. Ние не можем да се съгласим с мнението на Успенски и поради това че в Мадара от римско време насам има развалини от градежи може би от всички епохи на средновековието, което показва, че в Мадара са съществували условия за по-удобно и по-лесно жилищно строителство, отколкото дълбаене на пещери в скалите.

Вероятно тези ще са били и съображенията на Шкорпил да обяви тези изкуствени пещери по-късно за езически светилища. Той не е обосновал своята хипотеза. Пък и трудно ще му е било да я обоснове, защото такива светилища не са били обичайни нито за траки, нито за гърци, нито за римляни, нито за славяни, нито за прабългари, доколкото имаме сведения за последните. Завладял всецяло от своята превзета идея, Шкорпил изрично е отхвърлил възможността мадарските изкуствени пещери да се сравняват по предназначение и хронология с пещерните колонии по долината на р. Русенски Лом, край Черноморието и в Провадийската планина.⁵

Мнението на Дремсизова за предназначението на „одаите“ отговаря, общо взето, на нашето схващане. След като отхвърлихме по-старите мнения, ние ще се спрем в следващото на обосноваването на това схващане и на изясняването на предназначението и хронологията на другите скални пещери и прискални постройки.

Горните къшкови в Мадара имат всички белези на една скална църква: корабът е ориентиран в източна посока; източният му край завършва с една апсида; има три гроба.

¹ RLV, Bd. XIII, s. v. Troglodyten, 437 сл. и RE, VII, A, 2497 сл.

² G. de Jerphanion. Les églises rupestres de Cappadoce. Bulletin de la Commission des monuments historiques de Roumanie, XXVII, 1934, fasc. 82 и отделен отпечатък, 5—6.

³ Вж. БСЭ, т. 33, под думата „пещерные города“. Статията на В. И. Равдоникас „Пещерные города Крыма“, Изв. Гос. акад. истории мат. культуры, вып. 92, не ми беше достъпна.

⁴ Пак там.

⁵ К. Шкорпил. Мадаро-Могилското плато. Byzantinoslavica, IV, 1932, 97—98.

Връзката на Горните къшкови с Долните къшкови идва да потвърди това схващане, като се има пред вид напълно аналогичният случай без всякакво съмнение на църква и скит в така наречения „Мамилташ“ в Троицкия боаз, Коларовградско, както ние можахме да установим.¹

Дълбаенето и обитаването на скални килии и по-големи помешения от монаси-отшелници близо или по-далеч от някоя църква или манастир е широко разпространено явление както в непосредствена близост до Мадара, така и в по-отдалечени краища на България и вън от нея. Така на североизточните склонове на Коларовградското плато над местността „Манастира“ се намират изкуствени пещери, в които е имало някога остатъци от живопис, а наблиз до Хинбунар има малки естествени пещери, в които се виждат следи от изкуствена обработка.² В стръмните скали на Дивдядовския боаз Шкорпил също е наблюдавал изкуствени пещери, а в подножието на скалите над изворите „Бешбунар“ са били разкрити следи от малка църква.³ Малко по-далеч по долината на р. Русенски Лом се срещат в по-голямо изобилие изкуствени пещери.⁴ Те имат същите белези.

Извънредно близки аналогии се намират и в съседната Византия. Това е, разбира се, напълно естествено, като имаме пред вид нейното силно влияние върху религиозния живот изобщо и частно върху развитието на монашеството и отшелничеството в България, за което ще говорим по-долу. Ако обаче за времето на нейното съществуване имаме само писмени сведения, от по-късно време имаме изображения на скитове, които безспорно могат да ни дадат представа как са изглеждали по-раншните. Така Ф. Перила освен описанието на скитове на Атон ни е дал и едно изображение на скит от Карулия (обр. 6).⁵ Гръцкият археолог Г. Сотириу в своята студия за Метеорските манастири в Тесалия също ни дава снимки на съвременни скитове (обр. 7).⁶ Тези изображения ни напомнят поетичното сравнение на средновековните писатели с птици гнезда.⁷

И така изобилните аналогични явления в България и в съседство с нея, които посочихме и каквито могат да се посочат още, ни дават достатъчно основание да причислим изкуствените пещери в Мадара към паметниците на християнската религия и обиталищата на нейни служители — отшелници-монаси.

При разглеждането на скалните дупки в самото подножие на скалите е наложително отделно да се повдигне въпросът, дали постройките, за които са служели, са били граждански, или са принадлежали към един ансамбъл заедно със скалните църкви и килии.

Първо, трябва да се отбележи, че разкопките под мадарските скали не са ни разкрили никакви положителни следи от селище, като изключим, разбира се, следите от праисторическата епоха в естествените пещери, които са били безспорно обитавани тогава. Предназначението на няколкото незначителни сгради, от които са останали основи в подпещерното пространство, не е изяснено. От това обстоятелство се вижда, че мястото не е било удобно да се разгърне едно селище. А селището Мадара към края на XIV в. например

¹ Описанието у Шкорпил (Паметници в окрестностях Абобской равнины, 433 и табл. XCIV, 1) е непълно. Той описва само скалното жилище на южната страна в основата на скалата и „стаичката с ниша“ на северната страна на скалата. През дупката, която се вижда на 6—7 м височина от основата, се влиза в една добре оформена чрез изчукване църква, за която на друго място ще кажем повече.

² К. Шкорпил. Паметници в окрестностях Абобской равнины, 438.

³ К. Шкорпил. Пак там, 437—438.

⁴ К. Шкорпил. Опис на старините по течението на река Русенски Лом. София, 1914. Вж. напр. изкуствените пещери в Чесновската канада, известни под общото название „Манастирът“, пак там, 130—131, табл. XV, обр. 104 и др.

⁵ F. Perilla. Le Mont Athos. Paris, 1927, 71.

⁶ Г. А. Σωτηρίων. Αἱ μοναὶ τῶν Μετεώρων. Ἑλεγείς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, IX, 1932, 386, обр. 5.

⁷ Срв. също описанието на скитове на Атон от Порфирий Успенский (Второе путешествие по Святой Горе Афонской в годы 1858, 1859 и 1861 и описание скитов афонских. Москва, 1880, стр. 334 сл.), където той дава и описанието на руския монах Василий Барски от 1744 г.

ще е било значително, щом се споменава изрично при похода на Али паша през 1388 г.¹ Унгарският турколог Л. Фекете откри ново споменаване на Мадара от годините 1481—1486, а именно в списъка на тимарите на тимариота Мустафа — син на Бени. В този списък се казва, че с. Кюлевча принадлежи към с. Мадара, т. е. Мадара е представлявало средишно селище.² Друго ранно известие за Мадара, както знаем, е от средата на XVIII в.

И така ако въпреки непригодността на терена значителното селище Мадара беше разположено в непосредствена близост със скалите, то все щеше да остави някакви по-определени следи.

Построяването на жилищни сгради до самите скали, от друга страна, е съвършено необичайно явление, защото сградите са изложени на опасност от срутващи се скали, падащи камъни, стичащи се води, събиращи се преспи и други, а вътре в пещерата те са били неподходящи за живеене поради влажността и недостъпността за слънчевите лъчи.

Най-сигурна опорна точка за определяне на предназначението на тези сгради са според нас нишите, които са издълбани в подножието на скалите северно от Кьошките, ниши,

Обр. 6. Скит в Каруля на Атон (според дърворезба от Ф. Перила)

Обр. 7. Остатъци от временни скитове в пещерите на „Белия скалит“ в Тесалия над с. Кастрани

които поради плиткостта си едва ли са могли да имат някаква практическо предназначение. Това са по всяка вероятност неизбежните символи на небесния свод в християнските църкви — апсидите.

Сградите покрай мадарските скали могат да бъдат сравнявани по своите недостатъци само с откритите скитове в същите скали, какъвто е бил например скитът северно

¹ Вж. В. Аврамов. Юбилеен сборник Плиска—Преслав. Ч. III, София, 1929, 169; и Д. Дечев. Мадара — Матора. Изв. на Бълг. геогр. д-во, I, 1933 (сборник в чест на Анастас Т. Иширков), 181.

² L. Fekete. Die Siyaqat—Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. Budapest, 1955, 127.

от западния отвор на Горните къшкове.¹ Разликата се състои само в това, че първите са били изградени направо върху земята, а вторите — върху излизаци върх от скалите греди. Построяването на скитове в подножието на скалите, колкото и да не е отговаряло на идеала на отшелниците, все пак се е налагало за някои поради трудността на дълбаенето им високо в скалите и още повече поради труднодостъпността им.

И така в заключение ние смятаме, че както изкуствените скални пещери, известни под названието „одаи“, така и сградите, които са били строени непосредствено до скалите, са дело и обиталища на отrekli се от удобствата на съвременната им строителна техника монаси-отшелници, за които телесните изпитания и земните опасности са представлявали „подвизи“. В подкрепа на това схващане трябва да споменем още и едно от преданията, свързани с килиите в мадарските скали, а именно че в тях са живеели „карабаши“, т. е. хора с черни глави,² което според нас ще се отнася за монасите с техните черни калимъвки и обрасли с дълги бради лица.

Остава да се спрем и на въпроса за времето, когато са били дълбани скалните църкви и килии и когато са били строени прискалните сгради. Отхвърляйки по-старите схващания за тяхното предназначение, ние не можем да използваме и схващанията за тяхната хронология. Преки данни за датировката им, както казахме, нямаме, поради което и тя е доста трудна задача.

Най-характерният белег на тази монашеска колония е нейната многолюдност и обстоятелството, че отделните килии се намират, общо взето, близо една до друга. Пред вид на това трябва да допуснем съществуването на едно средище-лавра, каквото по всяка вероятност е представлявала църквата в Горните къшкове. Там, както е било обичайно, келиите ще са се събирали в празнични дни, за да присъствуват общо на църковната служба. За монасите от прискалните килии такова средище може би е била църквата в пещерата при Къшковете. Значителното разрастване на монашеската колония ще е дало повод по всяка вероятност и за изграждането на манастира на терасата под Даулташ. В такъв случай килиите и лаврите (евентуално лаврата) ще са се намирали в известна по-голяма или по-малка зависимост от него. Такава организация ние намираме на Атон.³ За такава организация на отшелници в Южна Италия през X—XI в. пише и Ш. Дил.⁴ Допускането на такава връзка между скалните килии и манастира ни кара да приемем възможността, че първите са съществували и са били обитавани през XIII—XIV в.

Многолюдната монашеска колония в Мадара ни напомня, както вече споменахме, монашеските колонии по р. Русенски Лом, за които имаме сигурни хронологични податки от XIII в.⁵

Датирането на скалните църкви и скитове около Шуменското плато към XIII—XIV в. е също едно важно указание за нас.⁶

Датировката на некропола под мадарските скали е също една податка, защото той ни свидетелствува, че това място през XIII—XVI в. е било особено много желано за погребване на мъртвите.

Все във връзка с датировката не е излишно да обърнем внимание върху един плитко издълбан надпис на западната стена на входа към предапсидната част (А) на църквата в Горните къшкове, а именно AI HZ=AMHNZ. Начертанието на буквата А и лигатурата на буквите И и Н ни сочат, струва ни се, към късно време на произхода на надписа.

¹ Вж. у К. Шкорпил. Мадаро-Могилското плато. *Byzantinoslavica*, IV, 1932, 101 и обр. 18, VIII.

² К. Шкорпил. Памятники в окрестностях Аобской равнины, 397.

³ F. Hasluck. *Athos and Its Monasteries*. London, 1924, 12.

⁴ Ch. Diehl. *L'art byzantin dans l'Italie méridionale*. Paris, 1894, 26.

⁵ А. Василиев. Ивановските стенописи. София, 1953, 13, 14, 16.

⁶ Срв. Д. Цухлев. История на българската църква. Т. I, София, 1910, 350, заб. 2.

Важно е най-после да се отбележи, че в ъгъла южно от Къошките на ниво между Долните и Горните къошките се е запазила и досега част от гредата, прикрепена в нарочно издълбани дупки.

Ако и всички гореизброени съображения да ни дават основание да отнесем скалните църкви и килии в Мадара към Второто българско царство, ние смятаме за необходимо да се отговори и на въпроса, дали не е възможно тяхното по-ранно възникване. Това се налага от наличността на писмени данни за появата на отшелничеството в България от по-ранно време и от обстоятелството, че при с. Калугерица е съществувал манастир от преди XII—XIII в.¹ Не е изключено според нас и сградата под трикорабната базилика в Мадара да е служела на християнския култ.

Според писмените сведения развитието на монашеството и отшелничеството в нашите земи се представя в общи линии по следния начин: съществуването на монаси в Малка Скития (дн. Добруджа) се отнася още към IV в. и появата на отшелничество в Родопите към IV—V в.² Сигурни данни за широко разпространение на монашеството и отшелничеството преди идването на славяните обаче нямаме.³ Идването на славяните и прабългарите също не е било благоприятно за това.⁴ Едва с приемането на християнството от княз Борис се създали благоприятни условия за тяхното развитие. При царуването на цар Петър (927—969) монашеството и отшелничеството били предмет на особено внимание. Разбира се, това не е било решаващото условие за тяхното разпространение, а социалните противоречия, които взели много остри форми в българското общество. Тогава се прочул и известният български отшелник Иван Рилски. Презвитер Козма ни съобщава за същото време, че монаси се затваряли както в скални пещери, така и в подземни пещери, където не прониквала никаква светлина, и прекарвали в пост и молитва.⁵ Византийското владичество също е било благоприятно за разрастването на монашеството и отшелничеството. През X—XI в. се подвизавали отшелниците Прохор Пчински, Гаврил Лесновски и Йоаким Осовски. Силно влияние е оказвала и „иноческата митрополия“, както Калист, житиеписецът на Теодосий Търновски, нарича по-късно Атон. Към средата на XI в. Атон привлякъл вече толкова български монаси, че те могли да завладеят гръцкия манастир Зограф и да го превърнат в национален български манастир.⁶

Друг забележителен момент в развитието на монашеството и отшелничеството са XIII и особено XIV в., когато след царуването на Ив. Асен II (1218—1241) настъпил упадък в държавното устройство, чужди нашествия разорявали страната и изострящите се социални противоречия тласкали народа към един или друг вид пасивна или активна съпротива. За новата вълна от монаси и отшелници ни свидетелствуват примерно скалните манастири и скитове по долината на р. Русенски Лом и около Шуменското плато. Такива са били условията, които са подготвили почвата за разпространение на религиозното течение на исихазма, пропито с най-груб мистицизъм. В житието на Теодосий Търновски, първия разпространител на исихазма в България през XIV в., се казва, че монасите, които се събрали около него в Килифарево, си направили килии като гнезда.⁷ Като пустинножителски обители се прочули още областта Парория, където се подвизавал и основоположникът на исихазма във Византия Григорий Синаитски, и Месемврия.⁸

¹ Г. Фехер. Разкопки в местността Кирика над с. Калугерица. Мадара, II, 130—131.

² Д. Цухлев. Пак там, 45 и 48.

³ Необосновано е противното становище, което поддържа и Цухлев (История на бълг. църква, 156).

⁴ Необосновано е също и мнението на Цухлев (пак там, 312), че по време на нашествията на славяните и прабългарите са възникнали пещерните храмове по р. Русенски Лом, около Провадия и пр.

⁵ М. Попруженко. Козма презвитер, български писател X века. София, 1936, 57, 4—5.

⁶ Проф. Ф. Успенский. Второе путешествие по Св. Горе Афонской, 247; и Ив. Соколов. Состояние монашества в византийской церкви с половины IX до начала XIII века (842—1204). Казан, 1894, 242.

⁷ В. Киселков. Житието на св. Теодосий Търновски. София, 1926, 12.

⁸ К. Радченко. Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. Киев, 1898, 173 и 175.

Като имаме пред вид този развой на манастишното и отшелническото у нас през средновековието и изтъкнатите аналогии, можем да считаме за правдоподобно, че манастишната колония в Мадара е съществувала вече през XIII—XIV в. в завършена организационна форма. Нейното зараждане може обаче да се отнесе към по-ранно време. Известно основание за това може да се види и в самото наименование на селището.

Д. Дечев правилно според нас посочи на времето възможността за гръцкия произход на думата, а именно от *μαδαρός*, като при това изрично отбеляза, че наименованието на едноименните планини в Мала Азия, Крит и Пелопонес не е антично, а е възникнало през средновековието. Към примерите на едноименни планини, които Дечев дава, ние искаме да прибавим още и наличността на селище със същото име и със същите скални църкви и манастири в Южна Италия. В провинцията Базиликата съществува и сега градецът Матера, който се намира на входа към един дол. По скалите от двете страни на дола са издълбани множество скални църкви, известни под наименованието „гръцки църкви“, които напомнят за византийското владичество от VIII—X в. Известно е, че по това време в Южна Италия се преселили много гръцки монаси.¹ Този пример ни кара да мислим за възможността манастишната колония в Мадара да е възникнала под непосредствено византийско влияние, и то може би още по време на византийското владичество. В този случай Мала Азия, където недалеч от брега срещу о-в Лесбос се намира планината Мадарадаг, ще се е явила отново като разсадник на манастиштво и отшелничество, както е била и по-рано, и по-късно.

И така в заключение можем да кажем, че епохата на величествения скален релеф и на „прабългарската“ постройка в Мадара е била сменена може би още с падането на България под византийско владичество с контрастната епоха на отшелническото смирение и жизнеотрицание. Отшелническите килии ще са се появили отначало спорадично. Умножавайки се все повече и повече, ще е възникнала и необходимостта от създаването на една организация. Висшата форма на тази организация и тук, както и другаде се явява манастирската организация. Най-голямото развитие на манастишната колония в Мадара съвпада по всяка вероятност с разпространението на исихазма в България — втората половина на XIV в. Турското нашествие е сложило и тук както на много места ако не внезапно, то и непродължителен край на това общество от отшелници.

Появата на такъв значителен християнски религиозен кът в надарения с вода и природна красота мадарски ъгъл идва сякаш да продължи една стара традиция, завещана от траки, римляни и прабългари, а именно да служи всекиму за неговия култ.

¹ Ch. Diehl, L'art byzantin dans l'Italie méridionale. Paris, 1894, 24.

ПРИНОС КЪМ ИСТОРИЯТА НА КРЕПОСТНАТА СТЕНА НА СЕРДИКА

СТЕФАН БОЯДЖИЕВ

Още през 1889 г., точно преди 70 години, К. Иречек постави въпроса за изследване на Сердика и нейните крепостни стени. Резултатите от неговите проучвания бързо се възприели от зараждащата се българска археологическа наука. За пълното изследване на историята на новата столица София е бил създаден комитет, чиято дейност била обнародването на цяла поредица от отделни монографии. Като първи номер на тази поредица, наречена „Материали за историята на София“, се е появила в 1910 г. книгата на Г. Кацаров „Принос към старата история на София“. По същото време с изследването на сердикийските крепостни стени се е занимавал и С. Добревски.¹ Той се опитва да даде един сумарен план на сердикийските стени и да възстанови техния първоначален вид.

Сравнително от по-ново време са заснеманията и проучванията на С. Покровски, тогава асистент при Софийския археологически музей.

Обаче във времето, когато тези изследвачи са работили, по-голямата част от сердикийските старини са били зарити дълбоко в земята. Стърчащите все още над земята останки от римската крепост далеч не са били достатъчни за основа на правилни археологически и исторически изводи.

Едва към 1939—1940 г., когато се разкриха някои по-големи остатъци от стените, изследванията на арх. С. Бобчев позволиха да се направят съществени поправки както в цялостния план на античния град, така и на плана на редица отделни сгради.² Но все още ограниченият археологически материал не е позволявал на Бобчев да достигне до по-цялостно изследване на крепостта.

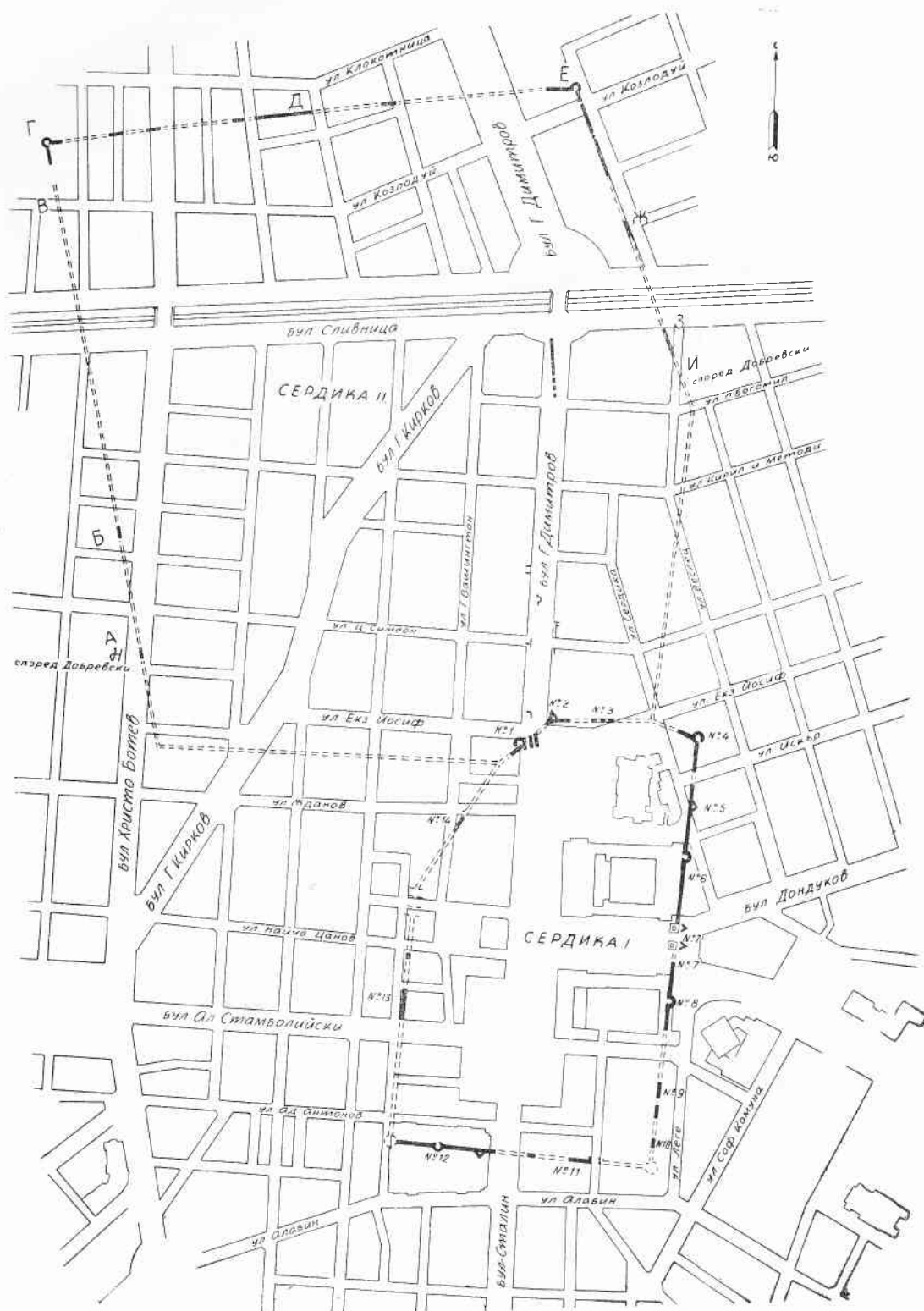
Благодарение на обширните изкопи, станали в центъра на София след 1950 г., ни се удаде възможността да проследим голяма част от сердикийските стени. Това обстоятелство ни помогна да добием една по-правилна картина за техния вид и характер.

Сумирайки наблюденията върху всички досега известни остатъци от сердикийските крепостни стени, можахме въз основа на редица данни, които са изложени в следващите страници, да разграничим две отделни крепостни стени, обграждащи две отделни пространства. За улеснение на описанието възприемаме да наричаме тази крепост, която лежи на юг от ул. „Екзарх Йосиф“, Сердика I, а тази, която остава на север — Сердика II (обр. 8).

Сердика I. По протежение на стената на Сердика I досега са известни 14 фрагмента. Съдейки по формата и посоките на запазените участъци на стените, можем да очертаем общото трасе на Сердика I в следните граници: на изток северната стена започва между улиците „Екз. Йосиф“, „Искър“, „Веслец“ и „Сердика“. Тук се намира североизточната ъглова кула. Проследявайки северната стена към запад, установихме, че тя след

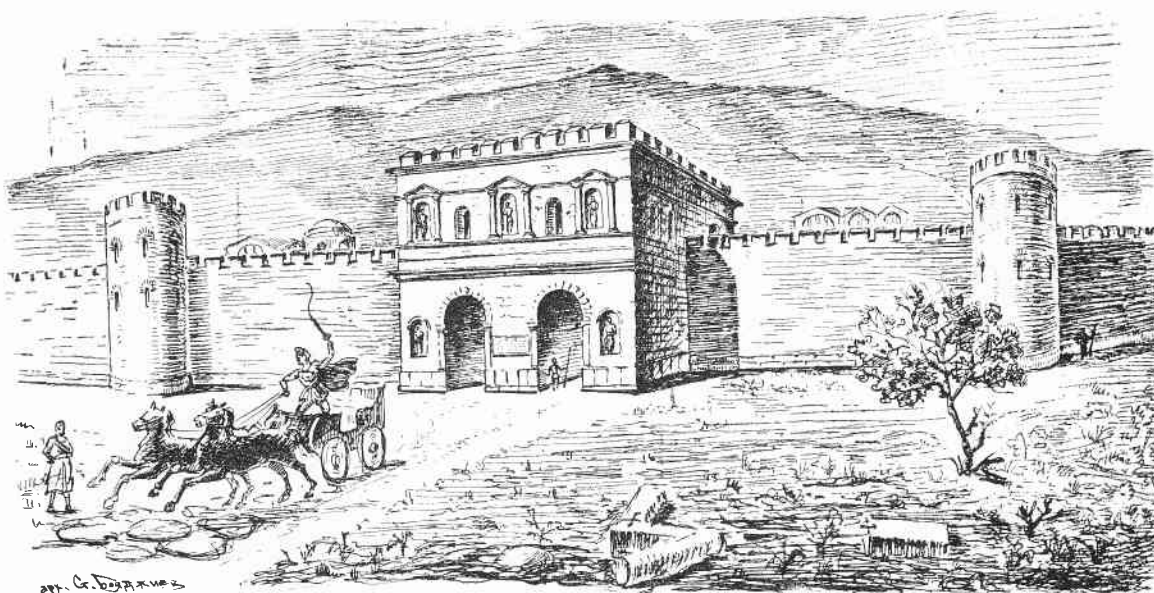
¹ С. Добревски. Исторически очерк на софийската крепост. Военен журнал, XIX, 1907, кн. VIII/IX, 1155—1192; С. Добревски. Укрепване на родината през вековете. София, 1934.

² С. Н. Бобчев. Сердика. Материали за изучаването топографията, устройството и архитектурата на града. София, 1943.

Обр. 8. Крепостните стени на Сердика. План

малка чупка достига до бул. „Георги Димитров“, където се намира триъгълна кула. От триъгълната кула стената пресича булеварда с посока към северозапад. Точно пред градските хали се откриха остатъците от голяма дъгообразна кула. Вероятно след нова малка чупка стената преминава под Македонския културен дом, откъдето достига до ул. „Найчо Цанов“. Оттук започва западната стена. Преминавайки по ул. „Лавеле“, тя достига до Съдебната палата, където през 1927 г. се разкри югозападната ъглова кула. От тази точка към изток започва южната стена. Следвайки почти успоредно ул. „Алабин“, южната стена достига до

Обр. 9. Първи строителен период на северната порта на Сердика I. Реконструкция

градинката, заключена между улиците „Алабин“, „Цар Калоян“ и „Леге“. Тук със сигурност може да се очаква югоизточна ъглова кула, от която източната стена в напълно права линия достига до североизточната кула.

Цялото трасе на Сердика I е съставено от две долепени една до друга стени, които за краткост наричаме: вътрешната — пояс А, а външната — пояс Б. Пояс А е дебел 2,15 м, а пояс Б — 1,80 м. Редица кръгли кули, разположени средно на 50—60 м една от друга, подсилват пояс А. Те имат външен диаметър 9,00 м, а вътрешен — 4,60 м. Центърът на кулите съвпада с надлъжната ос на пояс А, така че цилиндричното им тяло изпълва еднакво от двете страни на стената.

От своя страна пояс Б притежава триъгълни кули. Само в отделни случаи, където пояс Б следва външното лице на пояс А, кулите приемат по-особена, дъгообразна форма.

В отделни участъци общата дебелина на двата пояса достига до 6,5 м. Това са, както ще видим по-нататък, масивните стълби, които извеждат до бойната тераса на стените.

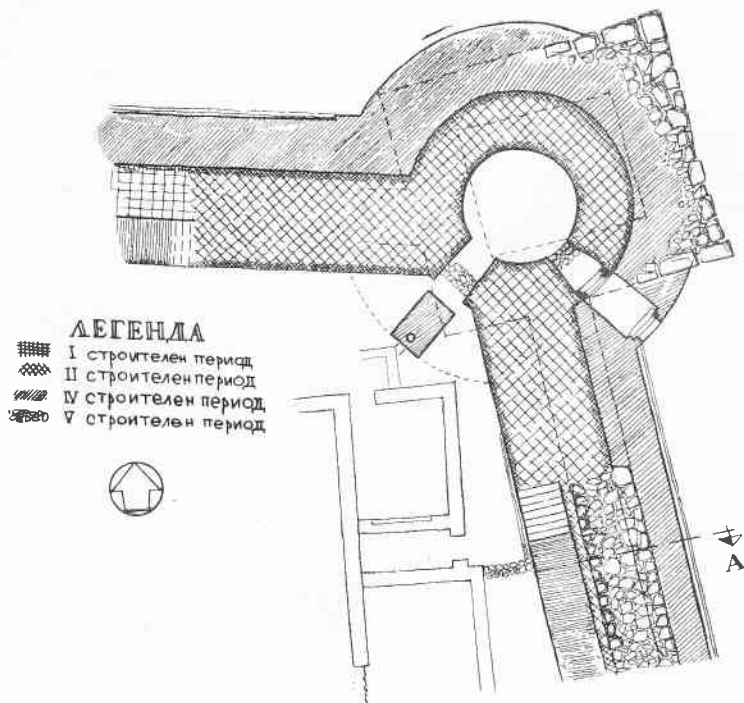
Проникването в Сердика I е ставало вероятно посредством четири порти. Две от тях са вече известни. Първата (северната) се намира точно на кръстовището на бул. „Г. Димитров“ с ул. „Екз. Йосиф“ (обр. 9). Тя е с два големи засводени отвора. Тази част от портата, която принадлежи на пояс А, има падаща вертикална врата.

Втората известна порта е източната. Тя се намира на бул. „Дондуков“ срещу Партийния дом на БКП и Министерския съвет. Поради това че по-широкото разкопаване на тази част от крепостта би задръстило движението на булеварда, проучванията се ограни-

чиха само в частичното разкриване на портата, принадлежащо на пояс Б.¹ Независимо обаче от ограничените възможности за изследване можа да се установи, че източната порта също е била с два отвора.

За местоположението и вида на останалите две порти засега могат да се правят само догадки. Въз основа на редица данни смятаме, че западната порта се е намирала някъде около пресечката на ул. „Найчо Цанов“ и „Лавеле“ под сегашния покрит цирк. Находи-

щето на южната порта засега остава най-проблематично. Според нас тя се е намирала на ул. „Цар Калоян“ на 40—50 м от ул. „Алабин“. Основание за това виждаме в обстоятелството, че от всички досега известни антични улици само тази, която минава източно от „Св. Георги“, може да излезе до крепостната стена.

Обр. 10. Североизточната ъглова кула на Сердика I. План

Обр. 11. Потерна на североизточната ъглова кула на Сердика I

Освен големите монументални врати стените на Сердика I били прорязани от малки тайни вратички (потерни). Такива са известни досега четири: две под бившето Министерство на електрификацията, една под сегашната сграда на Министерския съвет и една в североизточната кръгла кула.

Сердика II. Въпреки че до преди 50—60 години отделни части от северната стена на Сердика II са стърчали високо над съвременното ниво, общото трасе на тази крепост все още не може да се определи с точност. Но що се отнася до по-старите проучвания на северната стена и на онази част от западната стена, достигаша до бул. „Христо Ботев“ и ул. „Цар Симеон“, приемаме становището на С. Добревски. Откритите останки от източната стена на бул. „Сливница“ и ул. „Веслец“ също така потвърждават мнението на Добревски. Обаче с това се изчерпват всички налични възможности да се предполага, че стените на Сердика II са обграждали изцяло Сердика I, както смята Добревски, или пък се свързват с нея по начина, предпологан от С. Бобчев.

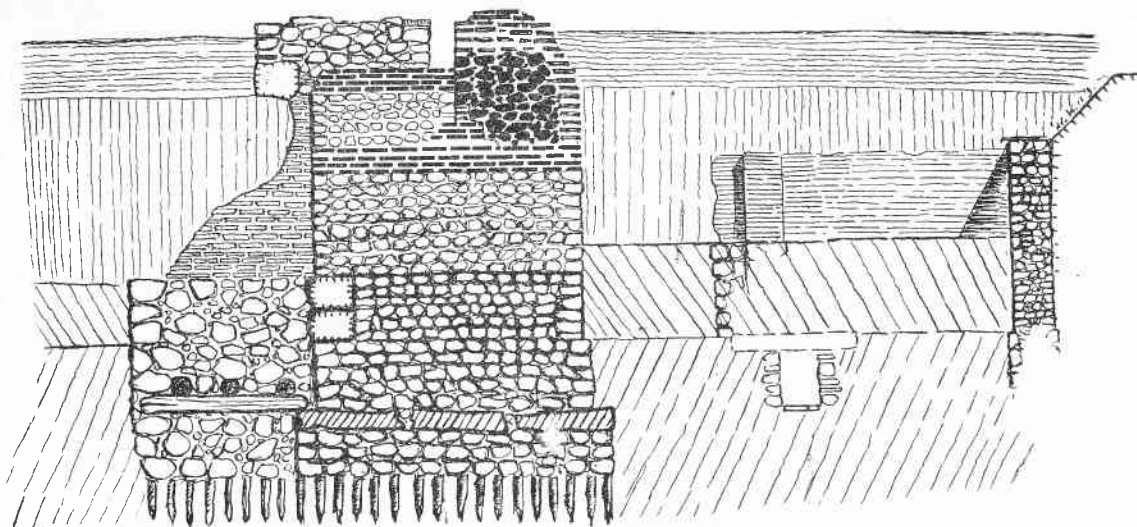
По наше мнение, ако тази крепост е била въобще завършена, тя е била свързана със Сердика I по начина, указан на обр. 8.

Поради това че изчерпателното проучване на сердикийските крепостни стени би надхвърлило далеч ограничените рамки на настоящата статия, ще разгледаме само онази

¹ При северната порта условията за разкопаване бяха още по-трудни. Благодарение на два канала, които пресякоха портата надлъж и нашир, наблюденията дадоха много задоволителни резултати.

част от стените, която и сега може да се наблюдава при североизточната ъглова кула. По едно щастливо съвпадение тук са напластени най-важните особености в градежа на стените, така че работата не ще загуби от своята цялост.

Както това се вижда от обр. 8, северната и източната стена, събирайки се в североизточната кръгла кула, сключват тъп ъгъл.

Обр. 12. Североизточната ъглова кула на Сердика I. Разрез А

В същност пълен кръг описва само масивът на пояс А. И тук, както и при междинните кръгли кули центърът на кръга съпада с пресечната точка на двете надлъжни оси на стените. Към вътрешната страна на тези стени са долепени по едно стълбище, така че увеличените ширини на пояс А едва остават място за вратата, водеща от града към вътрешността на кулата.

Втората потерна (обр. 10, 11), която, както личи, е пробита в масива на смесената зидария, извежда през кулата вън от града.

Пояс Б, който е долепен от външната страна на пояс А, следва дъгата на кулата, без обаче да сключва пълен кръг. От същия материал и на същото ниво с пояс Б е изграден един тухлен масив, намиращ се само на 0,80 м от вътрешната врата на кулата. Формата на масива е правоъгълна, с размер 2,50 на 1,50 м. Засега той е запазен на височина 2,50 м. В западната страна на масива е вградена широка глинена тръба. В долния си край тръбата достига до тясно каналче, което води вероятно към широк уличен канал.

Характерно за този масив е, че той е разположен в ъглополовящата на ъгъла, сключен между северната и източната стена. Също така особено характерно е, че западният му край съпада с окръжността, описана с радиус, достигащ външния пояс на пояс Б.

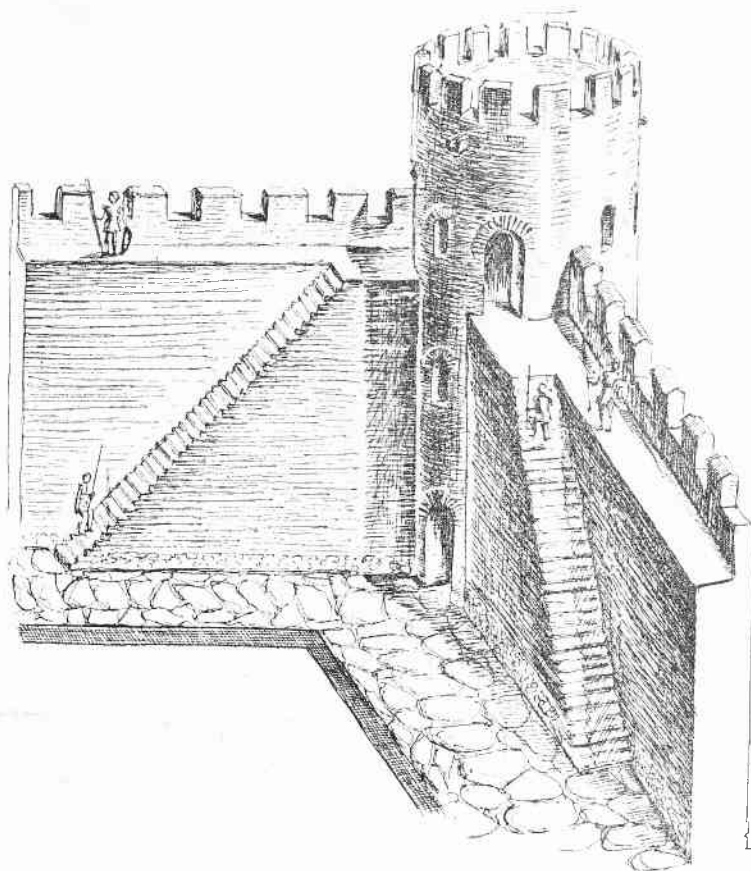
Основите на пояс А са дълбоки 2,00 м и са поставени върху дървени пилоти (обр. 12). Върху тях външният цокъл е образуван от добре одялани рустичирани квадри свързани с железни скоби. Надстройката е образувана в по-голямата си част със смесена зидария от четири реда тухли. Само в северната стена непосредствено върху каменния цокъл личат остатъците на чисто тухлена зидария, чиито хоризонтални фуги достигат до 3 см дебелина (обр. 13).

Обр. 13. Фуга между поясите А и Б. Остатъци от първоначалния тухлен градеж на пояс А

Органично свързани със смесената зидария са и двете стълби, чиито стъпала са образувани всяко с по три реда тухли, равняващи се на 27 см височина. В сегашното си състояние от стъпалата са останали само малки разрушени части. Върху разрушените стъпала е изграден нов масив, лицевата част на който е иззидана от тухли, а вътрешността е от блокаж.

От своя страна пояс Б също е стъпил върху дървени пилоти. Неговите основи достигат до дълбочината на пояс А, обаче горната им повърхност се изравнява с горния

ръб на каменния цокъл. Цокълът в пояс Б е съставен от три стъпални отстъпа от тухли, от какъвто материал впрочем е изградена и цялата надстройка. На отделни места през тухлената надстройка личат следите от вълнообразна фуга, запълнена с пръст и остатъци от горяло дърво.

През разрушената тухлена зидария на кулата и върху двата пояса на източната стена е изградена нова зидария, дебела 2,40 м. В масива на тази стена са вградени големи каменни блокове, които явно произлизат от по-стар градеж.

От направеното дотук описание проличава, че разкритите части на сердикийските крепостни стени не са съставени от хомогенен градеж, а, напротив, в тях могат да се разграничат няколко строителни периода, градени последователно.

Обр. 14. Първи сторителен период. Изграждане на пояс А. Реконструкция

Преди всичко трябва да разделим стените на Сердика I от тези на Сердика II. Обстоятелството, че в рамките на стената на Сердика I са заключени римски постройки, съставляващи един цялостен град с павирани и канализирани улици, докато в пространството, обхванато от стените на Сердика II, се намират извънредно малко постройки без благоустроителни съоръжения, говори по безспорен начин за по-ранния произход на Сердика I.

От своя страна изграждането на крепостните стени на Сердика II не е съвременно на основаването на града. В това ни убеждава най-добре фактът, че на няколко места основите на крепостните стени застъпват останките на по-рано построени римски сгради. Също така очевидно е, че и двата пояса, съставляващи първоначалния пръстен, не са от едно време. По-стар е вътрешният пояс А, тъй като неговият цокъл лежи 1 м по-ниско от външния, а освен това лицето на този цокъл е закрито с основите на външния пояс.

По-нататъшният анализ на различните видове градежи, съставляващи пояс А, ни довежда до заключението, че както основите, които са органично свързани с рустицираните блокове на цокъла, така и запазените на отделни места остатъци от чисто тухлена зидария образуват първия строителен период (обр. 14).

Но и тухлената зидария съдържа известни преправки. На няколко места (фрг. 1, 8 и 12) цокълът под тухлените редици не е съставен от известните добре обработени рустифицирани квадри, а от обикновени каменни блокове или дори от дребни речни камъни. Този факт, подкрепен от това, че в посочените места се забелязват следи от разрушение на основите, показва, че тук имаме работа с доста сериозни поправки, извършени върху първоначалния тухлен градеж.

Едва след частичното възстановяване с тухли върху чисто тухлената надстройка е била изградена смесената зидария с четири реда тухли в пояс (обр. 15). Обстоятелството, че обемът на този вид зидария се простира по цялата дължина на пояс А, ни позволява да заключим, че смесената зидария с четири реда в пояс е съставлявала вторият сердикийски строителен период.

Съществени поправки в тази зидария се забелязват при фрг. 1, 2, 4 и 12. Те са съставени също от смесена зидария с по четири реда тухли в пояс. Може би към времето на тези преправки следва да се отнесе и пробиването на потерната на североизточната кръгла ъглова кула.

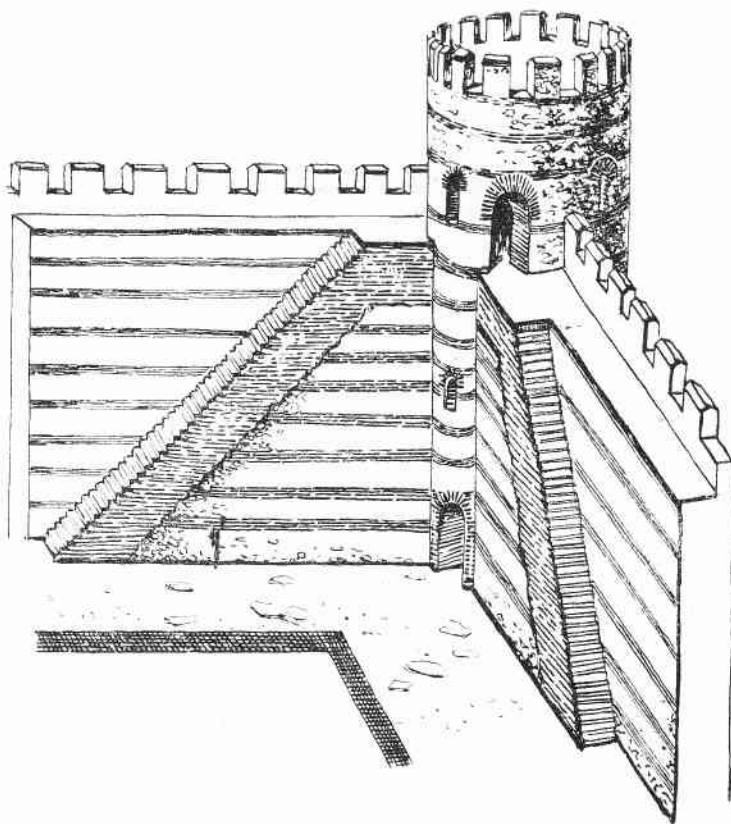
Все върху масива на смесената зидария е била извършена и още една сериозна поправка — именно възстановяването на стълбището при фрг. 1, 4 и 8 (обр. 16).

Всички дотук разгледани градежи върху пояс А са изградени с варов разтвор, примесен с чукани тухли.

Обстоятелството, че голям къс от пояс А при фрг. 8 е изграден с бял хоросан без примес от чукани тухли, ни кара да предполагаваме, че между него и цялата стена на Сердика II, която е градена с бял хоросан, съществува близост по време. Впрочем на това предположение не противоречат и данните на другите археологически материали, открити в рамките на двете крепостни стени.

Следователно изграждането на стените на Сердика II, към което трябва да присъединим и поправката на пояс А при фрг. 8, съставлява третият строителен период. Тази поправка е последната досега известна поправка, извършвана върху пояс А.

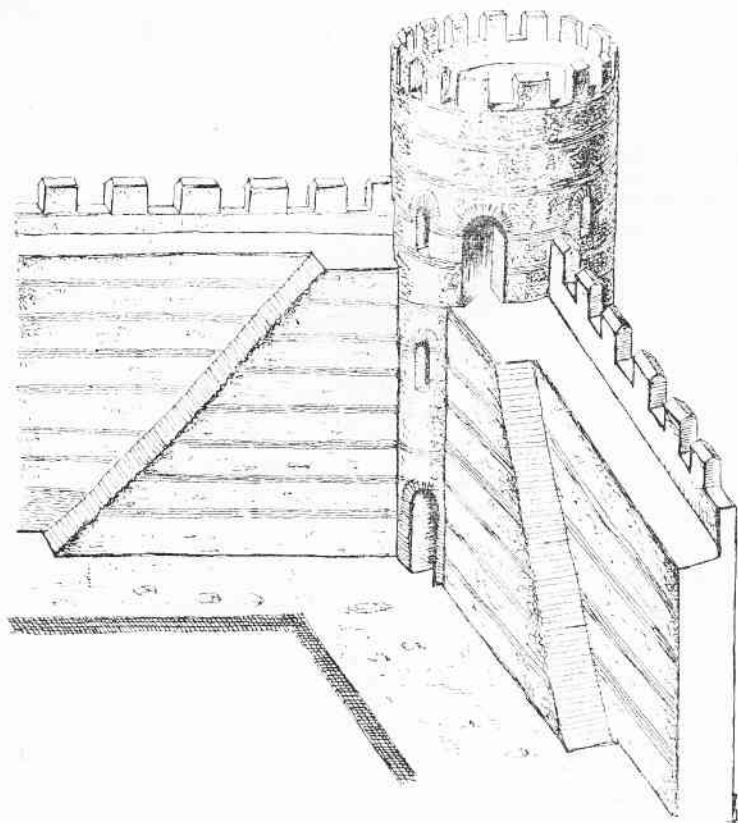
Издигането на нов пояс Б върху самостоятелни основи с чисто тухлена надстройка съставлява четвъртият строителен период. В сегашното си състояние външният пояс на кулата е прекъснат и не сключва пълен кръг. Достатъчно е обаче да прехвърлим по една конусообразна арка от двете страни на правоъгълен тухлен масив, за да се образува основа за напълно кръгла кула. Че тухленият масив е влизал в обема на преизградената кула, говори още и широката тръба, отвеждаща вероятно нечистите води от етажите на кулата (обр. 17).

Обр. 15. Втори строителен период. Реконструкция

В четвъртия строителен период са напластени няколко поправки, най-важната от които е възстановяването на големи участъци от фрг. 2 и 4. Новият градеж е напълно подобен на предшестващия. Различава се от него само с по-розовобледия цвят на варовия разтвор.

Към четвъртия строителен период може да се причисли и масивният кърпеж от фиг. 11, съставен от смесена зидария с пет реда тухли в пояс.

Обр. 16. Втори строителен период. Поправка на разрушените стълби.
Реконструкция

В поредицата на относителната хронология последно място заема грубият градеж с бял разтвор. Досега останки от него са открити на североизточната ъглова кула на Сердика I (обр. 10, 18) и в средата на източната стена — точно пред Партийния дом (фрг. 7). Обстоятелството, че този градеж е разположен едновременно върху двата пояса, а най-вече специфичните особености на неговата структура — именно зачатъци на клетъчен градеж — ни дава основание да виждаме в него последния строителен период, извършен върху крепостната стена на Сердика.

Датировка на паметника

Доскоро за построяването на сердикийската крепост историческата наука не разполагаше с точни писмени данни. Ето защо за да определим най-вероятната дата на нейното из-

граждане, ние си послужихме със сравнителния метод. Въз основа на редица съпоставяния на характерните белези на сердикийската крепост с подобни белези от по-сигурно датирани крепости (Пловдив, Хисаря, Никея и др.) стигнахме до заключение, че първата крепостна стена на Сердика е била изградена по времето на Марк Аврелий.

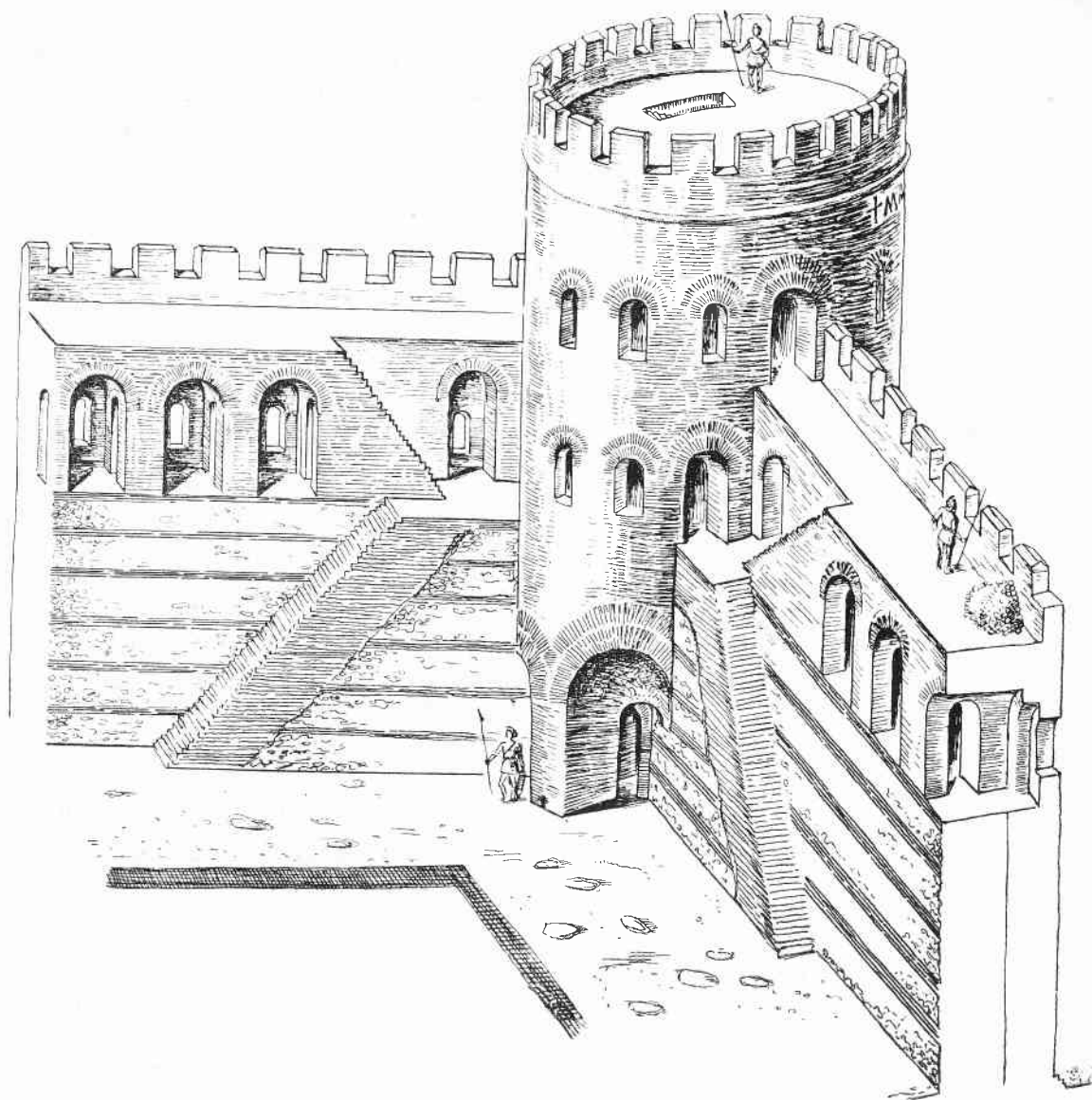
Доколко нашето заключение е било правилно, се вижда от съдържанието на открития през пролетта на 1957 г. надпис, в който имената на Марк Аврелий и Комод се свързват със строителството на крепостни стени на град Сердика.

Независимо че от този надпис е запазена само дясната половина, неговата поява хвърли нова светлина върху събития, станали в края на II в. от н. е.

Известно е, че това време е предвестник на упадък на римската империя. Многобройните варварски племена, разположили се отвъд дунавските провинции, постоянно смущавали сигурността на империята. На запад маркомани и квади преминали Алпите, обсадили Аквилея и опустошили Опистергий. На изток костобоките преминали Дунав и движейки се по черноморското крайбрежие, Долна Мизия, Тракия и Македония, нахлули в Средна Гърция.¹ Ние смятаме, че по това време може би при оттеглянето си костобоките са разрушали и Сердика, която тогава е била без крепостни стени.

¹ Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики. ГСУИФФ, XLVII, 1950/51 — 1951/52, София, 1954, 26.

За да се справи с постоянно увеличаващата се опасност, в 167 г. Марк Аврелий заедно със своя съуправител Луций Вер предприел война. Войната била доста тежка и сериозно се отразила на държавните финанси. Големи щети причинила и чумата, която войските пренесли от Мала Азия. При все това римляните победили и в 175 г. маркомани,

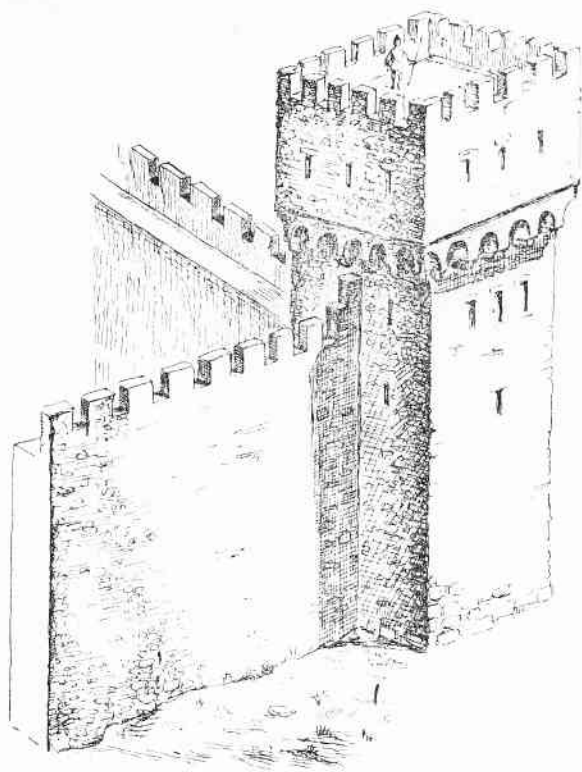
Обр. 17. Четвърти строителен период. Изграждане на пояс Б. Реконструкция

квади и сармати приели римските условия за мир, обаче маркоманите нарушили мира. Марк Аврелий предприел нов поход, този път със сина си Комод, когото той направил цезар, тъй като Луций Вер умрял още в 169 г. В 180 г. Марк Аврелий бил покосен от чумата и Комод поел самостоятелно управлението.¹

¹ Н. М а ш к и н. История древнего Рима. Москва, 1956, 432.

Лошата политика и разгулният живот на Комод скоро го направили непопулярен и в нощта срещу 1 януари в 193 г. той бил убит в гладиаторските казарми в Рим, когато искал да се провъзгласи за консул, облечен като гладиатор.¹

При съпоставянето на писмените данни от надписа с резултатите от археологическите изследвания се вижда, че между тях има пълно съответствие. На няколко места крепостната стена е строена върху останките на по-стари римски сгради. От начина, по

Обр. 18. Пети строителен период. Реконструкция

който е станало събарянето на тези сгради, се разбира, че това е дело на неприятелски нападения, а не на градоустройствените преобразувания. Явно е, като се има пред вид и датата на новооткрития надпис от София, че тези разрушения са станали именно по времето на маркоманската война — най-късно до 185 г.

Този факт, така ясно определен в Сердика, спомага да се изясни съдбата на градовете по цяла Тракия, Македония и Далмация. В досегашната литература, третираща този въпрос, се смяташе, че нападенията на варварите се разпрострели само в Северна България. Смяташе се, че Тракия, бидейки защитена от Стара планина, е преживявала спокойни дни. Въз основа на това крепостните стени на почти всички градове, с изключение на старите — елинистически, — се датираха от по-късна дата.²

Успоредно с уточняването на датите на укрепяването на споменатите градове се изяснява и въпросът за развитието на строителната техника. Първите крепостни стени, които римляните са построили на

Балканския полуостров, се състояли от цокъл от продълговати каменни блокове, скопчани с железни скоби, над които се е издигала самата стена. Обикновено стената се изграждала от плочи тухли и завършвала със зъбери. В сердийската крепост остатъци от първоначалния тухлен градеж са запазени на няколко места. По-късно след големите готски разрушения, станали от 250 до 275 г., строителната техника се видоизменила. Разорена от опустошенията и разтърсена от вътрешни социални противоречия, империята загубила своята по-раншна материална и техническа мощ. Изправени пред угрозата от нови варварски нападения, римляните били принудени да възстановят колкото се може по-бърже разрушените крепости. Това те сторили с подръчен материал и с отломки от разрушенията. Така при строежа на крепостните стени била въведена „смесената зидария“ от речни камъни, пресечени от редове тухли.

По изключение в критични времена, там където не е било възможно да се приготвят тухли, строежите са били извършвани само от речни камъни, споени с бял варов

¹ Н. Машкин. История древнего Рима. Москва, 1956, 433.

² Г. Кацаров. Принос към старата история на София. София, 1910, 27; С. Бобчев. Сердика. Материали. . . София, 1943, 38 и сл.; С. Бобчев. Смесената зидария в римските и ранновизантийските строежи. София, 1952, 20 и 21.

разтвор. Такава стена е била и тази, която опасва Сердика II. По всяка вероятност тя е била построена към втората половина на IV в. като защитна стена на разрасналия се извън първоначалните стени град. Известно е, че по това време в редица римски градове новите квартали, обитавани от народа, са били защитени от крепостни стени. Обикновено в пространството на тези стени се разкриват само следи от бедни глинобитни постройките, сред които личат останките на масивна раннохристиянска базилика. Останки от такава базилика бяха открити и под бул. „Г. Димитров“ срещу кино „Ц. Церковски“. Скоро обаче новата крепост била разрушена и напусната. Това личи най-добре от факта, че в градежа на тази стена не се виждат следи от никакви поправки. Икономическият упадък на империята се отразил още по-силно в строителството. Тук по протежение на много по-къс периметър е бил изграден втори пояс, долепен до външното лице на първия. Новият пояс е от тухли, обаче нито фактурата на тухлите, нито строителната техника са така изискани, както това виждаме при първоначалните стени. Съдейки от съвкупните археологически данни и от характера на един сложно написан монограм, отпечатан върху някои тухли на външния пояс, смятаме, че последният е построен след прогонването на хуните от Балканския полуостров. Като най-вероятна дата за това допускаме времето от 452 до 467 г., т. е. управлението на император Лъв I.

Но след прогонването на хуните върху Византия врѣхлетял нов враг — остготите. Твърде е възможно към края на V и началото на VI в. Сердика да е пострадала от техните многобройни набези. Именно с възстановяването на новите разрушения може да се свърже сведението на Прокопий,¹ че Юстиниан I възстановил крепостните стени на Сердика и някои други градове.

Последната поправка, която наблюдаваме върху крепостните стени, е по всяка вероятност дело на български строители през времето на Втората българска държава.

¹ Г. Кацаров, Д. Дечев и др. Извори за старата история и география на Тракия и Македония. София, 1949, 435.

ПАЛЕОАНТРОПОЛОГИЧНИ ПРОУЧВАНИЯ В БЪЛГАРИЯ

ПЕТЪР БОЕВ

Палеоантропологията е част от антропологията и се занимава с изучаването на изкопаемите форми на човека. Терминът палеоантропология и терминът палеонтология на човека, възприет от западните автори, не са равнозначни. Палеонтологията на човека изучава само загинали вече видове люде, докато палеоантропологията изучава освен тях и сегашния разумен човек (*Homo sapiens*) и неговите раси. По този начин палеоантропологията е понятие с по-широк обseg и съдържа в себе си и палеонтологията на човека.

Значението на палеоантропологията расте с древността на проучваната епоха. Колкото последната е по-стара, толкова и предметите на материалната култура са по-малко и понякога остава само палеоантропологичният материал, който разрешава въпросите за развитието на човека. Въпросите на историята естествено могат да се разрешат само чрез комплексните усилия на археолози, етнографи, лингвисти и антрополози. Антропологията, която е самостоятелна биологична наука, служи като помощна наука на историята, археологията и етнографията, а от друга страна, горепосочените науки пък служат като помощни науки на антропологията, особено при изясняване на етногенезиса на даден народ.

Първите антропологични проучвания у нас са правени от 1873 г. до края на миналия век от чужденци (Шайбер, Коперницки, Вирхов, Бедо).¹ Първото забележително палеоантропологично проучване прави в 1879 г. видният руски антрополог А. Богданов, който изследва черепи от Болгар (Волжка България) и прави сравнение с чувашки черепи и български черепи, донесени му от руски военни лекари. Богданов намира, че жителите на Болгар са по-близки до съвременните българи, отколкото до чувашите. В 1902 г. френският антрополог Е. Ами изучава два черепа, изпратени му от Ж. Съор, който е извършил разкопки на „Духова могила“, Пловдивско (IV в. на н. е.). Най-добро проучване през това време представлява трудът на чешкия антрополог Б. Елих, който в 1905 г. изследва девет черепа от Плиска, предадени му от проф. Ф. Успенски. Последният е ръководил разкопките в Плиска от името на Руския археологически институт в Цариград. Елих намира в черепите европидни черти с монголоиден примес, това, което сегашните ни проучвания показват като характерно за расовия облик на прабългарите. Руският антрополог Тихомиров изследва 31 черепа от XVII—XIX в., през периода на Освободителната война.² Най-голям принос в антропологията има проф. Ст. Ватев, който от 1899 до 1941 г. проучва освен антропологията на съвременните българи и черепите, запазени в манастирите. Последните проучвания представляват също интерес, понеже манастирските костници съдържат материали дори от XVII в. В 1915 г. Й. Лорит защитава в Германия кандидатска дисертация, която има за предмет изследване върху 50 черепа от България.³ Най-талантливият български антрополог Кр. Дрончилов поради ранната си смърт можа да публикува само няколко труда, между които едно изучаване на четири енеолитични черепа от Русе и друго

¹ Ст. Ватев. Чужда литература по антропологията на българите. Мсб, XXV, 1909, 1—123.

² Ст. Ватев. Ц. с.

³ J. Loritz. Anthropologische Untersuchungen an bulgarischen Schädeln aus alter und neuer Zeit. München, 1915.

върху черепи от София.¹ Р. Попов прави измерения на един череп, открит от В. Миков в Деветашката пещера.² Хубаво проучване върху енеолитични черепи от Кубрат (Балбунар) прави Д. Яранов.³ Разкопките на енеолитичната селищна могила в Кубрат са правени от В. Миков. На него трябва да се изкаже благодарност, че близо 30 години е успял да запази известен брой черепи. За съжаление откритият от Р. Попов палеоантропологичен материал, част от който е от неолита и енеолита, не е запазен и ценни антропологични материали са загубени завинаги за науката.

От направения кратък исторически преглед на развитието на антропологичните проучвания у нас се вижда, че е проучен малко палеоантропологичен материал. Необходимостта от палеоантропологични изследвания за правилното развитие на археологията и историята е била разбираана от повечето археолози, обаче липсата на специалист-палеоантрополог е забавяла за дълго време развитието на палеоантропологията. Едва в последните години благодарение на усилията на колектива при Археологическия институт и музей при БАН можа да се разработи и този изостанал напълно дял от науката. С откриването на секция по антропология при Института по морфология при БАН най-после и цялата антропология може да напредва.

На това място ще бъдат изложени накратко резултатите от последните палеоантропологични проучвания в България (от 1952 г. насам), които представляват интерес за археолози, историци, етнографи и лингвисти.

Археологически данни показват, че Балканският полуостров и нашата страна⁴ са населявани от човека още от палеолита. Палеоантропологични материали от палеолита, намерени у нас, са твърде оскъдни. През 1925/26 г. Р. Попов е намерил в пещерата Темната дупка, Плевенско, една ключица, десен клон от долна челюст, част от тилна кост и една кост от фаланга.⁵ Материалът сега е загубен. Що се отнася до тилната кост, намерена от чешкия геолог Я. Петрбок през 1927 г. в пластове от горния палеолит край Дунав при Русе, датировката ѝ не е съвсем сигурна. Според чешкия антрополог Е. Влчек, който е проучил костта,⁶ отнася се до днешния разумен човек (*Homo sapiens*). Може да се отнася до череп от късно време, който е донесен от течението на реката.

От неолита у нас има повече антропологични материали, които едва в последно време се събират по-грижливо. От тях са проучени два женски и един мъжки череп, които са доста повредени, намерени в селищната могила при Караново, до Нова Загора. Разкопките са проведени през 1946/47 г. от В. Миков и Г. Георгиев, които датират черепите около четвъртото хилядолетие пр. н. е. Разкопките в Караново имат важно значение за обясняване етногенезата на предтракийските племена. Черепите са от средиземноморската раса (обр. 19), което означава, че етногенетично населението от карановската култура е свързано

Обр. 19. Неолитичен мъжки череп от Караново, Новозагорско (IV хил. пр. н. е.), 50—55 години. Разкопки на В. Миков и Г. Георгиев. Слабо изразени кроманьонидни черти

¹ Кр. Дрончилов. Предисторически черепи от България. ИАИ, II, 1924, 4, 187—201; Кр. Дрончилов. Черепи от старохристиянска гробница край София. ИАД, VII, 1920, 58—65.

² Р. Попов. Един интересен череп от Деветашката пещера. Ловеч и Ловчанско, I, 1929, 68—75.

³ D. Jaranoff. Les crânes préhistoriques de la Bulgarie et leur importance pour la paléothnologie de la Péninsule Balcanique. ИИД, XVI/XVIII, 1940, 547—559.

⁴ Н. Джамбазов. Нови данни за палеолита в България. Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, БАН, 1958, 349—364.

⁵ Р. Попов. Пещерата Темната дупка, 1931, 128—129.

⁶ E. Vlček. Pozustatek mladopleistocenního člověka z Ruse v Bulharsku. Časopis Narodního Musea, t. 122, Praha, 1953, 40—46.

с населението по Източното средиземноморие през тази епоха. Това се потвърждава и от археологическите данни.¹ През 1927 г. В. Миков намира в Деветашката пещера един неолитичен скелет. Р. Попов² го датира към горния палеолит и през 1929 г. публикува измерения на черепа. Черепът е запазен и проучен преди няколко години и дава протоевропейски расов тип на Дебец (има кроманьонидни белези) с негроидни примеси.³ Това потвърждава, че етногенетичната връзка със Средиземноморието е много стара, тъй като е известно, че негроидни примеси в Южна Европа са намерени още от мезолита. Изглежда, че датировката на В. Миков е по-правилна, понеже разкопките на Н. Джамбазов⁴ през 1952 г. в Деветашката пещера на дълбочина 1,85 м, на която е намерен скелетът, показва културни пластове от неолита. Джамбазов намира материали от палеолита чак към 5—6 м дълбочина. През 1958 г. П. Детев при разкопки в неолитичната селищна могила Ясътепе в Пловдив намира в пласт I един силно разрушен скелет. Според П. Детев пласт I на Ясътепе отговаря на пласт II на Караново. Скелетът е от възрастна жена и показва грацилни белези, по всяка вероятност от средиземноморската раса. Географската близост на Пловдив и Караново, както и археологическите материали показват, че се отнася до населения, не само сродни по култура, но и носещи еднакви расови белези.

Повече антропологични материали притежаваме от енеолита. През последните години Н. Джамбазов проведе разкопки в пещерите около Ловеч и намери човешки кости от енеолита и бронза. Костите от бронзовата епоха са много начупени и някакви сигурни антропологични изводи не могат да се направят. От енеолита са проучени четири брахикранни детски черепа, изкопани в Деветашката пещера от Джамбазов през 1952 г. Един от черепите има послесмъртна трепанация с цел за получаване на амулет. През енеолита брахикранни черепи са намерени и по съседните земи. По-богат материал дава енеолитичната селищна могила край Русе. Ръководителите на разкопките Г. Георгиев и Н. Ангелов от 1948—1953 г. са провели разкопаването на тази могила и предадоха за проучване 64 скелета. Голяма част от скелетите са детски и на хора в млада възраст, което показва, че смъртността тогава е била повече в млада възраст. Серията от Русе показва голямо разнообразие от антропологични расови типове. Докато серията от Кубрат (Балбунар) показва голямо сродство на расовите типове, серията от Русе е съвсем различна, макар че двете енеолитични могили са много близо географски. Русенските черепи варират от хипердолохокран до брахикран и дават расови типове: протосредиземноморски, средиземноморски грацилни (обр. 20), кроманьонидни (обр. 21), брахикранни грацилни и два от типа Оберкасел, срещащ се през палеолита. Между тях има и преходни форми. Някои от расовите типове от Русе са сродни с тези от културите Бояна и Гумелница, както можах да установя при посещението си през 1957 г. в НР Румъния. Важно за отбелязване е обстоятелството, че в Русе се срещат трепанации, извършени приживе и послесмъртно (обр. 20 и 22). Един от приживе трепанираните е оздравял и след смъртта му наново е направена трепанация на черепа, за да се получи амулет, тъй като изглежда, че през неолита и енеолита всяко трепанирано и преживяло операцията лице се е смятало за свещено (обр. 22).⁶ Изглежда, че послесмъртните трепанации с цел за получаване на амулет в Русе през енеолита са били масов обичай, което се вижда от факта, че 26% от черепите са трепанирани после-

¹ Г. Георгиев. Из живота и културата на първите земеделско-скотовъдни племена в България. Археологически открития в България, София, 1958.

² Р. Попов. Ц. с.

³ П. Боев. Случай от протоевропейски тип. Сб. В памет на Методий Попов, БАН, 1958, 487—497.

⁴ Н. Джамбазов. Нови изследвания на пещерите по долината на р. Осъм. Природа и знание, 3, 1953, 22—24.

⁵ Д. Яранов. Ц. с.

⁶ П. Боев. Върху историческите трепанации. Известия на Института по морфология при БАН, т. III, 1959.

смъртно. Намерени са и три черепа с посмъртни прободни отвори, навярно за да се изгони злият дух.¹

Разкопките на Джамбазов в Деветашката пещера, на Георгиев и Ангелов в Русе и на Миков и Георгиев в Караново дават антропологични материали, които показват, че през неолита и енеолита у нас е живяло население с расови черти от средиземноморската раса (грацилни средиземноморски, протосредиземноморски типове и преходни форми между тях, а в някои и негроидни примеси). Както е известно, различните условия на външната среда

Обр. 20. Енеолитичен женски череп от Русе (края на III хил. пр. н. е.), 20 години. Разкопки на Г. Георгиев и Н. Ангелов. Грацилен средиземноморски расов тип. На челната кост се виждат посмъртни трепанации

Обр. 21. Енеолитичен мъжки череп от Русе, 40—45 години. Същите разкопки както при обр. 20. Кроманьонидни белези

Обр. 22. Женски череп от Русе. Същите разкопки както при обр. 20 и 21. На лявата теменна кост се вижда белег от трепанация, извършена приживе; раната е оздравяла, под нея е направена посмъртна трепанация за получаване на амулет

и начинът на живот влияят непосредствено върху оформянето на антропологичните типове. Грацилизацията на кроманьонидните белези във връзка с храната започва най-напред около басейна на Средиземно море, където са били най-добрите условия за развитието на земеделието. Нашата страна, намираща се на периферията на средиземноморския басейн, не може да остане изолирана от влиянието на средиземноморската култура. По това време антропологичните типове съответствуват на историко-етнографските области. Придвижването на племена и етнически групи от юг на север не подлежи на съмнение, защото негроидните елементи не могат да се образуват по нашите места. Същото се отнася до известна степен и до грацилизацията на средиземноморската раса, която в такава силна степен, както се вижда от обр. 20, не може да стане у нас. Изглежда, че през неолита, и то особено към края му, и у нас се създават условия благодарение на променения начин на живот и хранене за грацилизацията на средиземноморската раса. През енеолита обаче се появяват много разнообразни антропологични типове, някои от които, както тип Оберкасел от Русе, представляват рецентна форма на кроманьонидния човек. Може да се предположи, че тогава има придвижване на населения от север, където грацилизацията на *Homo sapiens* започва по-късно. Естествено необходими са повече антропологични мате-

¹ П. Боев. Ц. с.

риали за изясняване на тези процеси, имащи голямо значение за изясняване етногенезиса на предтракийското население. Етногенезисът на тракийските племена може да се уясни единствено у нас, затова пред археолози, антрополози и всеки гражданин стои голяма отговорност за запазване на антропологичните материали.

Антропологичният материал от тракийско време е крайно оскъден. Причините за това са главно, че траките са изгаряли своите мъртви, както и че досега у нас са разкопавани незначителен брой тракийски некрополи. Няколкото скелета от тракийски надгробни могили са изтлели от атмосферните влияния. Разкопките на Д. П. Димитров и М. Чичикова на тракийски надгробни могили до Севтополис дадоха само два детски скелета, много зле запазени. Все пак може да се определи, че единият (момиче на 16—17 години) показва средиземноморска раса. През 1953 г. Н. Койчев изважда добре запазен женски скелет от надгробна могила до Нова Загора (обр. 23). Черепът показва също средиземноморска раса, но е брахикранен.¹ През 1952 г. Н. Джамбазов намира в местността „Братана“ пред Деветашката пещера друг мъжки тракийски череп, който е мезокранен и носи някои кроманьонидни черти.² Това е всичкият проучен антропологичен материал от тракийско време, който е крайно недостатъчен за определяне на расовия облик на траките. Ето защо е необходимо да бъдат извършени специални разкопки на тракийски некрополи.

Обр. 23. Тракийски женски череп от Нова Загора (края на IV в. пр. н. е.), 25—30 години. Разкопки на Н. Койчев

От римското владичество в нашата земя е проучен един череп от некропола на Улпия Ескус, датиран от Т. Иванов от първата половина на III в.³ Черепът е южноевропейден. Друг череп от некропола на Сердика, разположен около църквата „Александър Невски“, намерен в зидана гробница и датиран към IV—V в., принадлежи също към южноевропейската група расови типове.⁴ От същия некропол през 1885 г. братя Шкорпил намират при строежа на Народното събрание зидана гробница, в която е имало един трепаниран череп (обр. 24).⁵ През 1958 г. черепът бе проучен и се установи, че трепанацията е извършена с метален трепан или послесмъртно или пък пациентът е умрял през време на операцията от силен кръвоизлив. Проучен бе също един женски череп от Длъхчево-Сабляр, Кюстендилско, намерен в късноримски или ранновизантийски некропол, датиран от Т. Иванов към IV—VI в. (обр. 25). Черепът е изкуствено деформиран (тип макрокефал) и деформацията е типична и може да покаже, че черепът е принадлежал на жена от хунска или тюркска народност.⁶

От периода на Първата българска държава притежаваме повече антропологични материали. Най-интересен случай представлява откритият скелет на сановника от времето

¹ П. Боев. Антропологично изучаване на тракийски скелет. Изв. на Отд. за биол. и мед. науки, БАН, 1, 1957, 141—149.

² П. Боев. Енеолитични черепи от Деветашката пещера. Изв. на Инст. по морф., БАН, II, 1957, 291—302.

³ П. Боев. Антропологично изучаване на череп от некропола на Улпия Ескус. Природа, 5, 1956, кн. 2, 73—74.

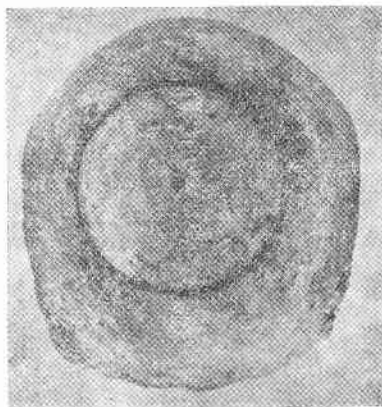
⁴ П. Боев. Антропологично изучаване на черепи от Сердика и стара София. Изв. на Отд. биол. и мед. науки, БАН, 1957, кн. 3, 13—23.

⁵ П. Боев. Върху историческите трепанации. Изв. на Инст. по морф., т. 3, 1959.

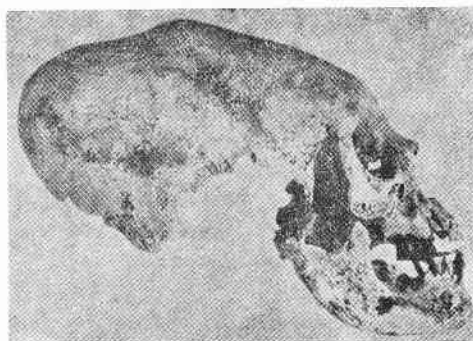
⁶ П. Боев. Изкуствено деформиран череп от Кюстендилско. Извест. на Отд. за биол. и мед. науки, БАН, 1958, кн. 2, 15—20.

на царете Симеон и Петър на име Мостич. Този скелет е намерен от М. Станчева и Ст. Станчев през 1952 г. в каменна гробница в Преслав и е датиран в X в. Гробницата е била покрита с каменна плоча с надпис, който възбуди голям интерес.¹ Антропологичното проучване показва, че Мостич има монголоидни, смесени с европидни расови белези, такива каквито са характерни за прабългарите. Това означава, че Мостич е бил от прабългарски произход.

От VIII—IX в. е проучен един череп, намерен от С. Георгиева в Плиска в могила XXXII. Черепът е европиден с монголоидни примеси, което е характерно за прабългарите.² През

Обр. 24. Мъжки череп от некропола на Сердика (намерен при строежа на Народното събрание от братя Шкорпил, V—VI в.). На тила се вижда трепанация, извършена с метален трепан

Обр. 25. Женски череп от Длъхчево-Сабляр, Кюстендилско, изкуствено деформиран, тип макрокефал, 40—45 години. Късно римско или ранновизантийско време (IV—VI в.). Принадлежи на хунка или жена от тюркската народност

1948/49 г. Ст. Михайлов и Ст. Станчев са извършили разкопки в некропол край Нови пазар. Михайлов датира некропола към IV—V в. и смята, че той има трако-сарматски произход. Станчев приема, че некрополът трябва да се датира към VIII—IX в. и носи белези на късна алано-сарматска култура. Той смята, че тук са погребани прабългари, смесени със славяни. Той намира, че археологическите материали имат паралели с Плиска, Мадара и Преслав от същата епоха, с Унгария и южната част на СССР.³ От намерените 42 гроба с костен материал за проучване ми бяха предадени 16 черепа и няколко дълги кости. Между черепите има три изкуствено деформирани, които намират паралели в Кавказ и Туркестан.⁴ Черепите показват европидни белези с монголоидни примеси. Старите изследвания на Богданов и Елих, както и новите проучвания върху прабългарски погребения в СССР (Трофимова, Герасимова и др.) показват, че прабългарите имат европидни белези, примесени с монголоидни. Най-често се среща туранска раса (обр. 26). Антропологичните данни от Нови пазар показват, че некрополът е прабългарски, с примеси от славянско и абorigенно население.

¹ Ст. Станчев, В. Мавродинова, М. Балан, П. Боев. Надписът на чръгубиля Мостич. БАН, 1955; П. Боев. Резултати антропол. исследования скелета „чръгубиля“ Мостича. СЗ, 1958, кн. 5, 123—127.

² М. Балан, П. Боев. Антропологично изследване на череп от могила XXXII в Плиска. ИАИ, XX, 1955, 43—47.

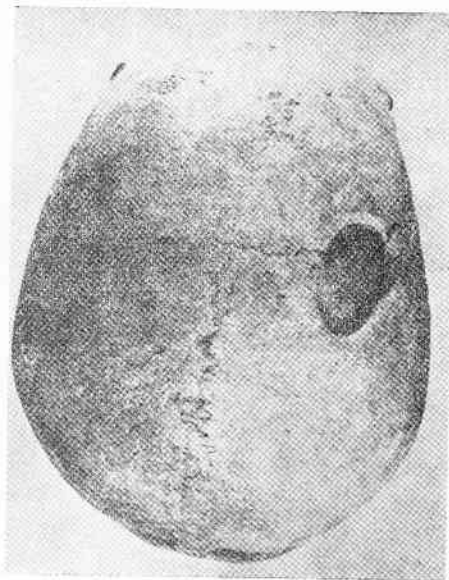
³ Ст. Михайлов. Един старинен некропол при Нови пазар. ИАИ, XX, 1955, 293—336; Ст. Станчев. Новый памятник ранней болгарской культуры. СА, XXVII, 1957, 107—132; Ст. Станчев, Ст. Иванов. Некрополът до Нови пазар. БАН, 1958; М. Балан, П. Боев. Антропологични материали от некропола при Нови пазар. ИАИ, XX, 1955, 347—371.

⁴ П. Боев. Върху изкуствените деформации на главата. Изв. на Инст. по морфол., БАН, т. II, 1957, 263—290; Р. Боев. Protobulgarische künstlich deformierte Schädel. Homo, 1957, 3.

Проучен е и материалът от некропола край Ловеч, разкопан през 1951 г. от С. Георгиева и Р. Пешева, датиран в X—XII в.¹ Черепите са европидни, един само носи монголоидни белези. Това показва, че населението е било славянско и прабългарите в този район не са били многобройни. Изобщо прабългарите, ако се съди по антропологичните данни, са били в компактни маси в Добруджа и Северна България до р. Янтра. В другите части на страната ни също се срещат монголоидни белези, но трябва да се има пред вид,

Обр. 26. Прабългарски мъжки череп от Нови пазар, 50 години. Разкопки на Ст. Михайлов и Ст. Станчев. Туранска раса

Обр. 27. Мъжки череп от некропола на Ловеч (XI—XII в.), 35—40 години. Разкопки на С. Георгиева и Р. Пешева. На дясната част се вижда трепанация с лечебна цел, извършена приживе. Оперираният е оздравял

че те са донесени и от други племена и народи, които са носили монголоиден примес (главно кумани и печенеги).

През 1954 г. Ж. Въжарова разкопа некропол край с. Попина, Силистренско.² Получените антропологични материали имат важно значение за уясняване на етногенезиса на нашия народ. Некрополът даде антропологични типове, характерни за славяните и прабългарите. Славянският елемент в Попина е изразен с мезодолихокранни европидни типове, а прабългарският — със суббрахикранни — брахикранни европидни и монголоидни смесени типове. Славянските расови типове от Попина показват сродство със славянските племена северяни и древляни от Украйна. Това е известно и от историята — в VI в. част от северяните са били преселени в нашите земи.

Палеоантропологичните материали показват, че медицината през периода на Първата българска държава е била на висота. За това ни говорят белезите от лечебни манипулации по костите и черепите. Един от черепите от Ловеч носи следа от удар с тъпо оръжие, който удар е счупил костта и строшената костна пластинка е причинявала болки, а може би и травматична епилепсия на пострадалия. За да облекчат ранения, тогавашните лечители са трепанирали грижливо костната рана и са отстранили счупената част, след което болният е бил излекуван и живял дълго време (обр. 27). При друг череп от

¹ М. Балан, П. Боев. Антропологични данни от Ловешкия некропол. ИАИ, XX, 1955, 559—573.

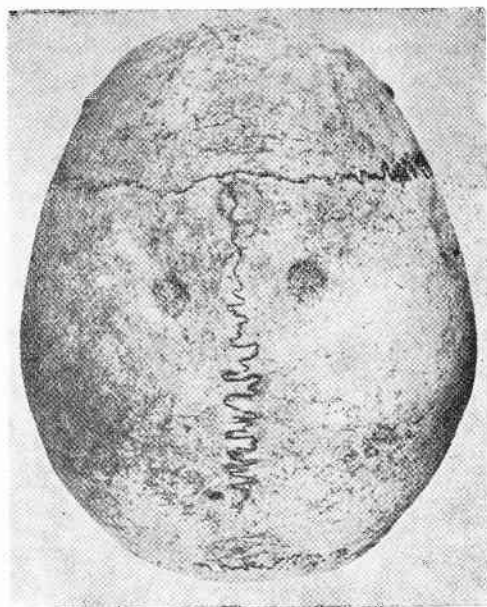
² П. Боев. Антропологични материали от с. Попина, Силистренско. Вж. Ж. Въжарова. Славяно-българско селище край с. Попина, Силистренско, БАН, 1956, 97—113.

Плиска има три белега от ритуална трепанация, извършена навярно чрез изгаряне (обр. 28). Това представлява една много интересна лечебна манипулация в Европа, намерена досега само в Унгария при черепи от X—XI в., обаче широко застъпена сред турките от Туркестан през това време. В хирургичния трактат на Сабонджуоглу от XIV в. същата лечебна трепанация е показана при лечение на нервни и психични заболявания. Като се има пред вид, че черепът е намерен в старата столица Плиска и че такива ритуални трепанации са правени само сред туркските народи, трябва да се приеме, че прабългарите са донесли високи медицински познания. Трябва да се има пред вид, че постиженията на средновековната тюркская медицина в Туркестан са известни като арабски, понеже официалният език на турките е бил арабският (както латинският и гръцкият за европейските народи в средновековието) и така трудовете на големите тюркски лекари, като Авицена, Абул-касис, Ал Хадит и други, са били познати на европейците като арабски¹.

В последно време се проучват антропологичните материали от некропола при Луковит, датиран от ръководителите на разкопките Ст. Станчев и Ив. Начева към XII—XIV в., от средновековния некропол при Севтополис, разкопан от Йор. Чангова (ръководител на разкопките Д. П. Димитров), както и от некропола при Пасарел, датиран към XIV—XV в., разкопан от Ив. Велков и Н. Петков при ръководители на разкопките Ат. Милчев и Ст. Михайлов. Материалите ще ни покажат оформянето на характерните за днешния български народ антропологични типове.

Палеоантропологичните материали имат значение не само за антропологията, историята, етнографията, археологията и лингвистиката, но и за патологията (палеопатологията), историята на медицината и стоматологията. Проучванията на патологичните белези по костите дават възможност да бъдат проследени различните заболявания през различните епохи на човешката история. Данните показват, че у нас още в каменния период човек е боледувал от ревматизъм, различни артрити, туберкулоза, тумори и други заболявания, някои от които са доста редки (болестите на Пейджет, на Реклингхаузен и пр.). Изследванията върху зъбите показват, че зъбните заболявания са били по-редки в древността и например зъбният кариес се увеличава количествено и качествено през вековете. Това може да се обясни с промените в начина на храненето, отразяващи се неблагоприятно върху състоянието и резистентността на зъбите срещу заболявания.² Така например прабългарите са имали „по-слаби“ зъби от славяните, което може да се обясни с начина на хранене.

Последните разкопки в центъра на София във връзка със социалистическото строителство са позволили на М. Станчева да събере значителен материал от различните епохи на културния живот в нашата столица. Особен интерес представляват черепите, намерени в некропола около старинната църква „Св. Богородица“, разкопана при строежа на

Обр. 28. Череп от Плиска (VII—VIII в.). Вижда се трикратна ритуална трепанация, извършена приживе вероятно чрез изгаряне. Лечебна манипулация за лекуване на нервни или психични заболявания, известна у туркските народи

¹ За повече подробности по тези въпроси вж. „Върху историческите трепанации“ от П. Боев.

² П. Боев, Д. Масликов. Палеопатологични данни за зъбно-челюстните заболявания по нашите земи. Стоматология, 1959, кн. 1, 17—31.

топлопровода. Няколко от черепите са микрокефални, което показва, че приживе те са били психично ненормални. Един от черепите носи белези от перфорация на сифилистична гума на челото. Събирането на едно място на черепи на психично болни хора може да се обясни с обстоятелството, че през късното средновековие болните и ненормалните са се събирали да търсят прехрана чрез просия около църквата и след смъртта си са били погребвани близо до нея, или пък със съществуването на „религиозни лечебници“, където са лекували посредством християнски ритуали.

За да може де се изясни етногенезисът на даден народ, е необходимо съвременните антропологични изследвания да се разпрострат не само върху живи хора, но и антропологичните типове да бъдат разгледани и хронологично, т. е. да се проучат и сравнят и палеоантропологичните материали. Това още повече повишава значението на палеоантропологичните материали и изследвания и изисква последните да се сравнят с археологичните проучвания. Това ще позволи да се добие по-ясна представа за историческата обстановка, явяваща се причина за промените в антропологичните типове. Това показва, че и за антропологията е крайно необходимо да бъде в тесен контакт с археологията, за да може съвместно да бъдат изяснявани проблемите на историята.

РАННОСРЕДНОВЕКОВЕН НЕКРОПОЛ ПРИ ГАРА РАЗДЕЛНА

(Предварително съобщение)

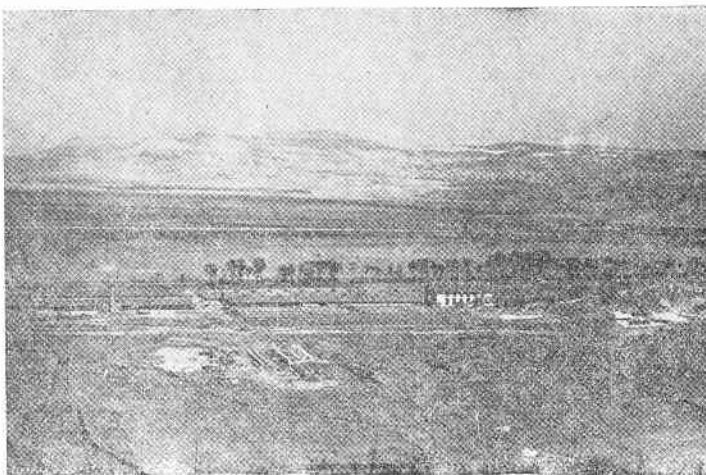
ДИМИТЪР ИЛ. ДИМИТРОВ

На около 2 км източно от гара Разделна от мястото, където свършват последните северни спусъци на Авренската планина, започва леко наклонена от юг към север тераса, която се спуска към местността „Блатата“. Тук, както показва и името, се е разливала до корекцията ѝ преди няколко години Провадийската река преди вливането си в Белославското (Гебедженското) езеро. В северния край на терасата при гара Разделна е разположен Керамичният завод (обр. 29).

Тези места са били познати на човека от най-дълбока древност. Както показват археологическите материали, по долината на Провадийската река е вървял един от най-оживените стари пътища от вътрешността на Северна България към Черноморието. Не липсват наблизо и големи селища: римският Марцианопол се намира на около 6 км, а голямата средновековна крепост Петрича отстои само на 2 км от завода. Следи от антично селище се откриват и по самата тераса, а през 1957 г. при сондажи по невысокия приличен на могила хълм на около 800 м източно от Керамичния завод са били намерени няколко погребения от късноантичната епоха.

През февруари 1959 г. на около 500 м южно от машинното отделение на завода е бил започнат строеж на нова рингова пещ. При изкопните работи за пещта работниците попаднали на съдове с горени кости. На тези находки обърнал внимание др. Борис Джурков, технически ръководител на строежа, който чрез партийното бюро на завода уведомил Археологическия музей в гр. Варна. Междувременно до пристигането на представител на музея др. Джурков отбелязал местонахождението на забелязаните от него гробове, 14 на брой.

На 21 февруари сътрудник на Варненския археологически музей посети мястото на находките и по запазените материали и от разпита на работниците установи, че изкопите за ринговата пещ са пресекли некропол от времето на ранното българско средновековие, при който погребението се е извършвало чрез трупоиоизгаряне. Пред вид на голямото научно значение на некропола музеят в гр. Варна организира незабавно наблюдение при изкопните работи за пещта. Благодарение на сътрудничеството на ръководството на строежа успоредно със строителството вървеше и задоволителното археологическо проучване на терена.

Обр. 29. Местността на некропола. На преден план изкопът на строежа. Поглед от юг

Изкопът за рингова пещ бе дълъг 70 м и широк 10 м, ориентиран юг—север с леко отклонение към изток. В него гробове се намираха до 50 м от южната стена на изкопа. Тук на площ от 500 кв. м бяха разкрити 24 гроба, към които трябва да се прибавят и няколко други, разрушени по-преди.

От проучванията при изкопните работи за ринговата пещ и от наблюденията при прокопаването на дренажни канали от двете страни на ринга по на 5 м от източната и западната му стена бе установено, че некрополът продължава от двете страни на пещта —

в източна и западна посока, — като заема сравнително голяма площ. Поради необходимостта да се освободи за нуждите на завода площадка източно от ринга, бе определено на първо време да се проучи ивица, дълга 40 и широка 20 м, разположена на 2 м от пещта успоредно на източната ѝ стена.

Разкопките на тази част на некропола започнаха на 13 март и завършиха на 4 април.¹ През това време бе напълно проучена площ от 800 кв. м, в която се откриха 59 гроба. Други четири гроба са били отбелязани при изкопите на източния дренажен канал на ринговата пещ, който минава през проучвания терен, или

Обр. 31. Некрополът при Разделна. Гроб № 54

общо на цялата разкопана площ бяха открити 63 гроба. Като се прибавят към тях и гробовете в изкопите за ринга, на площ от 1300 кв. м бяха проучени 82 гроба и 14 отбелязани от др. Джурков (обр. 30).

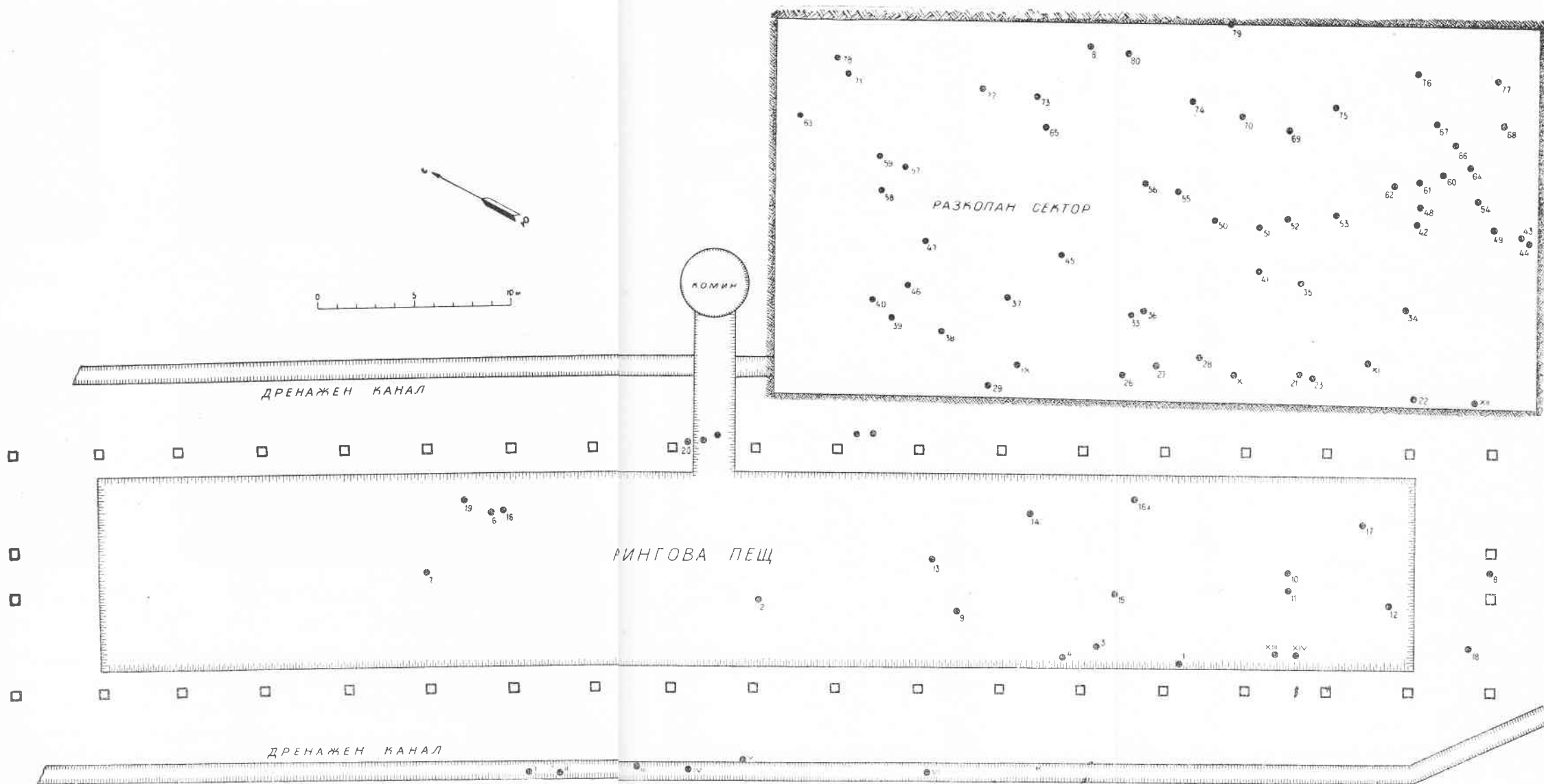
Както бе казано вече, засега е разкрита само част от целия некропол. Материалите от разкопките не са проучени и затова е рано да се правят отсега широки изводи и обобщения. Все пак добитият материал дава възможност да се набележат някои особености на некропола.

Най-важна особеност на некропола при гара Разделна е, че при него имаме запазен един точно определен начин на погребение — трупоизгаряне. Изгарянето на трупа е ставало някъде настрани от проучения досега терен. Събраните кости след изгарянето заедно с оцелелите вещи на покойника са се поставяли най-често в урна. От всичко проучени 82 погребения само пет бяха без урни, като костите бяха поставени в малки ями. Гробовете се намират сега на дълбочина от 0,70 до 1,20 м. Като се има пред вид, че върху целия терен е наслоен сега наносен пласт, дебел 0,40 до 0,60 м, гробовете са били заравяни твърде плитко — 0,25 до 0,45 м, рядко до 0,60 м.

Освен погребенията в ями (обр. 31) тук бяха открити още: а) тухлени гробници, б) каменни гробници и в) погребения в урна.

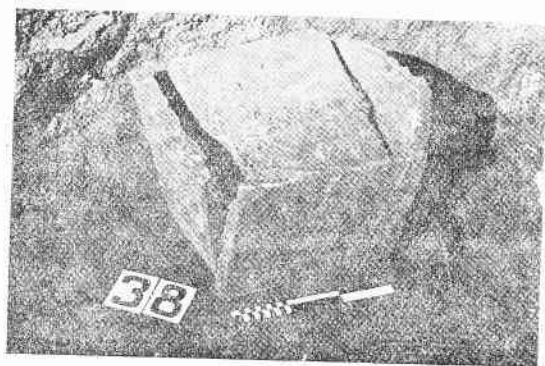
а) Тухлени гробници. От всичко проучени 82 гроба 17 представляват малки тухлени гробници, в които се е влагала урната с костите. За материал на гробниците са служили вторично употребени антични тухли с размери средно 32 на 32 на 4 см, взети от находящото се наблизо римско-византийско селище. По някои тухли се забелязват следи от червен хоросан. Гробниците имат правоъгълна или квадратна форма, с размери средно 25 на 25 на 28 см. Стените им са обикновено от четири изправени тухли, които често са подпрени отвън от камъни или парчета от тухли. За под и капак на гробницата служат най-често подобни тухли (обр. 32, 33).

¹ От 17 до 21 март в разкопките взе участие Ст. Станчев, ст. н. сътр. в АИМ, БАН.

Обр. 30. Гкрополът при Разделна. Ситуационен план на гробовете

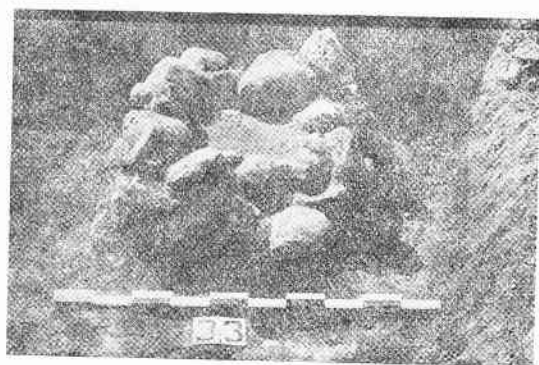
б) Каменни гробници. Открити бяха всичко 10 каменни гробници. В девет от тях костите са поставени в урна, а само при една са насипани направо в гробницата. Строителният им материал са камъни, често без да бъдат подбирани. Обикновено няколко плоскости камъка са образували гробната камера, големината на която зависи от размерите на урната, след което гробницата е била затрупвана с обикновен речен камък (обр. 34). За капак

Обр. 32. Некрополът при Разделна. Гроб № 38
в тухлена камера

Обр. 33. Некрополът при Разделна. Гроб № 38.
Камерата разтворена

Обр. 34. Некрополът при Разделна. Гроб № 33
в каменна камера

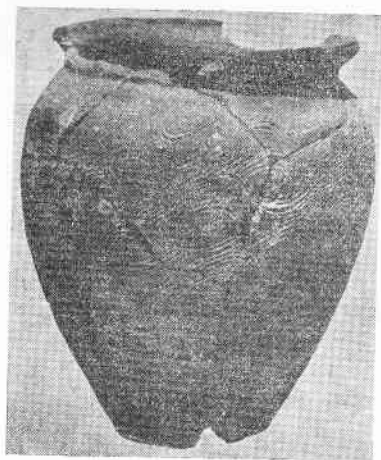
Обр. 35. Некрополът при Разделна.
Гроб № 35 в урна

служат също един или няколко камъка. В някои случаи, изглежда, гробницата не е била покривана, като за сметка на това урната е била похлупена с друг съд—капак. Трябва да се подчертае, че в по-голямата си част каменните гробници бяха разрушени. Това е може би доказателство за техния относително по-ранен произход.

в) Погребения в урна (обр. 35). Това е най-често срещаният начин на погребение — 51 от 82 гроба. Урната се е поставяла в неголяма яма, в която понякога са се поставяли и част от костите, които не са се събрали в урната. В някои случаи урните бяха покрити с тухла, камъни или друг съд — най-често долната му половина. При четири гроба се намериха по две урни с кости, докато при гробниците винаги бе поставяна една урна.

Най-важният и характерен материал по проучването на некропола е керамиката. Тук тя се явява или като съставна част на гроба — урна и капак на урна, или като негов инвентар. При това и за едната, и за другата цел служат един и същ тип съдове. Както е и при другите центрове от времето на ранното българско средновековие и тук намираме двата типа керамика, която условно означаваме като „славянска“ и като „прабългарска“. По състав на глината, техника на изработка — винаги на леко гърнчарско колело — и украса

керамиката от некропола при Разделна не се отличава особено много от намираната досега (обр. 36—42). Славянският тип е представен както с гърненца, високи 12—13 см, така и с урни, високи 25—28 см. Сред тях намираме както съдове с твърде широко тяло и почти прав ръб на устието, така и стройни гърнета с издаден навън ръб на устието и богата украса от вълнообразни линии. При прабългарската керамика преобладават неголемите по размери гърнета с твърде широко тяло, с изгладени по механичен начин стени, укра-

Обр. 36. Некрополът при Разделна. Глинен съд

Обр. 37. Некрополът при Разделна. Глинен съд

Обр. 38. Некрополът при Разделна. Глинен съд

Обр. 39. Некрополът при Разделна. Глинен съд

Обр. 40. Некрополът при Разделна. Глинен съд

Обр. 41. Некрополът при Разделна. Глинен съд

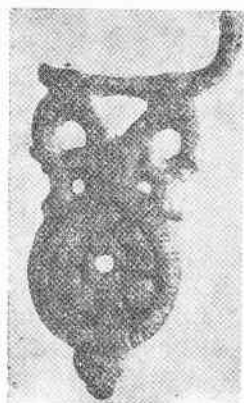
Обр. 42. Некрополът при Разделна. Глинен съд

сени с излъскани ивици и раздалечени врязани хоризонтални линии. По-различно е едно голямо гърне, високо 24 см, със сферично тяло (обр. 40). Интересна е една кана с трилистно устие с една дръжка. Тялото ѝ има форма на двоен пресечен конус, а стените ѝ са украсени с мрежа от ромбове (обр. 42). Към този тип керамика трябва да отнесем и една паница с черна лъскава повърхност, използвана като капак на урна.

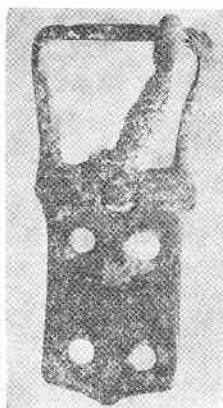
Тук му е мястото да отбележим и съотношението между двата типа керамика. При урните решително преобладават съдовете от славянския тип: от всичко 83 урни с погребения 74 бяха славянски и само девет прабългарски. При тухлените гробници винаги урните бяха славянски, а при каменните от девет урни осем бяха славянски и една прабългарска. Наред с това трябва да се подчертае, че при всички случаи на поставяне на съдов-инвентар всички те са от прабългарски тип.

Сред костите в гроба се срещат често различни предмети — ножчета, обеци, токи и др. (обр. 43—49). Това са очевидно поне в по-голямата си част вещи на покойника, с

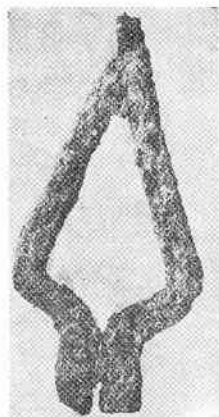
които той е бил поставян на кладата.¹ При някои от тях ясно личат следи от огън. Част от предметите са добре запазени и е твърде възможно те да са поставяни в урната като дарове, които трябвало да служат на умрелия в задгробния живот, както е обичайно за славянските погребения.² Общо взето, в гробовете се срещат твърде малко и сравнително бедни вещи. Изключение прави едно погребение без урна (гроб № 54, обр. 31), при което в гроба

Обр. 43. Некрополът при Разделна. Бронзова тока

Обр. 44. Некрополът при Разделна. Бронзова тока

Обр. 45. Некрополът при Разделна. Железен предмет

Обр. 46. Некрополът при Разделна. Обещи

Обр. 47. Некрополът при Разделна. Обещи

бяха поставени осем железни предмета — две ножчета, три стрели, тока на колан, сърп и предмет със сърцевидна форма с неясно предназначение. Неразрешен остава засега въпросът за поставянето на храна в гроба. Досега са намерени всичко два агнешки ашика и двайсетина черупки от малки морски миди, при което последните едва ли са служили за храна. Нищо не бе намерено и в съдовете-инвентар.

Измежду предметите в гробовете най-често се срещат железни ножчета и обеци от бронз. По-интересни са токите и някои от обещите.

Токите са изработени от желязо или бронз. Железните са съвсем обикновени, с овална или правоъгълна форма. По-разнообразни са бронзовите, при които освен обикновените типове срещаме и една тока с кръгъл щит, украсен с пояс от релефни кръгчета (обр. 43). Към токите трябва да прибавим и една пафта във форма на куха полусфера, подобна на която е намерена в некропола при Нови пазар.³ Обещите са изработени винаги от бронз. Срещат се най-често обикновени отворени халки, част от които са със спирален (есовиден) край (обр. 47).⁴ Някои са с малки кухи сферични топчета (обр. 46). Интересна е една обеща от „гроздовидния“ тип, срещан твърде често в славянските некрополи в Унгария. Към обещите трябва да причислим и една двусъставна висулка от тънък бронзов тел.

От най-обикновен тип са няколко стъклени мъниста от стъкло и глина и две гривни от бронзова и желязна тел. По-особено място сред останалите находки от некропола заема един предмет от плоска желязна лента със сърцевидна форма, предназначението на който не е съвсем ясно (обр. 45). Друг подобен предмет се намери и в погребение № 54 (находките със сърпа и стрелите).

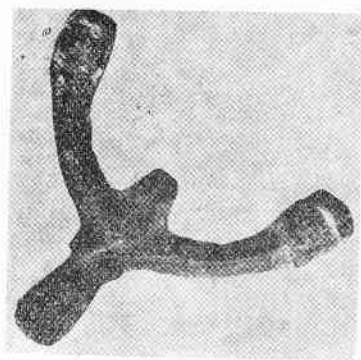
¹ За ритуала при погребения с изгаряне у древните славяни вж. у Л. Нидерле. Славянские древности. М., 1956, 205 и сл. и особено 207.

² Л. Нидерле. Ц. с., 207.

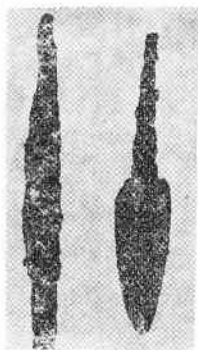
³ Ст. Станчев. Некрополът до Нови пазар. София, 1958, 95, табл. XXIII, 8.

⁴ За обещите с есовиден завършек, смятани като характерни за славяните, вж. Кг. Musiałowicz. Kąbięcki skroniowe — próba typologii i chronologii. Warszawa, 1949. У нас подобни обещи са известни от Мадара, Нови пазар и Каварна.

Некрополът при гара Разделна е паметник, какъвто се разкопава за пръв път у нас. Още от досегашния етап на работа се вижда, че от него ще могат да се получат много нови данни за културата и бита на населението на Североизточна България през първите векове от съществуването на Първата българска държава. От досегашното частично проучване на находките от некропола се вижда, че те не се различават много от материалите от другите ранносредновековни селища в този район и преди всичко около Плиска, Мадара и Преслав. Значително сходство, предимно в керамиката, намираме между инвентара от некропола при Разделна и материалите от Новопазарския некропол, който определено се отнася към прабългарските. Засега до окончателната научна обработка на материалите от

Обр. 48. Некрополът при Разделна. Обеща

Обр. 49. Некрополът при Разделна. Стрела и нож

некропола, и то след завършването на разкопките на целия обект, би било твърде рисковано да сметнем некропола за прабългарски. В него има и много славянски черти. Показателен в това отношение е начинът на погребение — трупоизгарянето, — който се смята за характерен за славяните в езическия период,¹ докато у прабългарите преобладава трупополагането. Явно славянски са някои вещи, като токата с овална плочка, гроздовидната обеща и обещите с есовиден край. Тук не трябва да забравяме и факта, че при керамиката все пак преобладава славянският тип. При това положение

не е изключена възможността нашият некропол да бъде паметник на смесена славяно-българска култура.

Сравнително по-леко може да бъде разрешен въпросът с датировката на некропола. При липсата на монети или на друг датировъчен материал можем да вземем като *terminus ante quem* датата на покръстването на българския народ — 865 г., — след което християнската църква забранява изгарянето на телата. Като имаме пред вид, че единственият начин на погребение в нашия некропол е трупоизгарянето, и фактът, че некрополът със селището се намира на оживения път от столицата Плиска към Варна, бихме могли с твърде голяма сигурност да отнесем края на съществуването на паметника най-късно към средата на IX в. Освен това значителният му размер и наличието на голям брой разрушени по него време гробове показват, че той е използван твърде продължително време. По този начин най-вероятната дата на некропола ще трябва да е VIII в.

С окончателното разкопаване и проучване на некропола при гара Разделна вероятно ние ще можем да говорим много по-определено за него, за етническата му принадлежност и точната му датировка. Но даже и да не се постигне в близко бъдеще съвсем сигурно решение на тези въпроси, той си остава един от най-важните открити досега паметници от тази епоха.

¹ Л. Нидерле. Ц. с., 205 и сл.

РАННОСРЕДНОВЕКОВНА КЕРАМИКА ОТ СОФИЯ

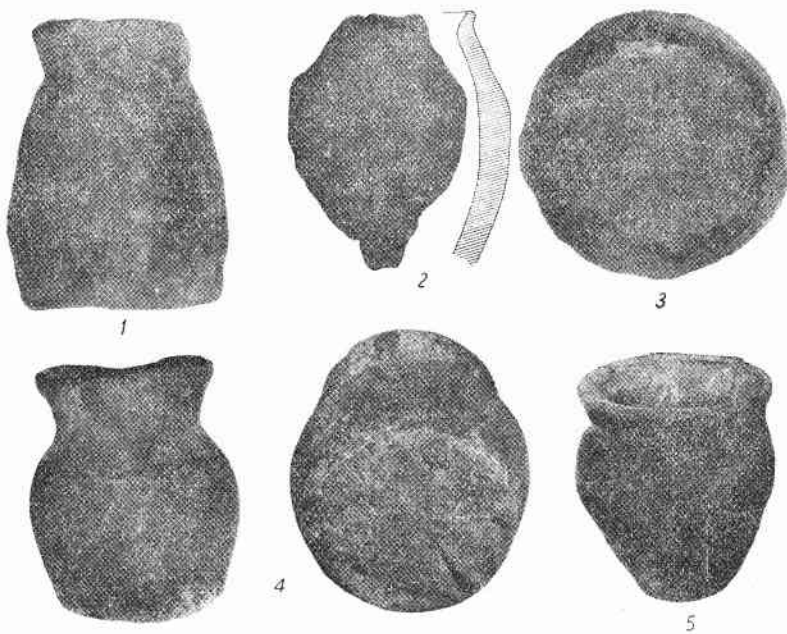
МАГДАЛИНА СТАНЧЕВА

Една от най-важните епохи в историята на София, времето между VI и X в., когато се извършват най-дълбоки етнически, общественно-икономически и политически промени, е много слабо проучена и документирана по археологически път. При това исторически засвидетелствувани събития, като минаването и поселването на славяните, а в 809 г. превземането на Сердика от българите и от 811 г. трайното им настаняване в града, ни подтиква да търсим следите както на славяните, така и на славяно-българското население, което от началото на IX в. обитава тези места.

Наистина при много трудните условия, при които се извършват археологическите проучвания и наблюдения в София и при историческата съдба на града, който е живял и се е изграждал векове на едно и също място, унищожавайки в по-малка или по-голяма степен останките от предшестващите епохи, мъчно е да се очакват някакви комплексни находки от това първо българско население тук.

Но доскоро тази епоха не беше засвидетелствувана дори и с най-масовия археологически материал — керамиката. През последните няколко години на различни места в София като случайни находки или при свързани със строителството разкопки се откриха керамични материали, които до известна степен могат да запълнят тази празнина в археологическите проучвания на София и представляват значителен интерес.

При опита тези находки да се подредят в хронологичен ред на първо място като най-ранен екземпляр трябва да се постави едно гърненце (обр. 50,1), работено на леко примитивно гърнчарско колело, както добре личи по обработката на стените и по изпъкналия ръб по края на дъното. Съдчето е несиметрично. Ръбът на устието е наклонен навън и неравен. Тялото е най-издуто към дъното. Стените отвън са неравни и носят следи от

Обр. 50. Съдове от София — единични находки

заглаждане и оформяне с ръка. Цветът им е сиво-черен. Съдчето е високо 8 см, с диаметър на устието 5 см, на дъното 6,5 см (инв. № А 493).¹

Известните ни паралели на това съдче не са много. У нас подобни очертания имат гърнета от с. Раяновци, Белоградчишко, и от с. Връв, Видинско, пазени в Окръжния народен музей във Видин.² Миятев допуска, че тези съдчета са славянски по тип и ги свързва с времето на заселването на славяните в нашите земи.³ В картината на историческия развой на славянската керамика у нас той ги поставя на първо място. Известна близост нашето софийско гърненце има и с едно гърненце от Свиленградско, намерено на 0,50 м от повърхността на малка могила при Каукдере.⁴ Това съдче по размери, несиметричност и груба обработка, по профила и неравността на венчето си е подобно на софийското и видинските съдчета, но се отличава от тях по присъствието на украса от единични хоризонтални и слабо нагънати врязани линии по тялото. Твърде близки паралели на нашето съдче дава ранносредновековният некропол в Бело Бърдо.⁵ Съдчетата, които стоят най-близко до нашето, Иваничек поставя в отделна група и ги свързва с „номадски пришълци“.⁶ Анализирайки данните от некропола, Иваничек счита, че той може да се свърже по-скоро с аварите или на второ място със славяните,⁷ а по време го отнася към VII—VIII в. с предимство за VII в.

Датировката на софийското съдче по наше мнение би могла да се изтегли по-рано в VI в., като се свърже то с появяването на славяни и авари по тези места. Трудно е да се определи на коя от тези две племенни групи принадлежи.

Към това съдче по време може да се отнесе и фрагмент от гърненце, високо 7 см, много грубо изработено, със следи от лепене на ръка по външната страна и с едва издаден ръб на устието (обр. 50,2), а може би и едно дъно с изпъкнал ръб, също много грубо и неравно (обр. 50,3).

По-определен славянски характер има едно друго гърненце (обр. 50,4). То има също несиметрично приземисто тяло, но изобщо показва по-умела работа с лекия гърнчарски кръг и няма следи от лепене на ръка. Тялото е най-издуто в средната част под рамото, гърлото се отделя добре, ръбът на устието е по-източен, наклонен навън и слабо надобен в края. По рамото са наредени гъсто една до друга вдълбани ямички в един ред. На дъното има изпъкнал знак, подобен на двоен пачи крак, като всеки лъч завършва с кръгче (обр. 50,4). Съдчето има сиво-черен цвят, височина 7 см, диаметър на устието 5 см, на дъното 5,5 см (инв. № А 639). Това гърненце се намери при изкопите за сградата на бившето Министерство на тежката промишленост (сега Министерски съвет) на 4 м дълбочина.

Близък паралел на това съдче от нашите земи не ни е познат. Вече значително по-голямата техническа сръчност, която се вижда тук, източеният ръб на устието и сложният знак на дъното ни карат да го поставим в VII—VIII в. Единичният ред ямички, без да е комбиниран с врязани линии, също говори в полза на една такава, разбира се, приблизителна датировка и същевременно подсказва славянския му произход.

Най-ярко изразен славянски тип представлява едно друго гърне (обр. 50,5) с широко отворено устие, слабо издаден навън ръб, тяло, най-издуто под рамото, и малко дъно. То

¹ Всички обнародвани тук материали се намират в Музея за история на София.

² Кр. Миятев. Славянска керамика в България и нейното значение за славянската археология на Балкана. София, 1948, 66, обр. 57₂₋₅.

³ Пак там, 48.

⁴ И. Велков. Разкопките около Мезек и гара Свиленград през 1932/33 г. ИАИ, XI, св. I, 1937, 128. Велков неправилно датира това съдче около V в. пр. н. е.

⁵ Fr. Ivaniček. Istraživanje nekropole ranog srednjeg vijeka u Bijelom Brdu. Ljetopis Jugoslavenske Akademije, kn. 55, Zagreb, 1949, табл. XLI, 62-a, b и стр. 142.

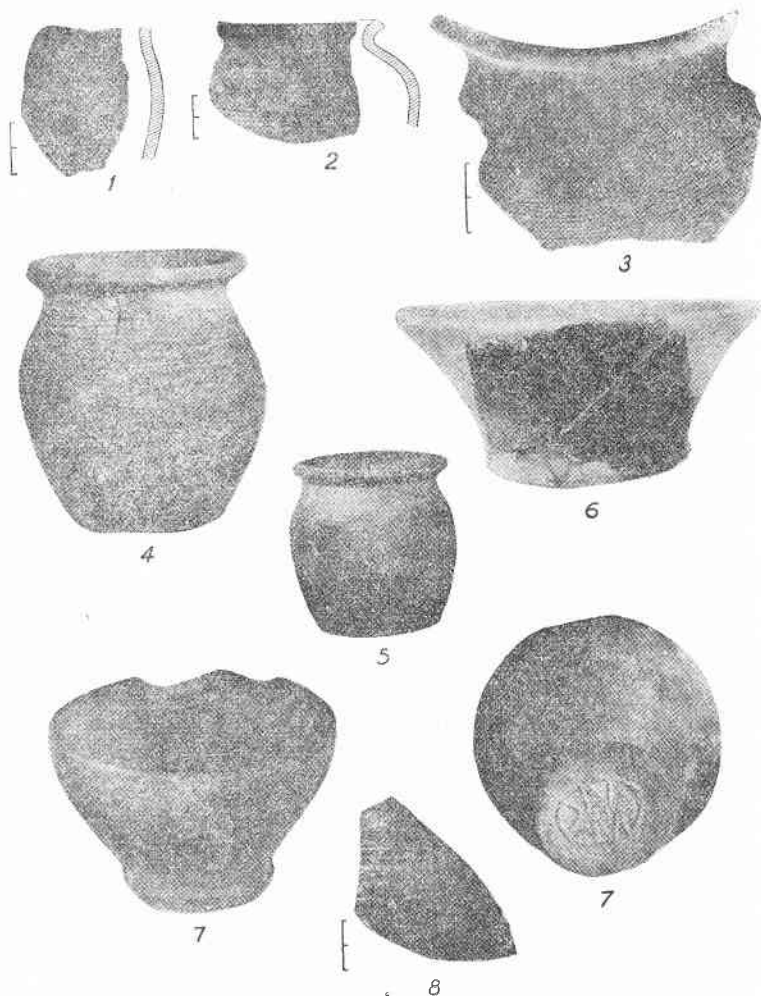
⁶ Пак там, 142.

⁷ Пак там, 141.

има сиво-черен цвят. Направено е от глина с примес на пясък. Повърхността му е попу-
кана на много места при печенето. Очертанията на венчето са неравни, тялото не е съвсем
симетрично. По гърлото му минава прокарано с остър гребен снопче плитко врязани зиг-
загообразно начупени линии, а под тях горната и средната част на тялото са покрити с
хоризонтални линии. Дъното е неравно, като че ли част от глината е останала залепена на
грънчарското колело. Високо е
12,2 см, диаметър на устието
10,5 см, на дъното 5,2 см (инв.
№ А 540).

Близки по очертания на
нашето гърненце са някои гър-
ненца от Новотроицкото гради-
ще,¹ чието съществуване Ля-
пушкин поставя между края на
VIII и началото на X в.² и счита
славянско,³ и сродни нему на-
ходища. Нашето софийско гър-
не показва голямо сходство с
ромено-боршевския тип керами-
ка. От друга страна, то има из-
вестна близост и с моравските
славянски гърнета.⁴ Но за на-
шите земи можем да допуснем
по-ранна датировка. Считаме, че
това съдче показва все още един
„чист“ славянски тип в нашите
земи и трябва да се постави
най-малкото преди идването на
българите в Сердика, т. е. преди
809 г., но не по-рано от VII в.
Интересно е да се отбележи,
че гърнетата от с. Попина, кои-
то са датирани в същото време
(VII—VIII в.),⁵ се отличават до-
ста от нашето гърне. Попински-
те гърнета имат по-заоблени ра-
мене и по-широки дъна. Укра-
сата на софийското съдче с неравно начупеното по гърлото снопче засега не намираме
другаде у нас.

Още един малък фрагмент (обр. 51,1) от нисово съдче, украсено с груби вълни,
от София трябва да се свърже със славяните от времето преди завладяването на Сердика
от българите. Слабо издутата стена и украсата на този фрагмент са много близки до един
съд от Болерадице⁶ и един от девинска Нова Вес.⁷

Обр. 51. Съдове от София — единични находки

¹ И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое. МИА СССР, 74, М.—Л., 1958. Срв. напр. рис. 83.

² Пак там, 188.

³ Пак там, 168.

⁴ Срв. J. Poulik. Staroslovanska Morava. Praha, 1948, напр. табл. VIII₆.

⁵ Ж. Вържарова. Славянската керамика от с. Попина, Силистренско. Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, 583 сл. За датировката вж. стр. 591.

⁶ J. Poulik. Ц. с., табл. LXV₅.

⁷ J. Eisner. Devinska Nova Ves. Bratislava, 1952, обр. 58₆.

Находките, които ще разгледаме по-долу, се отнасят вече към друга епоха. Те не са по-ранни от IX в., от времето, когато София е вече в пределите на Първата българска държава. Макар и немногоброен, този керамичен материал е твърде разнообразен. Един фрагмент от гърне (инв. № А 828, обр. 51,2) показва профилиран ръб на устието и равномерно издуто тяло. Добре обработеното и опечено тесто, гладката повърхност, уверено прокараните хоризонтални и вълнисти снопчета свидетелствуват за един усъвършенствуван грънчарски кръг и сигурна опитна ръка. Профилът и украсата се свързват с моравския блучински славянски тип.¹

Профилирани устия и единична вълнообразна линия под гърлото имат няколко други фрагмента (инв. № А 1333, 1334), които, както и горният фрагмент трябва да се датират в IX—X в. У нас те напомнят урните от Букьовци.² Извън пределите на страната те стоят най-близо до блучинския тип.³

По-друг характер има един фрагмент с източено право венче (обр. 51,3, инв. № А 489). По рамото му има наклонени редици от връзвания с гребен, а под тях — хоризонтални връзани линии. Подобна украса има един къс от Мадара.⁴

Освен тези фрагменти няколко находки на цели съдове показват други типове и допълват интересната картина на софийската керамика от времето на Първата българска държава. При разкопките на пл. „9 септември“ през 1958 г. бе намерено едно гърне (обр. 51,4) с обърнат навън ръб на устието, най-издуто в средната част тяло, украсено с един ред ямички под гърлото и неравни хоризонтални единични линии по горната част на тялото. По края на дъното има изпъкнал ръб и отпечатък от дъска. Гърнето е добре опечено и има керемидено-кафяв цвят. То е високо 13,3 см, с диаметър на устието 10 см, диаметър на дъното 7,5 см (инв. № А 1566).

Формата и украсата на това гърне намират много близки паралели в някои блучински съдове.⁵ Но нашето гърне има в допълнение и типичния славянски венец от ямички.

Друго софийско гърне (обр. 51,5, инв. № А 4) показва голямо сходство с белобърдските славянски гърнета.⁶ То има бъчвовидно тяло с издаден навън ръб на устието и украса от една вълнообразна и няколко хоризонтални връзани линии. Тук намираме и един друг елемент на украса — нарезки по ръба на устието, толкова характерни за източнославянската градишна керамика.⁷ Такива нарезки имат и съдове от Попина.⁸ Нашето съдче има и друга особеност. То е имало дръжка, сега отчупена, която е излизала от ръба на устието и се е прибираща под най-издутата част на тялото. На дъното си има изпъкнал ръб и знак кръгче — най-често разпространения знак.⁹ Височина 9,6 см, диаметър на устието 9 см, диаметър на дъното 7 см.

С два екземпляра са представени и друг вид съдове от това време — чашки. Едната от тях (обр. 51,6, инв. № 10, реставрирана по фрагмент) има форма на пресечен конус. Дъното е плоско, надобелено и с издаден настрани ръб — характерна особеност за този вид чашки. По външната и вътрешната страна са прекарани грубо и неравно една вълнообразна и няколко прави хоризонтални линии. Чашката има сиво-черен цвят, височина 5,3 см, диаметър на устието 11 см, диаметър на дъното 6,3 см. Тази чашка е подобна на преславските.¹⁰

¹ J. Roulik. Ц. с., напр. табл. XLVII₂, XLIX₁₅, LI₃ и др.

² Кр. Миятев. Ц. с., 53, обр. 42; Ж. Вържарова. Славянският некропол в село Букьовци, Врачанско. Археология, 1—2, София, 1959, 20 сл.

³ J. Roulik. Ц. с., табл. XLV, XLVI, XLVII, XLIX.

⁴ Кр. Миятев. Ц. с., 32, обр. 23₃.

⁵ Ср. J. Roulik. Ц. с., табл. XLIX₁₆, L₃.

⁶ Срв. Кр. Миятев. Ц. с., 12, обр. 9.

⁷ Срв. И. Ляпушкин. Ц. с., 35, обр. 19.

⁸ Ж. Вържарова. Славянската керамика от с. Попина, 587.

⁹ Ст. Станчев. Грънчарски знаци от Плиска, Мадара и Преслав. РП, III, 235 сл.

¹⁰ Й. Чангова. Търговски помешения в Преслав. ИАИ, XXI, табл. XVII₄.

Втората чаша е голяма, по-скоро купа (обр. 51,7, инв. № А 730). Тя има почти хоризонтално отрязан ръб на устието, слабо профилиран по външната страна. Стените в горната част са леко заоблени и прибрани. Дъното има характерната подставка, подобна на плътно столче с косо отрязан ръб. На дъното има сложен изпъкнал знак — елипса с триъгълни сектори в нея. Съдът има сиво-керемиден цвят. Глината е с примес на пясък. Височина 9,5 см, диаметър на устието 14,5 см, на дъното 7,2 см. Най-близки и засега единствени паралели у нас на този съд са пак от Преслав.¹ За софийските две чаши (купи) можем да приемем датировката на преславските. Помещенията, в които са намерени преславските, са добре датирани в X и първата половина на XI в.²

Най-сетне към единичните случайни находки трябва да споменем и два малки фрагмента от тънкостенен от хубаво обработена глина съд и една плоска дръжка с пъпка, покрити с масленозелена глеч, неравна и с шупли (обр. 51,8). Те представят макар и съвсем оскъдно известната керамика с маслено-зелена глеч, която се среща в Плиска³ и Преслав.⁴ Дръжки с пъпка са намирани в Плиска.⁵

Но колкото и да са важни сами по себе си разгледаните находки, те не ни дават поне относително определени данни за живота на българите в града през IX—X в. По тях не можем да установим кои квартали са обитавали, как са се разположили в този град, чиято внушителна архитектура по всяка вероятност в значителна степен е била запазена. Едно указание в това отношение дадоха направените през 1956 г. под ръководството на автора на тази статия археологически проучвания на североизточния ъгъл на крепостната стена на Сердика около Кръглата кула, открита по-рано на това място. При разчистванията покрай външното лице на източната стена на нивото на стъпаловидния цокъл на външния тухлен пояс непосредствено до кулата се откри в насипа доста голямо количество късове от средновековна керамика. Късове от такава керамика се откриха по цялото протежение на изкопа край източната стена, а в по-малко количество — край северната до външния вход на кулата и в насипите на помещенията вътре в крепостта покрай източната ѝ стена.

За съжаление материалът е много фрагментиран и не позволи да се възстанови нито един съд. Но все пак той достатъчно ясно разкрива типичните характерни белези на славянската керамика в нейния завършен оформен вид. Тук отново ни изненадва разнообразието на украсата на съдовете, още повече че фактът, че преобладаващото количество от този материал се намери само в един пласт от 20 см дебелина на протежение от 4 м по дължината на единия изкоп, позволява с голяма вероятност да се приеме, че тези съдове са от едно и също време.

С изключение на няколко фрагмента от купички, за които ще стане дума по-долу, всички останали са от гърнета със средни размери, доколкото се установява по късовете. Те са направени от примесена с пясък глина, опечени са добре и повечето имат сиво-черен цвят. Устията им са източени и извърнати навън без надебеляване (обр. 52, 6) или слабо надебелени (обр. 52, 2, 3), профилирани (обр. 52, 1, 4), косо отрязани (обр. 52, 5). Рамото се спуска в повечето случаи полегато към най-издутата част на тялото (обр. 52, 4). Дъната са плоски. Повечето от тях имат изпъкнал ръб по края (обр. 52, 7, 8), някои имат отпечатък на дъска

¹ Й. Чангова. Ц. с., табл. XVII_б. Тази преславска чаша е с по-заоблено рамо, а дъното по-слабо се издава навън, но в общи линии наподобява много на нашата. На същата табл. XVII чашката под № 4 има на дъното си знак, както и нашият съд.

² Пак там, 263.

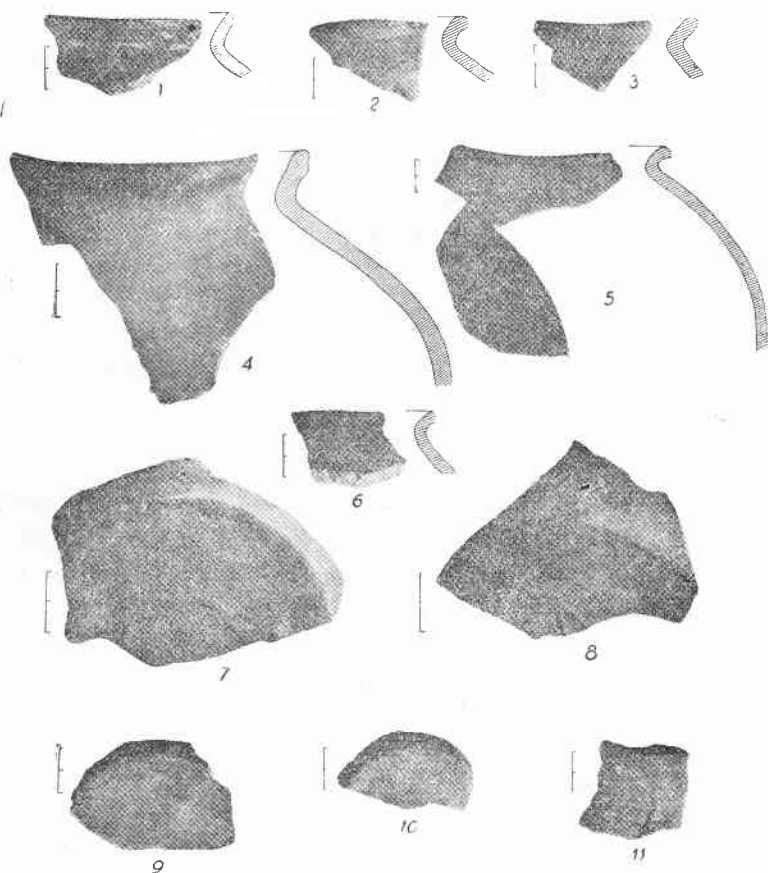
³ Ст. Михайлов Разкопки в Плиска 1945—1947 г. РП, III, 215 сл.

⁴ Й. Чангова. Ц. с., 254 сл.; Ст. Станчев. Разкопки по десния бряг на р. Тича в Преслав. ИАИ, XX, 1955, 424, обр. 8.

⁵ С. Георгиева. Разкопки на могили XXXIII и XXXII в Плиска. ИАИ, XX, 1955, 25, обр. 20_г.

(обр. 52, 9, 10). Няколко фрагмента от дъна имат релефни знаци (обр. 52, 7, 8, 11), които не могат да се възстановят със сигурност по запазената част.

Както обикновено украсени са предимно гърлата и раменете на съдовете. В украсата са използвани познатите за славянската керамика елементи: единична хоризонтална права или вълнообразна линия; прокарано с гребен снопче от прави или вълнообразни на-

Обр. 52. Фрагменти от разкопките при северозточната ъглова кула на крепостната стена

гънати линии; с гребен са прокарани и къси вертикални или наклонени снопчета (обр. 53, 2—4) или пък чрез притискане са вдълбани редове от точки (обр. 52, 6). В няколко екземпляра е застъпен и друг основен елемент в украсата на славянските съдове — ноктевидните ямички (обр. 52, 6; 53, 6).

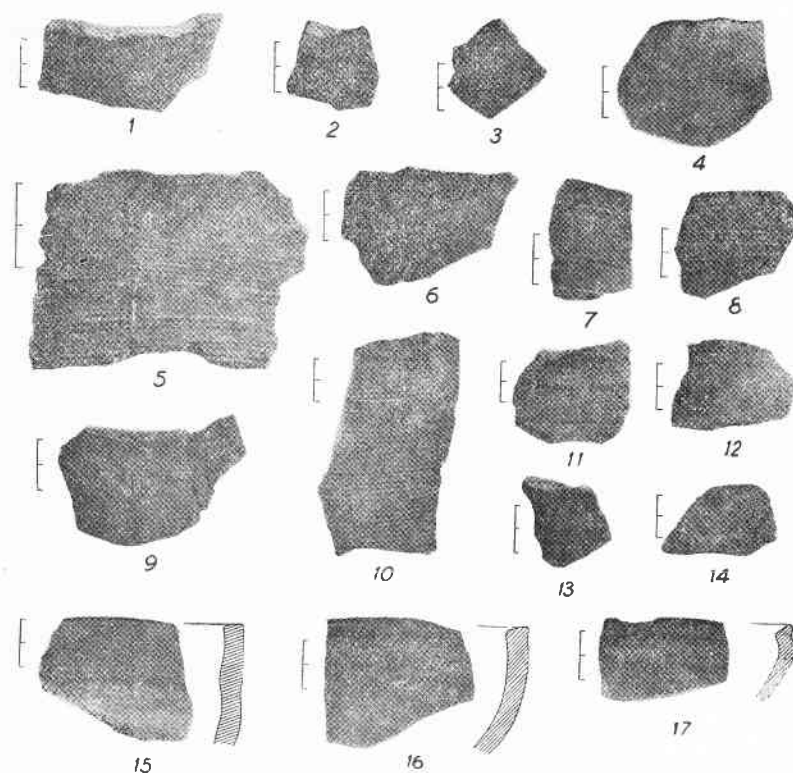
Хоризонталната врязана линия в различните екземпляри не е еднаква. Единичната линия е по-дълбока и широка (обр. 53, 7, 8). Линиите в снопчета са по-плитки (обр. 53, 10), върху някои съдове те са едва забележими (обр. 52, 5). Голям брой съдове са украсени с много гъст и остър гребен, който дава тънки врязани линии (обр. 53, 11, 12). Срещат се обаче и голям брой фрагменти, чието рамо е украсено с широка и дълбока права или нагънатата линия, прокарана с тъп връх (обр. 53, 9, 13, 14). Нагънатата линия върви или като ситна вълна, или е неравна, свободно и капризно начупена (обр. 53, 9). У нас съдове с такава украса са намерени в Новград.¹ Тази украса е много типична за моравската славянска керамика.²

¹ Кр. Миятев. Ц. с., 48, обр. 38_{1,2,5}

² J. Roulik. Ц. с., табл. VII₃, IX₄—7, XI₁, XXI₁, XXII₂ и др.

Други софийски съдове с вълнообразна украса намират много паралели в нашите земи. Така например софийските фрагменти на обр. 52, 3 и 53, 1 са еднакви с фрагменти от Плиска¹ и Мадара.²

Украсата на някои съдове е комбинирана от различни мотиви. На едно гърне (обр. 52, 4) грижливо поставени наклонени редици от точки, направени с гребен, се редуват

Обр. 53. Фрагменти от разкопките при североизточната ъглова кула на крепостната стена

с вълнообразно нагънато снопче. Същите елементи и система на украса имат урни от Желениц, Чехословакия³ и Лщени.⁴ Наклонени редици от вдълбани с гребен точки има върху съдове от Плиска⁵ и Мадара.⁶ Върху друг софийски фрагмент (обр. 52, 1) са прокарани с гребен успоредни къси линии, поставени едни към други като рибена кост. Така са украсени у нас съдове от Мадара,⁷ в Моравия от Болерадице,⁸ в Украйна от Полтавско.⁹

Освен от гърнета намериха се няколко фрагмента от купички-чашки (обр. 53, 15—17), които макар и с малко по-различен профил могат да се свържат с подобни преславски съдчета¹⁰. Два фрагмента от дъна имат същата надебелена основа с издаден настрани ръб както при описаните по-горе софийски купи.

¹ Кр. Миятев. Ц. с., 21, обр. 15.

² Пак там, 30, обр. 22.

³ Пак там, 7, обр. 5.

⁴ Пак там, 8, обр. 6.

⁵ Пак там, 28, обр. 20.

⁶ Пак там, 33, обр. 24_в.

⁷ Пак там, 40, обр. 30 ; 57, обр. 46_б.

⁸ J. Roulik. Ц. с., табл. LVI₁, LXVI₂.

⁹ Кр. Миятев. Ц. с., 4, обр. 2_а.

¹⁰ Срв. по-горе стр. 64 сл. и посочените паралели.

Разгледаните керамични материали позволяват да се направят следните изводи:

1. Част от находките — по-ранните съдове — документират присъствието на славяни в Сердика преди включването ѝ в пределите на Първата българска държава. Макар и оскъдна, тази по-ранна славянска керамика показва особености, които не намираме в досега проучените находища на Североизточна България. У нас тя намира паралели в Северозападна България, а извън страната — в Бело Бърдо.

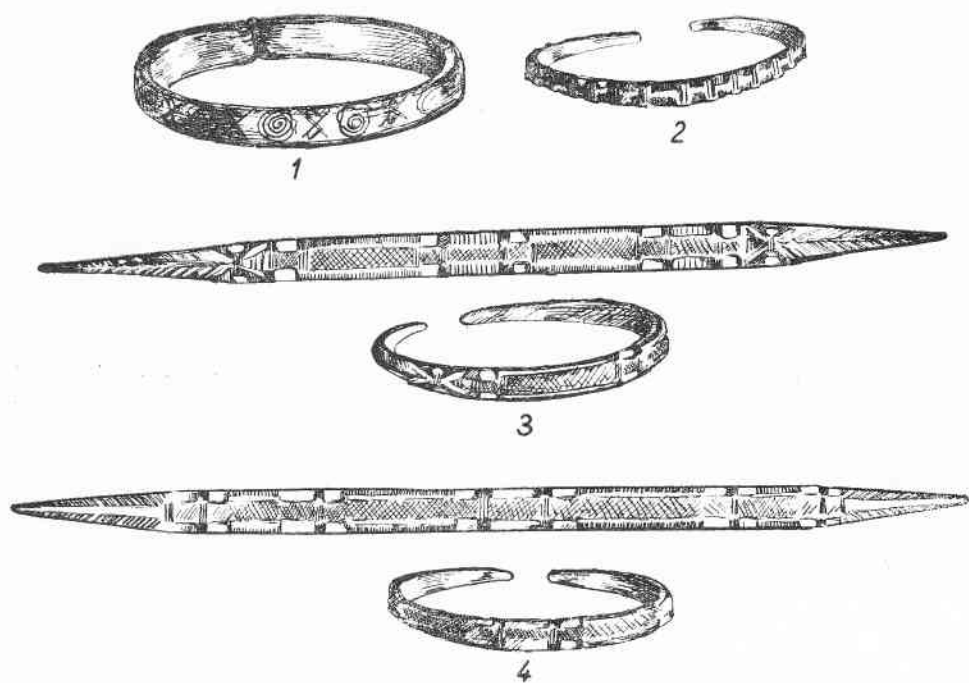
2. Керамичният материал, който може да се датира в IX—X в., показва различни варианти на оформеното славянско гърне, известно вече не само от центровете на Първата българска държава, но и от други места. Същевременно този материал има сходства с белобърдската и особено с моравската керамика.

3. Намирането на значително количество от тази втора група керамика при североизточния ъгъл на крепостната стена на града свидетелствува за трайното пребиваване на нейните носители на това място. Те могат да бъдат български войници, които са отбранявали този пункт на стената. Историческите данни позволяват да се ограничи времето, в което е използвана тази керамика, между годината на окончателното настаняване на българите в града (811) и времето на превземането му от византийците — (около 1018 г.

НАКИТИ ОТ МОГИЛНО ПОГРЕБЕНИЕ ПРИ С. ОВЧАРОВО

ДИМИТЪР АЛАДЖОВ

През пролетта на 1958 г. при занятия близо до село Овчарово, Хасковски окръг, поделението на лейтенант Чаков при прокопаването на окоп попаднало на могилно погребение. Могилата била малка, с височина 1,50 м и диаметър на основата 10—15 м. На дълбочина 0,80 м близо до центъра ѝ в източната страна на могилата войниците намерили оформен с необработени плочести камъни четвъртит гроб. В него била погребана жена

Обр. 54. Накити от могилно погребение при с. Овчарово, Хасковско

със седем стъклени и четири бронзови гривни на ръцете. Три от стъклените гривни са обли, от тъмносиньо (ултрамарин) стъкло, а другите четири са плоски, от по-светло морско синьо стъкло. Върху последните има нанесена украса с бяла охра (обр. 54, 1), която е нагрявана до стопяване на стъклото и е свързана с него като глазура.

Бронзовите гривни са два вида. Двете са разчленени от напречни пръстенчета, които от своя страна имат по две или три вдлъбнати линии. Между пръстенчетата има един изпъкнал ръб, който ги свързва. В краищата гривните постепенно се стесняват (обр. 54, 2). Другият вид (останалите две гривни) е показан на обр. 54, 3, 4.

В гроба били намерени още една кръгла надобелена към средата бронзова обеса и една бронзова монета от Василий II, която определя погребението от края на X или началото на XI в.

ЦЪРКВАТА В БОТЕВО, ВИДИНСКО

СТАНЧО СТАНЧЕВ

При широко разгърналото се строителство в нашата страна твърде често се откриват останки от живота на някогашното население на даден край, на дадено място. Развалините на църковната сграда, която се обнародва в тази книжка, бяха открити още през 1947 г. при строителни работи в с. Ботево, Видинско. Тяхното проучване се дължи на културното отношение, което имаха към откритите паметници местният народен съвет и строителите, и на бързата намеса на Археологическия институт и музей. По-долу излагаме резултатите от нашите проучвания.

Село Ботево, Видинско, е разположено на 5 км западно от Арчар на самия бряг на Дунав върху първата речна тераса. В селото и в неговата околност има много археологически паметници, по-голямата част от които датират от епохата на римското владичество по долния Дунав. В лозята южно от селото се откриват гробници.¹ В самото село при изкопни работи се откриват останки от селище, части от масивни градежи, отделни находки. Югозападно от селото в местността „Латинския караул“ са намирани оловни тръби. На много места се намират глинени тръби от водопроводи. Всичко това показва, че в този район ще е имало гранична кула, станция или селище на Дунавския лимес. От средновековието датираше само една колективна находка от 738 медни византийски монети от Комнините.² Откриването на църквата и някои находки около нея показват, че мястото е било заселено и в епохата на Първата, а вероятно и на Втората българска държава.

Основите на църквата се намират в селото на самия бряг на р. Дунав (обр. 55а).³ Стените ѝ са запазени най-добре в югозападната ѝ част (обр. 55б) (1—1,25 м), по-ниско в североизточната ѝ част и при южната страна на апсидата (обр. 55в) (0,45—0,50 м), а на останалите места те или едва личат, или са вдигнати из основи. В запазените си части стените са градени изцяло от тухли,⁴ споявани с хоросан без примес на чукана тухла. Фугите са широки от 3 до 6 см. Дебелината на стените е 1,30 м. Замазвани са отвън и отвътре с хоросанена мазилка, дебела до 2,5 см.

Църквата е кръстовидна от типа „свободен кръст“ (обр. 56). Входът е бил откъм запад. В сградата се влизало по четири изрязани в камък и нееднакво високи стъпала, тъй като подът е бил по-ниско от околния терен. Той е настлан с тухли, подобни на употребените в градежа на стените. На много места тухлите са начупени, а някъде

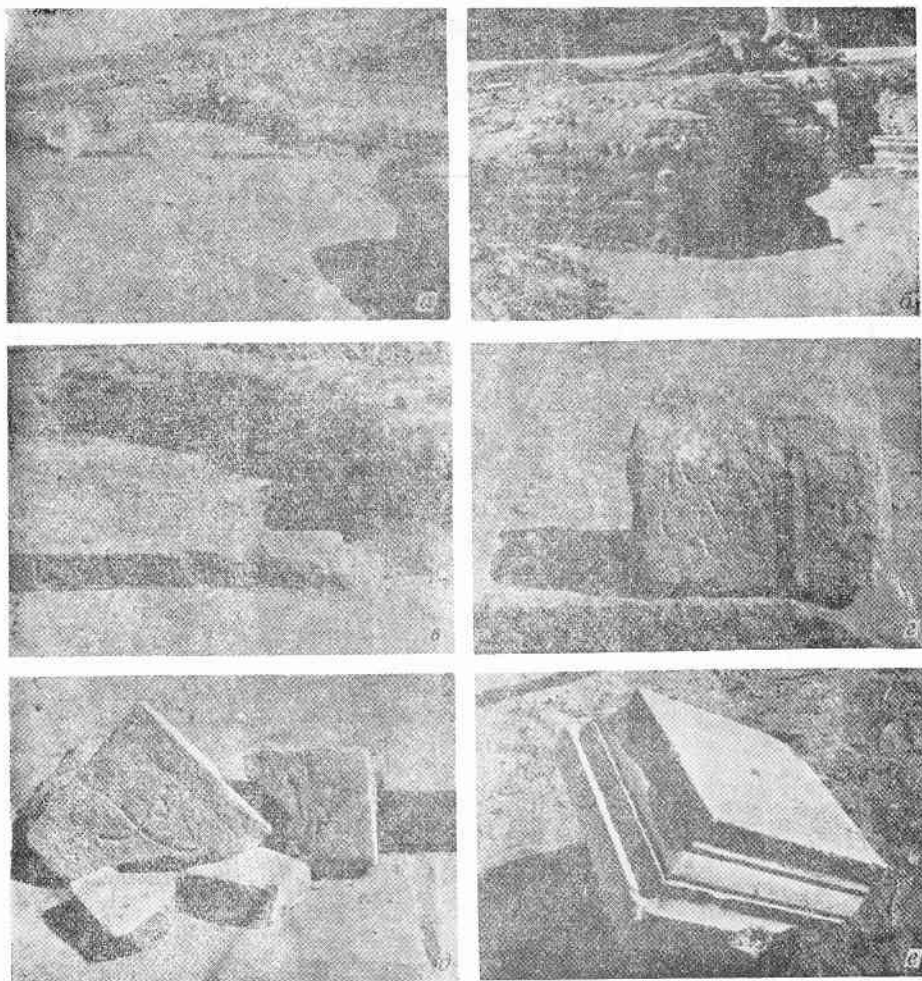
¹ За една гробница се съобщава в ИАИ, XIV, 272.

² Н. А. Мушмов. Колективни находки на монети през 1891—1914 г. ИАД, IV, 270.

³ По спомени на местни жители преди около половин век брегът на реката се е намирал на няколко десетки метра далеч от мястото на църквата. През 1947 г. основите на църквата са били открити при строеж на селска фурна, баня и пералня и отчасти разчистени до нашето пристигане от местния учител Лазар Желязков.

⁴ Размери: 27 на 29 на 5,5 см; 28 на 32 на 5,5 см; 28 на 29 на 5,5 см; дебелината е еднаква.

и съвсем липсват. В западната част те са подредени по диагонал спрямо оста на сградата. Между тях в средата няколко блока дялан планински тъмен камък образуват „латински“ кръст. При двете му странични рамене като висулки са поставени два ромба, в средата на които лежат ромбовидни каменни плочки (10 на 15 см), оградени от по-малки камъчета (2,5 на 3 см).

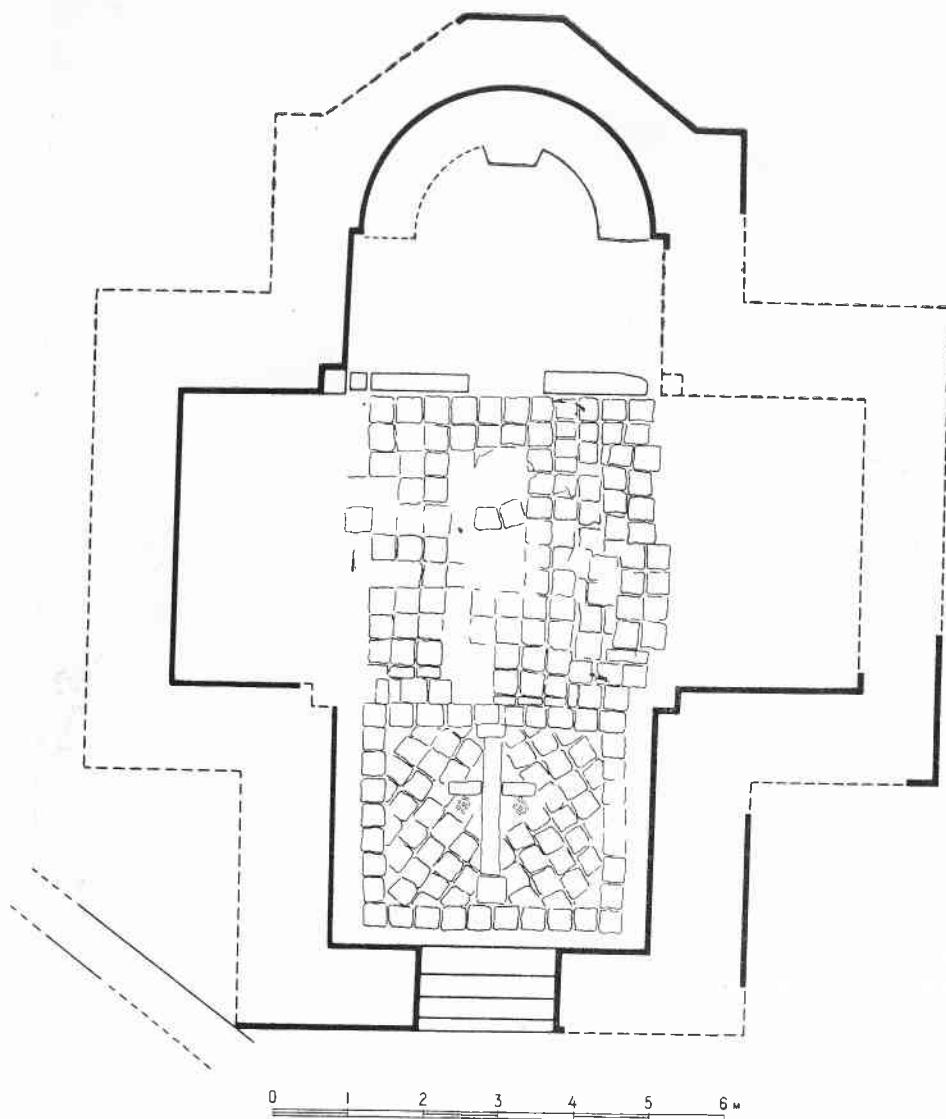
Обр. 55. Църквата в Ботево

a — поглед от запад; *b* — югозападната част на църквата; *c* — основа на олтарна преградна плоча; *d* — част от надпис от олтарната преграда; *e* — тухли със знаци и рисунки; *f* — архитектурен фрагмент, намерен при църквата

Апсидата е тристенна отвън и полукръгла (цилиндрична) отвътре. Олтарната част на църквата обхваща цялото източно рамо на кръста. Преградни плочи са отделяли олтарната част. Запазени са на място основите им — три мраморни блока. До северната стена на олтара лежеше най-малкият от блоковете на преградата — къс от надпис 32 на 24 на 24 см. Това е част от плоска рамка без орнамент и части от два реда латински надпис (обр. 55 г). В горния ред личат части от четири букви, от които сигурно се четат само втората (I) и четвъртата (N). Първата може да бъде Е или L, третата О или С. На втория ред с известна сигурност може да се чете OQVA или DOVA. Повреда в долната част на О създава съмнения в четенето О или Q. Височината на буквите е 5—6 см. Разстоянието между редовете е 2 см. Може би вторият ред е бил последен в надписа. Основата на южната

преградна плоча представя рамка от надгробна плоча с размери 1,40 на 0,11 на 0,30 м (обр. 55 в). Извита вейка, около която се редуват бръшлянови листа, е орнаментът, изпълнен в плосък релеф. Тази украса се среща често върху надгробните паметници от римско време в Мизия.¹

Подът на олтара е също настлан с тухли. Навсякъде в църквата тухлената настилка достига до около 30 см от стените и оставя непокрита една ивица покрай тях.

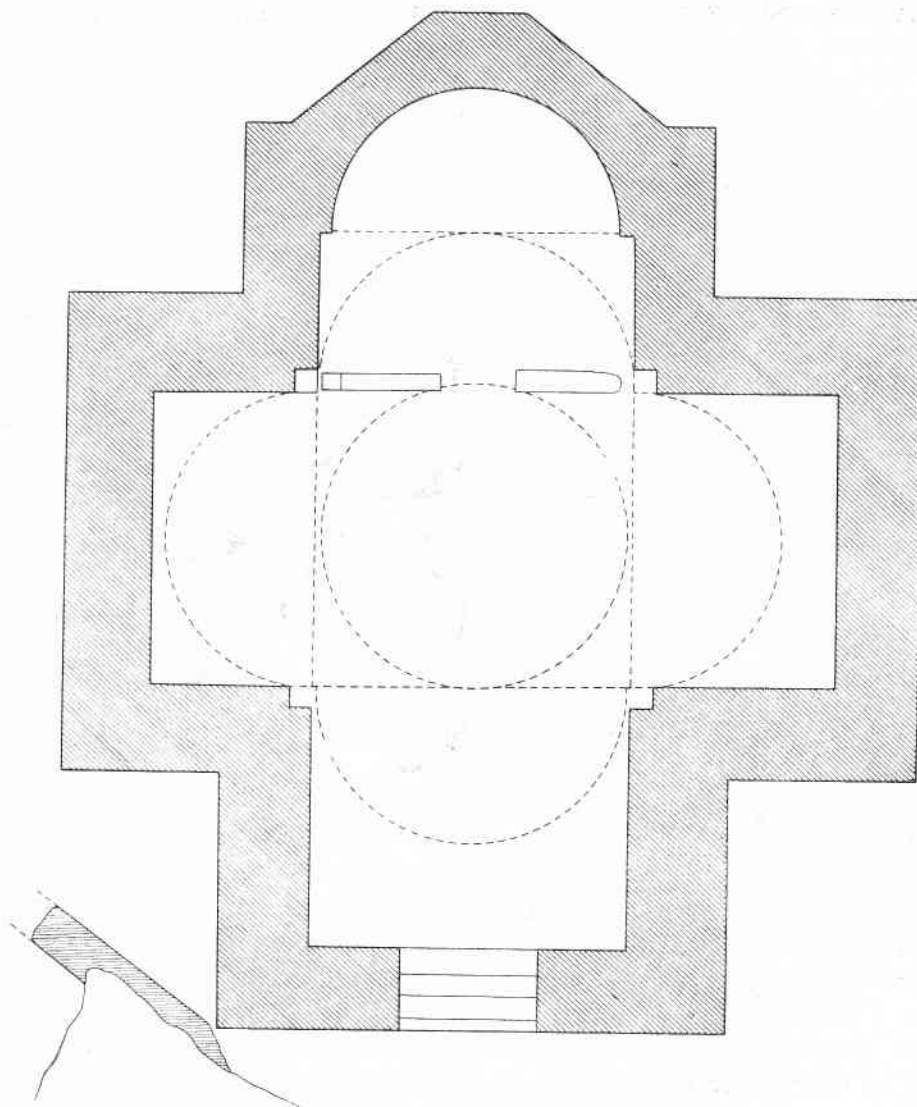
Обр. 56. Църквата в Ботево. План на сегашното ѝ състояние

Край ръба на тухлите, обърнати към стената, минава една хоросанена замазка, дебела средно 2 см, обърната нагоре успоредно с плоскостта на стената. Пространството помежду тази хоросанена замазка и стената е запълнено с жълта чиста пясъчлива пръст. В извивката на апсидата тази ивица се разширява, а в средата ѝ се издава напред във форма на

¹ Д. П. Димитров. Надгробни плочи от римско време в Сев. България. София, 1942, 100 сл., обр. 2, 3, 5, 7 и др.

трапец. Може да се предполага, че покрай стените на църквата е имало някакъв издаден напред цокъл. В апсидата той е образувал синтрон с епископски трон в средата.

При разчистването на насипа в западната част на църквата са открити два каменни блока с еднакво профилирани стени. Единият от тях е запазен по-добре (обр. 55 е, 58-г). Върху по-малката плоска страна на блока е запазен канал за наливване на спойка, а в

Обр. 57. Църквата в Ботево. Реконструкция

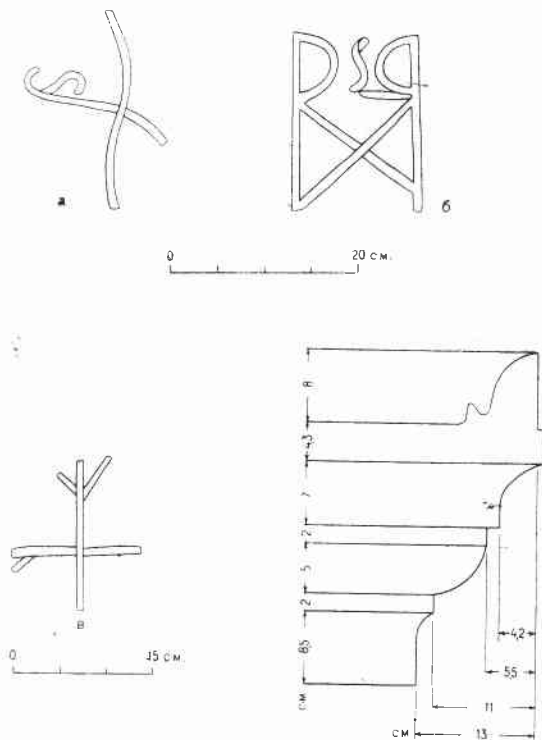
средата ѝ — желязна скоба, залята с олово. Върху по-широката основа личат две неправилни вдлъбнатини.

В насипа са били открити късове от тухли със знаци (обр. 55 д). Знаци има и по тухли от подовата настилка. В повечето случаи тези знаци са вдълбавани с пръсти в още влажната глина на тухлите (обр. 58-а—в). В тях могат да се видят отделни букви от латинската азбука, монограми и знаци, една рисунка на птица, мрежа, врязана с острие, и др.

Между строителния материал в насипа на църквата са намерени фрагменти от глинени съдове, които ни бяха предадени (обр. 59). Всички те имат форми, познати от центро-

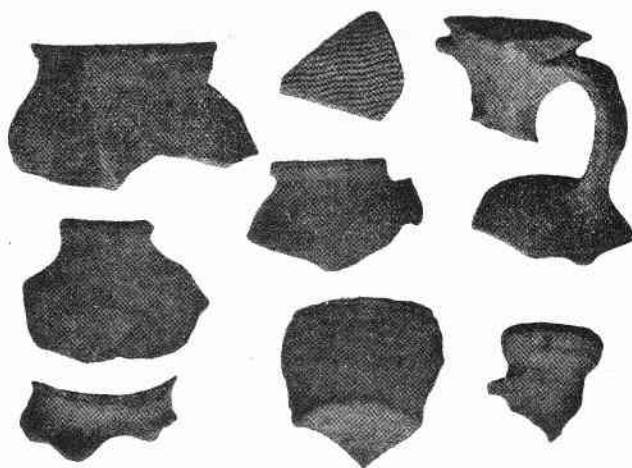
вете на Първата българска държава в Североизточна България, обаче по своята украса представят варианти, вероятно присъщи на българската керамика от същото време в западните части на Долна Мизия. Наред с тези късове са били намерени и няколко фрагмента от амфори, по форма и украса (врязани линии) типични за ранновизантийската керамика.

Както отбелязахме, планът на църквата е от типа „свободен кръст“. Въпреки малката разлика в дължините северното, източното и южното рамо на кръста са почти еднакви. По-дълго е западното рамо. Поради малките разлики в дължините на раменете правилно ще бъде да я причислим към типа на плана равнораменен, „гръцки“ кръст. Раменете на „кръста“ са насочени към центъра, гдето се образува квадрат. Над него се е издигал цилиндър, покрит с купола. Раменете са били

Обр. 58. Църквата в Ботево

а—в — монограми и знаци върху тухли; г — профил на архитектурен фрагмент (= обр. 55 е)

Обр. 59. Късове керамика от насипа в църквата

покрити вероятно с цилиндрични съдове, въпреки че не е изключена възможността да са имали кръстати сводове. Дадената реконструкция (обр. 57) е примерна.

Отвън раменете на кръста са самостоятелни. Неразчленените фасади на стените, както личи в запазените им основи, са се издигали като равни стени, завършващи с арки или фронтони. Липсата на дялани архитектурни детайли в насипа на църквата може да бъде известно указание, че плоскостите на стените както отвън, така и отвътре не са имали никаква архитектурна украса.

Досега в България са известни само две църковни сгради от този тип: в Бобошево и в Сапарева баня, Станкедимитровско. И двете обаче се различават от нашата както по значително по-малките си размери, така и (Сапарева баня) с разчленените си странични стени.¹ По-близо в някои отношения до Ботевската църква стои църквата в Клисекъой, Пирдопско, разбира се, само със своята източна част (без притвора). Като изключим цилиндричната апсида на църквата в Клисекъой, някои белези на плана ѝ (напр. съотношение на размерите ѝ, неразчленени стени) са същите като при нашата църква, която е обаче

¹ Н. Мавродинов. Еднокорабната и кръстовидната църква по българските земи до края на XIV в. София, 1931, 61 сл. Планът на В. Иванова, обнародван там, обр. 71, е неточен в някои подробности. Тук сме се ползували от новозаснетия план на арх. Б. Игнатов.

по-малка по размери. За определяне датировката на сградата естествено не може да има решаващо значение анализът на нейния план. Но тук става дума за църковна сграда, а планът и следователно конструкцията и цялостният външен вид на сградата се определят както от строги традиции, така и от една винаги доминираща и характерна за всяка епоха мода в строителството.

Така и това най-бегло типологично сравнение между плановете на изброените по-горе църкви ни показва само, че епохата, в която трябва да поставим изграждането на кръстовидната църква в Ботево, е значително по-ранна от епохата на църквите в Бобошево и Сапарева баня.¹ За определяне на по-точната хронология ние разполагаме и с данни от чисто археологически характер.

Решаващо в случая е обстоятелството, че в насипа, който е затрупал църквата, са намерени късове от славянска керамика. Това показва, че след загиването на сградата на нейно място са оставени следи от живот през втората половина на първото хилядолетие. Ако и точната датировка на керамиката да не може да се определи, във всеки случай сигурно е, че тя може да се постави в хронологичните рамки на IX—X в., от което време датира масовият ранносредновековен славянобългарски материал по всички антични поселения и станции на Долнодунавския римски лимес. Един аргумент в повече са и няколко къса ранносредновековна (византийска) керамика, намерени в насипа. Амфори с остро врязани гъсти и дълбоки линии, късове от каквито имаме, се поставят обикновено в VI в.

За ранната дата на съграждането на църквата говорят и тухлите със знаци от типове, познати в ранното византийско средновековие, както и сполиите от по-стар провинциално-римски произход.

И така от приведените аргументи може да се заключи, че вече в VI в. и по-скоро към края на този век църквата е била в развалини. Нейното съграждане следователно трябва да поставим поне стотина години по-рано.

¹ Отминаваме примери вън от нашата страна. В подкрепа на една ранна датировка говорят типични примери от Херсонес: Д. Айналов. Развалини храмов. Памятники христианского Херсонеса, вып. I, М., 1905, 46 сл., 70 сл., 100 сл.; А. Якобсон. Раннесредневековый Херсонес. МИА СССР, № 63, М.—Л., 1959, 197 сл. За други паралели: П. Мутафчиев. Кръстовидната църква в Клисекьой. ИАД, V, 85 сл.

ПРИНОС КЪМ КУЛТА И ИКОНОГРАФИЯТА НА ДЕМЕТРА В ТРАКИЯ ПРЕЗ РИМСКАТА ЕПОХА

ПЕТЪР ГОРБАНОВ

През 1958 г. Античният отдел на Окръжния археологически музей в Пловдив се сдобил с един фрагмент от оброчна плочка, изработена от бял едрозърнест мрамор (инв. № 4129). Нямаме никакви данни за местонахождението и обстоятелствата на намирането му.¹ Обаче няма никакво съмнение, че паметникът произхожда от Пловдивски окръг, може би от землището на някое село, разположено непосредствено до Пловдив.

Обр. 60. Оброчна плочка на Деметра
(от Пловдивско)

Плочката има трапецовидна форма с дъговидно извита горна част. Фрагментът представя дясната половина на плочката. Сегашните му размери са: максимална височина 0,224 м, ширина в горния край 0,105 м, ширина в долния край 0,170 м и дебелина 0,034 м (обр. 60).

Наоколо плочката има рамка, ширина от 0,015 до 0,025 м, която ограничава полето на композицията. В запазената част е изобразена една богиня, седнала на трон и обвърната с лице напред. Тя е облечена в дълъг препасан хитон с къси ръкави. От главата ѝ се спуска дълго до земята було, праметнато през лявото ѝ рамо. Богинята има калатос. В лявата вдигната ръка тя държи жезъл, а в дясната спусната — патера. Левият крак, който се показва под дрехата, се опира до долния ръб на рамката, а десният въобще не се вижда. Пред богинята е представен висок тесен профиливан жертвеник. Непосредствено до жертвеника е била изобразена втора фигура, от която сега са запазени само левият изнесен напред крак и част от дългия хитон. При сегашното състояние на фрагмента е трудно да се опре-

дели дали се касае за бог или богиня в седнало или право положение. В дясната си ръка божеството е държало предмет, от който личат само следи.

В десния ъгъл на плочката зад богинята се вижда по-дребно изображение на жена, обвърната напред. Тя е облечена в хитон с апоптигма. По липса на място дясната ръка на фигурата и част от къдриците на косата са предадени върху рамката. В лявата си леко протегната ръка тя е държала някакъв предмет. Тук плочката е повредена и не личи точно какъв е той. Богинята е изобразена в тържествена поза, в момента, когато приема жертвоприношение пред олтара. Фигурата на жената зад нея представлява може би адорантка.

Възниква въпросът, коя е тая богиня и какъв е характерът на цялата композиция. Първото нещо, което се хвърля в очи при тази богиня, е това, че тя има на главата си калатос и че държи жезъл и патера. От известните досега фигурални паметници (релефи

¹ Плочката е прибрана от един щанд на пазара при музея, забравена от жител на близките села. Изказвам благодарност на Л. Ботушарова, която ми предостави публикуването на този паметник.

и статуи) от Тракия през римската епоха обикновено Хера е характеризирана с жезъл и патера. Обаче върху известните ни паметници тя не е представена с калатос. Напротив, той е типичен за хтоническите божества (Деметра, Хеката, Кибела, Фортуна, Завс, Серапис и др.). Обаче Хеката и Кибела отпадат от възможните предположения за идентифициране, понеже те имат специфични атрибути и никога не се явяват с жезъл и патера. Най-вероятно е, че в нашия случай се касае за Деметра. Известни са няколко случая на изобразяване на тая богиня с калатос¹ от различни центрове на Римската империя, както и от една друга оброчна плочка на Деметра от Пловдив, която разглеждаме по-долу.

С жезъл и патера тази богиня ни е позната от една монументална скулптура, сега в Капитолийския музей в Рим.² Тя се отличава от иконографията на богинята върху плочката в Пловдивския музей по това, че е права и без калатос.

За правилното тълкуване на занимаващата ни богиня трябва да се спрем на трите досега публикувани паметници на Деметра, открити у нас.

1. Релефна плочка от Пловдив,³ сега в музея при колежа „Карло Алберти“ в Монкалиери при Торино. Там Деметра е представена права, с калатос, було, хитон и химатион. В лявата си ръка тя държи жезъл, около който се вие змия, а в дясната — житни класове. До Деметра се издига олтар, а зад него в десния долен ъгъл на плочката е изобразена адорантка. Над нея на втори план виждаме Зевс и Хера, седнали на тронове, всеки с жезъл в лявата ръка. Прави впечатление, че централното място тук е отредено не на главните божества на официалната римска религия, а на Деметра, на която е посветена и оброчната плочка.

2. Оброчна плочка от с. Криводолска махала (Врачанско).⁴ Деметра е изобразена заедно със Зевс и Хера, стъпили върху една колесница, пред която се виждат Дионис и Херакъл. Върху тази плочка Деметра е права, с дълъг хитон и було, с факел в лявата ръка, около който се вие змия, и житни класове в дясната ръка.

При тези два релефа е изразена връзката на Деметра със Зевс и Хера, на която ще се върнем по-долу. Тук ще отбележим само, че тази връзка е установена само при оброчните плочки, открити у нас.

3. Оброчна плочка от с. Мещица (Радомирско).⁵ Филов не е сигурен дали се касае наистина за изображение на Деметра, която тук е права, без калатос, с жезъл в лявата ръка. С дясната си ръка тя отваря една циста мистика. За нас е положително, че в случая се касае за Деметра, представена с жезъл, подобен на този, който има и нашата богиня. При наличието на циста мистика върху оброчната плочка от Мещица нямаме никакви основания да се съмняваме, че тук може да бъде представена друга богиня.

Доста близо до нашето изображение е и една статуя на Terra Mater, римска богиня, свързана с плодородието. Тя е седнала, с патера в дясната ръка и факел (или жезъл) в лявата ръка, но няма калатос.⁶

Докато публикуваните досега оброчни плочки на Деметра от България са само три, римските монети с нейни изображения, сечени у нас, са доста. Деметра, седнала, с

¹ S. Reinach. Répertoire de la statuaire grecque et romaine. Paris, 1906—1912, II, 241, 3 (в Лувър); II, 242, 6 (в Националната библиотека в Париж); II, 243, 3 (от Египет).

² Roscher. Mythologisches Lexikon, II, 1353.

³ Б. Дякович. Фризът на здравеносните божества. ГНБМПл, 1921, 151; S. Reinach. Répertoire des reliefs grecs et romains. Paris, 1912, III, 61, 4; A. Dumont—Th. Homolle. Melange d'archéologie et d'épigraphie. Paris, 1892, 339. Паметникът е попаднал в Италия вероятно още по времето на турското робство в България.

⁴ Ив. Венедиков. Два новооткрити паметника за религията на древните траки. ИАИ, XIX, 1955, 195—205.

⁵ Б. Филов. Антични паметници в България. ИАД, III, 1912/13, 43, обр. 36.

⁶ Roscher. Ц. с., V, 342.

калатос на главата ни е позната от монети на Марцианополис (с. Река Девня, Варненско).¹

Хубав паралел за седналата богиня, изобразена върху плочката в Пловдивския музей, представя един тип римски монети от Никополис ад Иструм (с. Никюп, Търновско),² на който се вижда седнала Деметра, с калатос и жезъл.

Тази богиня е изобразявана върху монетите и с жезъл и патера, но прави впечатление, че с тия два атрибута заедно тя се среща само върху един тип монети от Сердика.³ Обикновено ако тя държи в едната ръка жезъл⁴ или патера,⁵ в другата ръка има житни класове или факел. И тук както при оброчните плочки около жезъла и факела понякога се виждат змия.

И така виждаме, че иконографията на Деметра е твърде разнообразна. Върху паметниците тя е изобразявана главно с факел и житни класове, но има случаи, когато тя притежава отделни атрибути: калатос, жезъл и патера, срещащи се и при седналата богиня от Пловдивския музей. Затова ние смятаме, че тази богиня е Деметра. По-малко вероятно е в случая да е представена Хера, понеже досега не познаваме изображения на тази богиня с калатос.

Щом приемем, че богинята е Деметра, кое е божеството до нея? Върху два от релефите от България Деметра е представена заедно със Зевс и Хера, но на плочката от Пловдивския музей няма място за представяне на още две фигури. Това ни кара да смятаме, че до нея е бил изобразен или Плутон — съпругът на Деметра, или дъщеря ѝ Прозерпина.

Налага се да обясним защо Деметра в този паметник е с жезъл и патера — атрибути, характерни за Хера. Смятаме, че тя държи патера в дясната си ръка, тъй като е представена тук в момент, когато приема пред олтара жертвоприношение. За да изясним въпроса за жезъла, трябва да се върнем на оная връзка между Деметра, от една страна, и Зевс и Хера, от друга, която установихме при оброчната плочка от с. Криводолска махала (Врачанско) и при тази от Пловдив, сега в Монкалиери. Венедиков изтъква правилно при публикацията на оброчната плочка от Криводолска махала, че Зевс и Хера са схванати в нея като божества, свързвани с плодородието. Тук трябва да споменем, че те са представени в този аспект и върху други три оброчни плочки: от Сухатче (Белослатинско),⁶ Могилово (Чирпанско)⁷ и Арчар (Видинско).⁸ Тези примери ни говорят, че връзката на Деметра със Зевс и Хера не е случайна, тъй като земеделските тракийски племена са тачили последните две божества не само като главен бог и богиня, както това е било при римляните и в останалите римски провинции, но и като богове на плодородието и така са ги доближили до Деметра.

При разглежданата от нас оброчна плочка Деметра е възприела два типични за Хера атрибута. Чрез жезъла и тържествената поза е подчертано в случая важното място, което земеделските тракийски племена са отреждали на любимата си богиня на плодородието Деметра. Същото е изразено и при другата оброчна плочка на тази богиня, открита

¹ Н. Мушмов. Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе. София, 1912, № 427.

² Н. Мушмов. Ц. с., № 1238.

³ Н. Мушмов. Монетите и монетарницата в Сердика. София, 1925, № 192.

⁴ Н. Мушмов. Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе: № 1175, 1235, 1238, 1318 (Никополис ад Иструм); № 2051, и 2222 (Томи—Кюстенджа); № 3090 (Августа Траяна—Ст. Загора); № 3618 (Деултум—с. Дебелт, Бургаско).

⁵ Н. Мушмов. Ц. с.: № 2845 (Анхало); № 3047 (Августа Траяна); № 4016 (Месемврия); № 4055 (Никополис ад Нестум — до Гоце Делчев); Н. Мушмов. Античните монети на Пловдив. ГНБМПл, 1924, № 305, 3014; Ruzicka. Die Münzen von Pautalia. ИАИ, VII, 1932/33, № 867.

⁶ Б. Филов. Ц. с., 42, обр. 35; G. Seure. Les images thraces de Zeus Keraunios. REG, XXVI, 1913, 234, 5.

⁷ Б. Дякович. Оброчни паметници на Зевс Збелсурд. ГНБМПл, 1926, 13.

⁸ G. Kazaroff. Archäologisches aus Bulgarien. Anz. Akad. Wien, Phil.-Hist. Kl., 1947, Nr. 25, 300.

в Пловдив. Тя е представена в този паметник по-висока по ръст от Зевс и Хера и с това е подчертано, че е схващана от траките като едно от най-главните им божества. Дори и при оброчната плочка от Мещица (Радомирско), за която Филев не е сигурен дали това е Деметра, жезълът в лявата ръка на богинята говори, че и в тоя случай майсторът е изразил с него първенстващото положение на Деметра между божествата, почитани от траките. Обикновено около жезъла на Деметра се вие змия. При плочката от Мещица, както и при разглеждания тук паметник змията липсва и жезълът се приближава по характер до този на Хера.

Ако приемем, че в случая е представена не Деметра, а Хера, което, както казахме, е по-малко вероятно, чрез калатоса би бил подчертан хтоничният аспект на Хера и тя би могла да бъде схваната като богиня на плодородието. Засега смятаме този вариант само за възможен, но не и за сигурно установен поради липса на убедителни паралели.

Недостатъчно грижливата изработка на плочката и сравнително плоският релеф ни карат да отнесем паметника към провинциалното изкуство в Тракия от III в. или най-рано от края на II в. на н. е.

Новопридобитият паметник в Пловдивския музей хвърля светлина върху религията на древните траки през епохата на римското владичество. Той ни дава основание да твърдим, че местното население не е възприело механически официалната религия на покорителите си, а я е приспособило към своя светоглед и поминък. Така специалното място, което траките са отредили на своята богиня на плодородието, е довело до промени в иконографията на Деметра (евентуално на Хера?).

ЗА СЮЖЕТА НА ЕДНА ТЕРАКОТА ОТ ОДЕСОС

ГОРАНА ТОНЧЕВА

В сбирките на Окръжния музей в гр. Варна се намира една теракота, която изобразява мъж, седнал върху правоъгълна подставка (инв. № II. 2439). Теракотата е изработена от жълтеникава глина и има размери 8,2 на 4,5 см. Вътре е куха. Намерена е при постройката на пристанището в гр. Варна, вероятно в гроб (обр. 61, 62 и 63).¹ По повърхността на теракотата се намират следи от основната бяла боя.

На лицето си мъжът има комическа маска. Лявата и дясната ръка са свити в лакътя и поставени зад дясното ухо. Позата му напомня на уплашен преследван човек, който

Обр. 61. Теракота на комически артист — роб от Одесос

Обр. 62. Теракота на комически артист — роб от Одесос (рисунка)

Обр. 63. Теракота на комически артист — роб от Одесос (рисунка)

очаква удари и иска да се защити от тях. Краката са кръстосани. Представен е гол, с голям отпуснат корем. Комическата маска на лицето ни дава основание да смятаме, че тя изобразява комически артист. Обстоятелството, че той е представен гол, ни дава възможност да предполагаме, че артистът е в ролята на роб, тъй като в повечето случаи робите са били представяни голи. Уплашеният вид на роба, издигнатите ръце, които като че ли искат да го предпазят от удар, и обстоятелството, че той не бяга, а е седнал на подстав-

¹ М. Мирчев. Сбирката от теракоти в музея на гр. Сталин. ИВАД, X, 1956, 8, обр. 36.

ката, вероятно олтар, ни навеждат на мисълта, че теракотата представя роб, който е намерил убежище в храма на някое божество.

Подобно изображение се вижда върху един глинен релеф от Лувър.¹ Сюжетът му е една сцена от комедия: един роб е избягал в светилище и е седнал върху олтара. Две други лица са с него, които изглежда го увещават да избяга някъде по-далеч. Също така и скулптурни произведения представят артисти в ролята на избягали роби.² Робите са представени седнали върху олтар. В ръката или на главата имат бръшлянов венец. Подобна фигура се намира в теракотната сбирка на Варшавския народен музей. Тя изобразява мъж, седнал на профилиран в горната и долната част олтар с правоъгълна основа. Облечен е в къс до над коленете хитон и с химатион, който се спуска от лявото му рамо. Тялото му е обърнато напред, а главата леко надясно. На лицето си има комическа маска. Ръцете му са поставени зад лявото ухо. Десният му крак е кръстосан над левия. Тази теракота се датира от III в. пр. н. е. и произхожда от Мала Азия. Друга подобна теракота се пази в сбирките на Ермитажа (инв. № Г 1161).³ Тя е била намерена в Керч или в неговите околности. Теракотата е изработена от червеникава глина. Представя мъж, обърнат напред, гол, като химатионът е прехвърлен само върху лявото рамо и лявата ръка. Той е седнал върху олтар с правоъгълна основа. Левият му крак е прехвърлен над десния. Дясната му спусната надолу ръка се подpira на олтара, а лявата е сложена на хълбока му. Главата му е леко наклонена надясно. На лицето си има комическа маска. По всяка вероятност тя се датира от края на IV или III в. пр. н. е. и е вероятно пантикапейско или боспорско произведение, направено по модел, донесен от Гърция (обр. 64).⁴

Обр. 64. Теракота на комически артист — роб от Керч

Друга подобна теракота е публикувана от М. Bieber. Тя представя роб, седнал на правоъгълен олтар, профилиран в горния и долния край. Облечен е в къс до над коленете хитон с къси ръкави. На шията си има металически обръч — знак на робство. Ръцете му лежат в скута, като дясната е хванала лявата. Краката му са кръстосани (десният над левия). На лицето си има комическа маска. Тази теракота М. Бибер отнася към II в. на н. е.⁵

В античността господарите твърде често са се отнасяли зле със своите роби.⁶ Когато робът не можел повече да търпи, той е имал единствено право да търси покровителството на боговете, като избяга в техните храмове. Имало е храмове, които са били само за роби: Тезейонът в Атина, храмът на Нептун в Тенара, храмът на Нептун в Каноп и др. Когато обаче робът е бил притиснат от необходимостта, той е търсел най-близкото светилище, за да се скрие. Понякога само един венец върху челото на роба му давал право на религиозно покровителство. Неприкосновеността на роба обаче не е била винаги дълго-

¹ Daremberg — Saglio. Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, 508, обр. 589.

² Monum. Aetiana, I, табл. CXIX; Ficoroni. De larvis scen. et lig. com., табл. XVIII, № 61; Visconti. Mus. Pio Clem., III, табл. 28; Clarc. Musée de sculpt., табл. 873 и 874; Wiesler. Denkmäler des Bühnenwesens, XI, № 8—11, XII, № 5.

³ Сведенията за тази теракота ни бяха дадени от А. Передолска, която разреши публикуването ѝ.

⁴ По мнението на А. Передолска.

⁵ M. Bieber. A Bronze Statuette of a Comic Actor. Рецензия във „Fasti Archaeologici“, V, 1950, 243, обр. 62.

⁶ Daremberg — Saglio. DA, ἀσυλία, 508 сл.; Heffrecht. Historische Abhandlung von den Asylen; Bringer. De asylorum origine, usu et abusu; Wallon. Du droit d'asile; Neu. De asyis, 1837; Foerter. De asyis graecorum. Breslau, 1847.

трайна. Лесно е било за господаря да изтръгне венеца на роба и след това да го накаже двойно и тройно. Ако беглецът се е намирал в някой храм, накарвали го било с преговори, било със заплаха да излезе от убежището си. В Адания жрецът е бил призван да разглежда жалбата на роба срещу неговия господар и ако не я намери за достатъчно основателна, той е заповядвал нещастникът да бъде върнат на господаря му. Най-после дори тогава, когато робът получавал пълна прошка, нищо не му гарантирало, че не ще бъде наказан по-строго, отколкото преди. Според атинския закон, когато оплакванията на роба са били основателни, той е трябвало да бъде продаден на друг господар. Когато господарят се е отказвал от продажбата, можело е той да бъде даден под съд.

Тези именно отношения между робите и робовладетелите са намерили отражение в гръцката и римската литература, най-вече в комедията. Така например в един откъс от комедията на Плавт „Призраци“ е показано как робът прибегва до правото си на *ἀσυλία*.¹ Действието става пред къщата на Теопротид, където наблизко се намира олтар. Неговият роб Транион сяда върху олтара, за да избяга от следствието и по този начин да се признае, че неговият господар е виновен. Теопротид го увещава да напусне олтара. Той иска от Транион да му даде съвет във връзка със следствието и го моли да стане от олтара, но Транион му отговаря, че умът му е бил по-буден, когато бил седнал, и че съветите били по-сигурни, когато идвали от свещените места. Теопротид го заплашва, че ще го остави гладен и че гладът ще го принуди да напусне убежището си. След това го заплашва, че ще накара да обиколят олтара с пръчки, които ще подпалят. Подобни сюжети се намират и в комедиите на Аристофан.²

Теракотата от Одесос, която представя артист в ролята на роб, избягал и потърсил убежище върху олтар, може да се датира между IV—I в. пр. н. е., тъй като е намерена в очертанията на елинистическия некропол на града. По всяка вероятност тя е работена в Одесос. Одесос като гръцка колония сигурно е копира културата на гръцкия цивилизован свят. През елинистическата епоха той се развива като голям производителен център, който е подражавал на другите робовладелчески градове-държави. Няма никакво съмнение, че за усиленото местно производство на Одесос се е използвал и робският труд. Робите и в Одесос са били безправни и тяхното единствено право е било *ἀσυλία* т. е. правото да търсят покровителството на божествата в техните храмове. Този сюжет е бил близък до живота на одесоските граждани. Именно с това можем да си обясним присъствието на гореописаната теракота в некропола на Одесос.

¹ Plantus. *Mostelaria*, 1093—1121.

² Aristophanes. *Equites*, 1311; Aristophanes. *Plutos*, 20—21.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ РАЗКОПКИ В ЧАШАТА НА ЯЗОВИР „БАТАК“

ДИМИТЪР ЦОНЧЕВ

Големите социалистически строежи у нас след 9. IX. 1944 г. дадоха възможност да се предприемат на редица места археологически разкопки в широк мащаб, които съгласно министерските постановления 1608/1951 и 165/1958 г. се осъществяват със средствата на ония предприятия, които извършват строежите. Един такъв значителен археологически обект, който трябваше предварително да се проучи, бяха останките от тракийските селища и техните могилни некрополи в чашата на язовир „Батак“. Това е едно от първите цялостни археологически проучвания на тракийски могилни некрополи в един по-значителен район в непроучените досега в археологическо отношение Родопи.

На северозапад от с. Батак, Пещерска околия, като се почне от третия и се стигне до 10—12 км от самото село в Баташката планина, която е част от Западните Родопи, се намира най-плитката планинска котловина у нас — тъй наречената Баташка котловина (тресавище, през което протича р. Мътница, десен приток на Елидере). Тази котловина-тресавище, която поради равнинната част на дъното ѝ батачани наричат още „Полето“, е дълга от север на юг 12 км, от изток на запад до 4 км, най-ниската ѝ част е на 1080 м н. в., а големината ѝ достига до 39 кв. км. Все по същата причина — малкия наклон на котловинното дъно — изтичането на водите от това поле се затруднява и по този начин се образува мочурище, тресавище в непосредствено съседство на реката с торф, което не позволява преминаването през реката от изток на запад и обратно.

Днес се приема, че тази котловина-тресавище е образувана по тектоничен начин, т. е. чрез хлътване през време на плиоцена, когато тя е била езеро, а по-късно по ерозионен начин се образува проломът на р. Мътница, когато то се е изтекло.

В антично време тази покрайнина е влизала в областта на тракийското племе беси, като последователно е преминавала в пределите на одриската и македонската (V—IV в. пр. н. е.) и по-късно в римската и ранновизантийската държава, след което била славянизирана.

В археологическо отношение тя не бе проучена. Досега от нея не бяха известни и най-малките подвижни праисторически материали. Най-добре запазени и очебийни неподвижни паметници са многобройните тракийски надгробни могили. В близката и по-далечната околност на село Батак се установиха до 100 могили, разположени в 40 некропола, и то в места от 1000 до 1400 м височина. Това са некрополите (гrobiща) на редица по-малки и по-големи тракийски махали на планинците-скотовъдци беси, накацали по стръмните планински склонове. Необработването обаче на терена пречи да се установят напълно следите на всички тия тракийски поселения.

В самата Баташка котловина-тресавище се установяват около 55 надгробни могили от двете страни на реката, които трябваше да потънат в язовира, разположен върху площта на 20 некропола и останките на четири по-значителни селища.

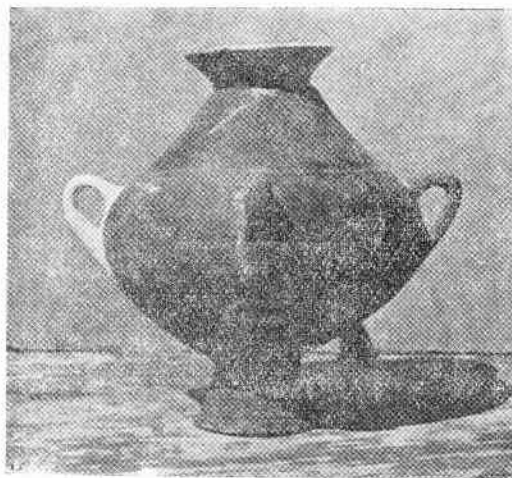
Разкопаването на останките на селищата и могилните некрополи започна на 26. IV. 1957 г. и с малки прекъсвания завърши на 20. VIII с. г., като първоначално се на-

прави тахиметрично заснемане на обектите.¹ Разкопани бяха 35 могили и отчасти следите на едно селище. Могилите се разкопаваха на хоризонтални пластове от 20 до 30 см, като се почваше от върха и се стигаше до основите. Този начин на разкопаване ни даде възможност да се установи всичко в могилиите. В една такава кратка статия, каквато е настоящата, която представлява по-скоро един кратък отчет, не е възможно да се даде всичко подробно. Ето защо ние ще се задоволим да дадем тук само накратко резултатите от това проучване.

И тук както в досега известните тракийски могилини погребения се установиха два вида погребения: чрез трупозаравяне и чрез трупозигаряне. Първият вид погребение се на-

Обр. 65. Глинен съд. Батак

Обр. 66. Глинен съд. Батак

мери само в две могили. Преобладават погребенията чрез трупозигаряне. Погребенията чрез трупозигаряне са извършвани направо на земята и върху тях са насипани могили, без да са строени за целта гробове от камъни или тухли. При трупозигарянето останките от трупа не са събирани впоследствие в глинени съдове (урни), а могилата е натрупвана направо върху огнището. Само в две могили останките от костите бяха събрани в съдове. И при двата вида погребения последните са направени или на самата повърхност, без да е копано по-дълбоко, или в самите насипни пластове.

Могилите са направени, както е известно и от други места досега, или само от пръст, или от камъни и след това покрити отгоре с пръст в зависимост от околния терен (обр. 67), без това да се свързва със самите погребални обичаи. Види се, с каменните материали по-лесно и по-бързо се създават могилиите. Често огнищата са били оградени наоколо с необработени камъни във форма на кръг, факт, който вероятно следва да свържем с погребалните обичаи (обр. 68).

В насипните пластове се установиха по-стари материали, отколкото самото погребение, за което е създадена могилата. Явно е, че тия материали са взети с пръстта от непосредствената околност, където е имало по-стари селища.

В една могила заедно с трупозигарянето на мъртвеца в същия пласт се намериха и доста много погребения чрез трупозаравяне. Следва да приемем, че всички те са починали наедно или при болест, или в сражение и са имали някакво роднинство или социално отношение, за да бъдат погребани едновременно.

¹ В проучването-разкопаване взеха участие последователно колегите П. Горбанов, Сим. Симеонов, А. Саркисян, Н. Гиздова, Вл. Фучалов, Е. Стоянов, Ат. Милчев, Ив. Шекерев, Г. Михайлова и Г. Джингов.

В различните по-горни насипни пластове над централното погребение в редица могили се откриха огнища само с въглища с малки диаметри (от 0,80 до 1,2 м), без следи от недоизгорени кости и без гробен инвентар. Това положение едва ли не би се обяснило по чисто обряден път.

В някои могили не се оказаха погребения, поради което следва да ги зачислим към кенотафиите, т. е. към символичните тракийски могилни погребения.

Общо взето, гробният инвентар е сравнително беден.

По отношение на устройството на различните махали и по-значителни селища, разположени от двете страни на р. Мътница в котловината, не би могло да се каже нещо особено освен да се отбележат зидовете на постройките им, направени от необработени камъни, споени с пръст, тъй като за времето и средствата, с които разполагахме, не бе възможно да се разкопаят освен само отчасти следите на едно селище.

От намерените паметници между следите на селищата в насипните пластове и гробния инвентар в могилите се вижда, че животът в Ба-

Обр. 67. Тракийска могила от камъни и пръст. Батак

Обр. 68. Тракийско могилно погребение чрез трупозгаряне, обградено с камъни. Батак

Обр. 69. Част от каменна мелница. Батак

ташката котловина-тресавище е проръсствувал от края на халщатската, латенската и римската епоха.

Керамичните късове и целите глинени съдове с украса с геометрически мотиви — вдлъбнати триъгълници, пъпки, езически дръжки, такава във форма на осукана връв и пр., едни правени на ръка, а други на гърнчарско колело (обр. 65 и 66) — говорят за края на старожелязната епоха.

Не се намериха паметници от класическата епоха. Част от златно украшение, чернофирнисовите — киликс и ойнохое с украса във форма на вертикални ребра по коремите — части от каменни мелници, каквито са известни от с. Капитандимитриево, Пещерско, Севтополис, северното Причерноморие и пр., са характерни за елинистическата и римската епоха (обр. 69). Чашковидните малки глинени съдове с червен цвят с една или две дръжки или и без такива, разлатите плитки и по-дълбоки глинени съдове с червен цвят, бронзовите отворени гривни, оплетени от четири тела, затворените стъклени гривни с тъмносив цвят, цветните мънисти, частите от римски бронзови фибули, железните върхове за копия и пр. подчертават римската епоха.

Повредените медни монети от IV—V в. н. е., хуниевидните глинени съдове с червен цвят, каквито са известни от Пловдив, с. Павелско, с. Капитандимитриево и пр., засвидетелствуват ранновизантийската епоха.

Нека подчертая, че между съдовете от горепосочените епохи има и редица съдове със сив цвят, които се приписват на тракийското грънчарство, което е било силно развито.

Извършените археологически проучвания в Баташката котловина-тресавище са ценен принос към историята на тази покрайнина, към нейните търговски връзки със средиземноморските страни и пр. и по-специално към тракийските погребални обичаи.

ХАЛЩАТСКИ ФИБУЛИ ОТ КАЗАНЛЪК И ОКОЛНОСТИТЕ МУ

ГЕРГАНА ТАБАКОВА

През 1931 г. в Казанлъшкия музей са постъпили няколко бронзови фибули, намерени в надгробна могила западно от Казанлък.

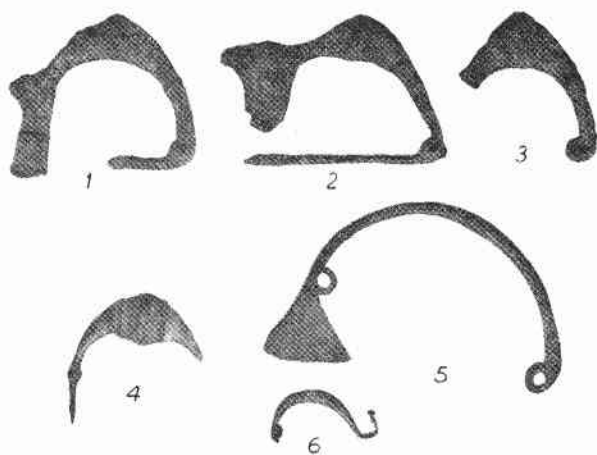
1. Бронзова еднопримчеста дъговидна фибула: дължина 6,5 см, височина 5,6 см и ширина 1,7 см (инв. № 7791, обр. 70, 1). Лъкът на фибулата е разширен в средата и украсен с две еднакво изпъкнали ребра, а двата края на разширената му част завършват с по един релефен пръстен. Предният край на лъка преминава в продълговата плочка. Горният ѝ ляв ъгъл е закривен навън, а на долния ѝ ръб има следи от прегъване за иглодържателя. Задният край на лъка прави две примки и преминава в игла, на която предната част липсва. Обратната страна на лъка е съвършено гладка, без украса. Фибулата е покрита със зелена патина.

2. Бронзова еднопримчеста дъговидна фибула: дължина 5,7 см, височина 5,3 см и ширина на лъка 1,9 см (инв. № 7791, обр. 70, 2). Лъкът на фибулата е разширен в средата и украсен с четири еднакво изпъкнали ребра, а двата края на разширената му част — с по три подобни ребра. Предният край на лъка завършва с триъгълна плочка от лявата страна, дъгообразно изрязана навътре и украсена в средата с три конусовидни пъпчици. Долната част на плочката е счупена. Задният край на лъка прави две примки и преминава в игла, на която е запазена част от жлеба. Обратната страна на лъка е съвършено гладка, без украса. Фибулата е покрита със зелена патина.

3. Бронзова еднопримчеста дъговидна фибула: височина 5,5 см, дължина 6,5 см, ширина на лъка 2,3 см (инв. № 7791, обр. 70, 3).

Лъкът на фибулата е разширен в средата и украсен с четири еднакво изпъкнали ребра. С по три подобни ребра завършват и двата края на разширената част на лъка. Предният край на плочката и иглата липсват. Обратната страна на лъка е съвършено гладка, без украса. Фибулата е покрита със зелена патина.

4. Бронзова еднопримчеста дъговидна фибула: дължина 11 см, височина 6 см (инв. № 7791). Лъкът на фибулата е от обла тел с къжelowидно разширение в средата. Задният запазен край на лъка е украсен с един релефен пръстен. Иглата липсва. Фибулата е еднакво украсена от двете страни. Хубава зелена патина.

Обр. 70. Бронзови фибули от Казанлък и околностите му

Описаните фибули са характерни за халшатската епоха (VIII—VI в. пр. н. е.).¹ Подобни фибули са известни от с. Лъкавица,² с. Павелско,³ с. Добралък,⁴ Кепелий⁵ и др.

В музея се пазят и следните фибули, без да се знаят подробности около тяхното намиране:

5. Бронзова дъговидна двупримчеста фибула: дължина 10,5 см, височина 6,5 см (инв. № 10176, обр. 70,5). Лъкът на фибулата е объл и слабо надебелен в средата, а при завоите има четириръбеста форма. Предният му край след една примка преминава в триъгълна плочка, на която липсва жлебът на долния ѝ ръб. Към задния край на лъка е прикрепена с две болтчета пластинка с листовидна форма, орнаментирана с полегати нарязи, която прави една примка отляво и надясно. Иглата липсва. Вероятно пластинката представлява поправка на отчупена част от лъка. Фибулата е покрита със зелена патина.

Подобни фибули са типични за халшатската епоха (VII—VI в. пр. н. е.)⁶ и са известни от Долна Кремена,⁷ Гложене,⁸ Зелениград⁹ и другаде.

6. Бронзова фибула тракийски тип, намерена в село Бузовград. Лъкът на фибулата е равен отдолу, а отгоре издут. Задният му край завива един път отляво надясно. Жлебът на закопчаване на иглата е на самия иглодържател, който преминава нагоре във форма на буквата S и свършва с конусовидно топче. Иглата липсва. Зелена патина. Фибулата може да се отнесе към IV в. пр. н. е.

Подобни фибули са известни от Царевец,¹⁰ Троян¹¹ и други места.

¹ Ат. Милчев. Към въпроса за най-древните фибули в българските земи. Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, 427 сл.

² Б. Дякович. Халшатски и латенски фибули. ИАИ, I, 1921/22, 33, обр. 17-а, б, в.

³ Р. Попов. Халшатски и латенски фибули от разни находища в България. СпБАН, Ист.-фил. клон, VI, 1913, 149, обр. 7 и 8.

⁴ В. Миков. Приноси към предисторическата епоха у нас. ИАИ, XII, 1938, 392, обр. 173.

⁵ Р. Попов. Новооткрити предисторически старини. ИАИ, VII, 1933, 357, обр. 108.

⁶ Ат. Милчев. Ц. с., 438—441.

⁷ Р. Попов. Предисторическо изследване на Врачанското поле. ИАИ, II, 1923/24, 110, обр. 44.

⁸ В. Миков. Могилни некрополи от Ловчанско и Тетевенско. ИАИ, VI, 1930/31, 166, обр. 14.

⁹ Р. Попов. Единични находки от бронзовата и халшатска епохи. ИАД, III, 1912/13, 297, обр. 223.

¹⁰ Р. Попов. Предисторически изследвания на Врачанското поле. ИАИ, II, 1923/24, 128, обр. 60-а.

¹¹ Два могилини гроба в Балкана. ИАД, I, 1910, 156, обр. 1-6.

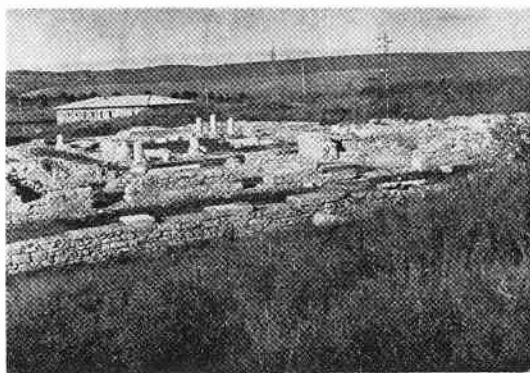
ЗА НЯКОИ ПРОБЛЕМИ НА КОНСЕРВАЦИОННАТА ДЕЙНОСТ В AVRITUS

РАЧО РАЧЕВ

Още първите изкопи в местността „Хисарлъка“ край Разград през 1953 г. във връзка с изграждането на промишлени сгради подсказаха, че предстои да се впише в летописите на страната ни името на още едно голямо антично селище. Под ръководството на младшия научен сътрудник на Археологическия институт и музей при БАН Теофил Иванов бяха разкрити останките на римския град Авритус,¹ търсен по-рано при с. Аврит (Абтаат), Толбухинско.

Многовековната история на този античен град не е отминала безследно. Тя е причинила едни или други изменения на неговия архитектурно-градоустройствен облик като цяло и най-вече — на неговите обществени, култови и битови сгради и крепостни съоръжения.

От битовите сгради на Авритус са разкопани само останките на грамаден жилищен комплекс. На отделни места тези останки са под нивото на терена (пода), установен при археологическите разкопки, другаде те едва се подават над него, а някъде височината им достига до 1,60—2 м. Преобладават обаче каменни стени с височина от 0,50 до 1 м. Очевидно е, че от носещите и преградните стени на античната сграда са останали не само основи, но и значителна част от техните полета (обр. 71).

Обр. 71. Състоянието на жилищния комплекс в Авритус в края на 1957 г.

Руините на Авритус, включително и на жилищния комплекс, са рушени и ограбвани от местното население векове наред главно заради камъка, който и днес е годен за строеж и който се добива с малко труд. Поради това обстоятелство част от каменните стени са разрушени до нивото на терена.

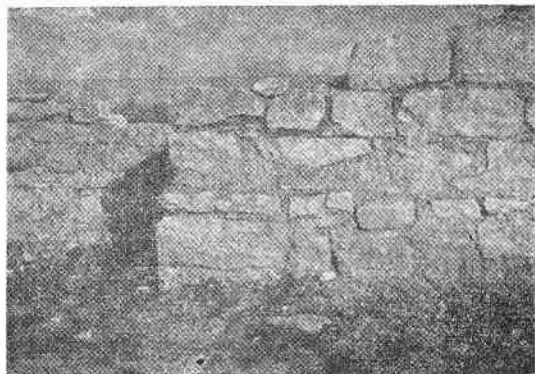
Дебелината на стените е оразмерена в зависимост от предназначението им: носещите са от 0,90—1,20—1,40 м, а разпределителните — от 0,60—0,85 м.

Стените на жилищния комплекс са иззидани от сравнително твърд варовик, добиван от кариери в близост на селището. Срещат се и отделни камъни от вида на пясъчниците и мрамора. Обработката на камъните е съвсем елементарна. Те са очукани грубо в приблизителна правоъгълна фигура, удобна за зидане в редовна зидария (обр. 72). Каменната зидария е споена с хоросан, който е примесен с дребнозърнест речен чакъл в извънредно голямо количество.

¹ Т. Иванов. Два надписа от античния град при Разград. ИАИ, XIX, 1955, 167—186 (Сборник акад. Г. И. Кацаров, част II; от същия автор. Новооткритият античен град Авритус при Разград. Ист. пр., 1956, кн. 1, 79—91).

Образното тълкуване на тектониката на стените е било дадено посредством мнима квадрова зидария от обагрена мазилка. От нея са се съхранили на отделни места по зидовете съвсем оскъдни фрагменти (фиг. 74).

Колоните на перистила, базите и капителите им са издялани от монолитни мраморни блокове, а стилобатите — от твърд варовик или твърд пясъчник. Колоните са строени на две, три и повече части.

Обр. 72. Редова зидария от камък с груба обработка

Обр. 73. Разпаднал камък и хоросан под действието на вледенените атмосферни води

Както в миналото, така и днес след разкопаването на паметника се наблюдават явления с най-различни последици. Две обаче от тези явления имат първостепенно значение: едното от тях е неудържимото на пръв поглед разпадане на зидовете и на хоросана, а другото е бавното, но опасно раздробяване на останките от колоните и някои стилобати (обр. 73).

Кои са причините на тези явления и какво е тяхното естество?

Този въпрос се нуждае от разясняване още в началото, защото иначе не могат да се разберат обстоятелствата, които са оказали силно влияние при подбиране на методите и средствата за консервация както по принцип, така и в детайл.

Разпадането (лющенето) на камъка, което се забелязва още на пръв поглед почти по всички зидове, е започнало да се проявява след разкопаването на паметника, защото рушителните сили на природата имат възможност да въздействуват непосредствено на строителния материал. Към това трябва да се прибави и друго важно обстоятелство. Още в древността стените на жилищния комплекс са били обгорени от силен пожар (следи от такъв има достатъчно), вследствие на което варовиковият камък се е превърнал в калциев окис. Под влиянието на атмосферната влага днес той се превръща в гасена вар. Разбира се, това явление не протича както в лаборатория, но по същество то

Обр. 74. Експозиционен прозорец

е именно такова. Пожарът е повредил и хоросана, и мраморните колони. По фрагментите от колоните има дебели жилки (дамари) от кварцови напластявания, които са успоредни на главната ос на колоните и имат много разклонения. Въпреки това обаче колоните са на-

пукани само напречно на главната ос. Има и отделни случаи на преднамерено разчупване на колони, което обаче е извършено по-късно. Последните на описаното явление настъпват периодически всяка късна есен, зима и ранна пролет. Именно тогава атмосферните води, като проникват във фугите на зидовете и в пукнатините на камъните и колоните, предизвикват сигурно разрушаване.

При жилищния комплекс в Абритус всяка есен и пролет се наблюдава още едно явление, което съвсем не е безопасно за устойчивостта на паметника. Думата е за пълзенето на влагата по зидовете. Пред вид на това, че обилните атмосферни валежи се задържат по-дълго време в очертанията на паметника и че е повишена промукаемостта на зидовете, настъпила вследствие на структурни изменения в камъка и в хоросана, влагата от терена пълзи по зидовете и създава условия за израстване по тях на треви и друга растителност.

Такива са по същество по-важните явления, които са една постоянна и действителна заплаха за останките на жилищния комплекс в Абритус. При наличието на такива явления с описаните им последици става ясно какво е днес техническото състояние на този забележителен паметник на културата. Същевременно те със своите последици предопределят и основната линия, която трябва да се следва по време на консервацията.

Успоредно с изясняването на въпроса за техническото състояние на паметника върви и проучването на място на наличните факти, следи и други веществени доказателства за неговото историческо развитие, т. е. за установяване на времето, когато паметникът е достигнал най-голямото си развитие в композиционно и архитектурно-художествено отношение. Анализирането и систематизирането обаче на тези основания е въпрос, с който се занимава научният ръководител на разкопките Теофил Иванов. Необходимо е да се обърне внимание, доколко въпросът съставлява важен момент от всяка действително научна обосновка на практическата работа по консервация на отделен паметник.

Институтът за паметниците на културата при Министерството на просветата и културата реши да противодействува на описаните рушителни явления, като на първо време смекчи тяхната острота. През ноември 1957 г. започна консервирането на паметника. За консултанти бяха привлечени научните сътрудници на Археологическия институт и музей при БАН арх. Сава Бобчев и Т. Иванов. И тук както в много други случаи трябва да се бърза, за да се спасява паметникът. Специална комисия, в която участва и съветският специалист арх. Вл. Феодоров, реши зидовете да се покрият със защитни шапки, колоните да се изправят, плочникът на перистила да се подравни, атмосферните води около паметника да се съберат и отведат навън и паметникът да стане достъпен за посетителя.

През есента на 1957 и 1958 г. е консервирана около една трета част от зидовете. Изправени са шест колони от перистилния двор на сградата. Подравнена е половината от плочника на двора. Завършени са в основни линии периферното отводняване и подходът (стълбището) към паметника.

Жилищният комплекс в Абритус е просъществувал дълго време, вследствие на което се забелязват значителни следи от преустройство, прибавки и др. Едни от тях са във вреда на паметника, а други допринасят за по-пълното му изграждане в композиционно и архитектурно-художествено отношение. При това положение възниква въпросът, какво отношение трябва да се вземе към едните и другите и как то да се изрази по време на консервацията. Беше възприет и на практика проведен принципът всички веществени доказателства за историята на паметника да се запазят на самото място и във вида, в който са открити по време на разкопките и допълнителните проучвания; колкото се може по-малко вмешателство в завареното състояние на паметника и ясно, целесъобразно разграничаване на оригинала от прибавките, извършени с цел да се консервира или частично реставрира паметникът.

На практика тези изисквания бяха изразени с помощта на мозаичен кант, експозиционни прозорци, ниши, сондажни шахти и др. (обр. 74 и 75). По този начин не само са запазени, но и показани всички научни данни, нужни за цялостното изследване и опознаване на паметника.

Консервационният процес протече в следните етапи: а) подготовка (почистване повърхността на зидовете от пръст, треви, изветрял хоросан и др. (обр. 76), търсене на конструктивни връзки между зидовете, следи от преустройства, състояние и дълбочина на основите, вторично употребени архитектурни или епиграфски материали и др.), б) означаване на оригиналните ча-

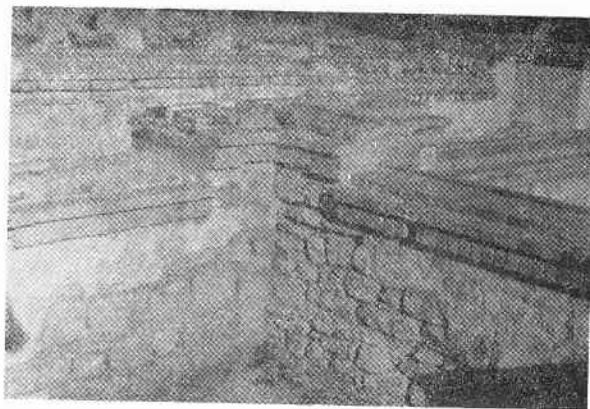
Обр. 75. Сондажна шахта

Обр. 76. Почистена повърхност на каменен зид

Обр. 77. Мозаичен кант

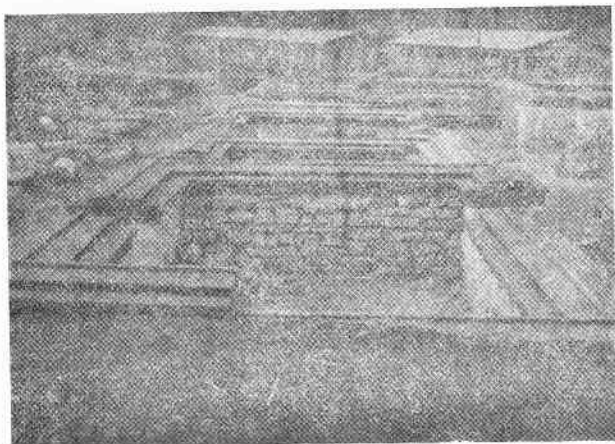

Обр. 78. Надзидане на античен зид

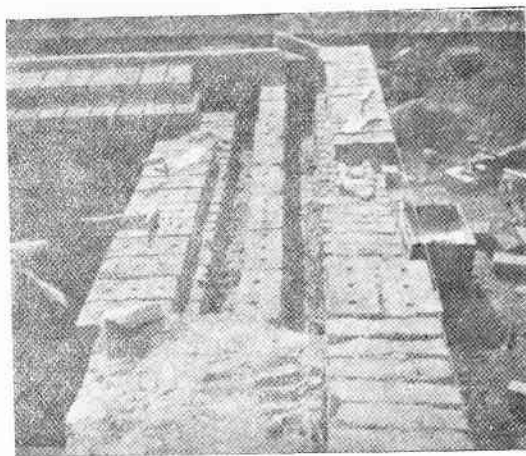
сти на зидовете и в) консервиране (направа на защитни шапки, експозиционни прозорци, ниши, шахти и др.).

Теорията на консервационното дело изисква така да се консервира или реставрира един паметник, че всякога и на всеки да е ясно где, как и доколко се е намесил специалистът-консерватор. Ето защо профилът на зидовете беше означен с мозаичен кант, дебел 3 см и поставен в краищата на зидовете (обр. 77). По този начин се запази своеобразният ритъм на стигналите до наши дни останки от зидовете и с пределна яснота се отделиха новите надзидания, необходими за постигане на максималната височина на консервирания зид, както и за изграждането на защитните шапки. Надзиданията, направени също от

варовиков камък с елементарна обработка и форма, които външно наподобяват античната зидария, но без да я копират напълно, са отделени от горната повърхност на зидовете посредством пясъчна настилка, дебела около 3 см (обр. 78). Консервационният процес завършва с изграждането на защитни шапки върху зидовете (обр. 79). На пръв поглед като че ли съществуват неограничени възможности за изграждане на защитни шапки, и то от най-различен строителен материал — турски или марсилски керемиди, етернит, бетон, каменни плочи, печени тухли и др. Бяха предпочетени бели пресовани тухли по следните съображения: чрез защитни шапки от пресовани тухли се осигурява най-елементарно по

Обр. 79. Защитна шапка от пресовани кухи тухли

Обр. 80. Вентилационни канали в тухлената шапка

устройство и същевременно ефикасно и трайно съоръжение за отстраняване на пълзящите по зидовете води. В шапките са оставени вентилационни канали, свързани в определена система (обр. 80).

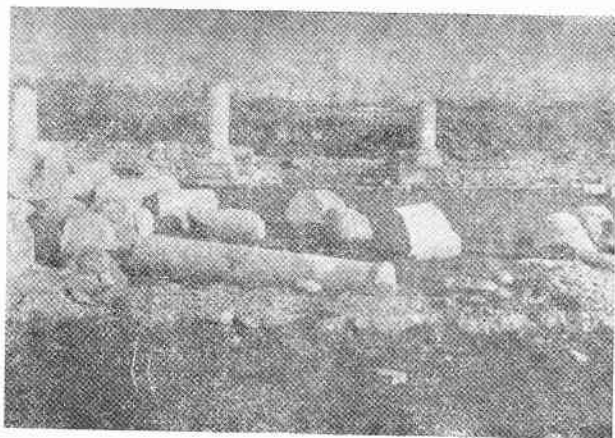
При защитни шапки от печени тухли винаги могат да се правят желаните археологически проучвания върху зидовете, без това да уврежда защитните съоръжения и да ги оскъпява. Защитните шапки от тухли в значителна степен съдействуват за изявяване тектониката на каменните зидове и монументалността на паметника.

От стопанска гледна точка тухлените шапки за момента са най-изгодни. За покриването на 1 кв. м площ с тухлена шапка са необходими около 36 лв., а с каменни плочи — около 90 лв. Действително двата консервационни материала не могат да се сравняват по трайност, обаче в случая, когато паметникът се руши и трябва да се бърза с неговото консервиране, от една страна, и предварително определеният размер на кредита за консервация, от друга страна, не може да се спори какъв материал би следвало да се предпочете за защитните шапки.

През 1957 г. защитните шапки бяха направени от фабрични решетъчни тухли, производство на керамичната фабрика в Каспичан. Оттогава досега, за две зими, от 7000 тухли са се разпаднали от атмосферните явления 42 тухли. През следващата 1958 г. защитните шапки са градени от пресовани кухи бели тухли, производство на керамичния завод в Попово. За една зима от 15 000 тухли само една тухла се е разпаднала. За подсилване устойчивостта на тухлите от мраз те са напоени обилно със силно разводнен циментов разтвор. По този начин е намалена тяхната порьозност и е стабилизирано сцеплението им.

Още е рано да се правят обобщения и категорични изводи за или против употребата на тухлени шапки като технически способ за консервация. Засега обаче можем да се ограничим със следната констатация: там гдето има защитни тухлени шапки, разпадането

на хоросана, напукването и олющването на камъка на страниците на зидовете на жилищния комплекс в Абритус са отстранени напълно. Има основание да се вярва, че защитните тухлени шапки от кухи пресовани бели тухли ще устоят на рушителните атмосферни влияния поне 20—25 години. Защитени по такъв начин, останките на жилищния комплекс

Обр. 81. Фрагменти от колонадата на перистила

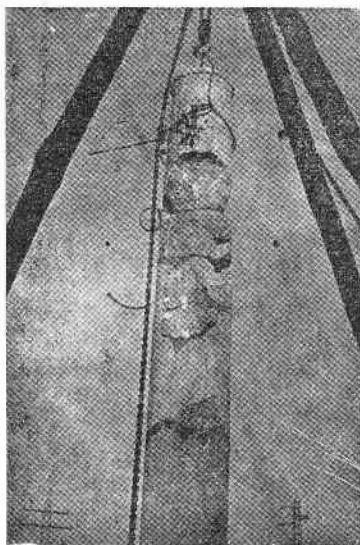

Обр. 82. Грапава повърхност на челото на фрагмент от колона

могат спокойно да изчакат времето, когато в консервационната практика у нас ще бъдат внедрени нови, по-ефикасни материали и технически способности.

Разпилените по терена фрагменти от колони се рушат и разпадат под механичното действие на вледенените атмосферни води, влагата в терена и растителността (обр. 81).

Рушителното действие на тези фактори може да се отстрани в значителна степен само като фрагментите на колоните се свържат и изправят на местата си. Колоните или частите от тях, след като се изправят, могат да се покрият с безцветни пластмаси или пък през неблагоприятните годишни сезони да им се поставят специални калъфи и по този начин да се отстрани напълно всякакво неблагоприятно въздействие на външни фактори.

Обр. 83. Възстановена колона без употребата на скоби, шини и др.

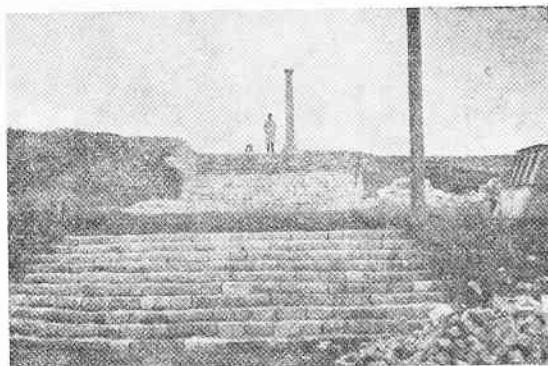
Проблемата за реставрацията на строшените колони или части от тях на жилищния комплекс в Абритус трябва да се счита за решена в техническо отношение, и то без да се употребяват метални шипове, скоби, шини и др. В случая тяхното предназначение се изпълнява от самите грапави повърхности на челата на фрагментите (фиг. 82). Все в тази връзка трябва да се отбележи и обстоятелството, че на почти всички фрагменти челата са почти перпендикулярни на надлъжната им ос. Това, както и голямото относително тегло на колоните (фрагментите), благоприятствува да се прояви с пълна сила законът за гравитацията и да се разчита с пълна сигурност на приложения технически способ за реставриране на колоните на жилищния комплекс в Абритус (обр. 83).

Сега когато са изправени само шест колони, проличава, че паметникът като че ли се опитва да заеме мястото си и да покаже своя мащаб, обем и великолепие. Това не трябва да се подценява, а, напротив, трябва да се подчертае, че паметникът въздейства по-цялостно на посетителите (обр. 84).

Посредством специален подход (стълбище) посетителите се насочват към определено място около сградата, откъдето могат да обгърнат паметника с един поглед и след това с помощта на екскурзовода да се запознаят с него подробно. За оформянето на този подход спомогна извънредно много и профилът на терена. С помощта на една колона, съставена от плаващи фрагменти, база и капител и поставена на последната площадка на стълбището, посетителят е примамен и без да подозира, че има някаква преднамереност,

Обр. 84. Северната колонада от перистил-
ния двор

Обр. 85. Новоизграденият подход (стълбище)
към жилищния комплекс

той се изкачва по стъпалата, за да разгледа колоната (обр. 85). Неочаквано обаче пред него се разкрива и въздейства целият комплекс. След това, движейки се по периферна алея, без обаче да губи от погледа си паметника, посетителят се отзовава на противоположната страна на подхода, разглежда паметника от това място, влиза в него и опознава детайлите на неговия интериор. С този график на движение се обезпечават желаният ред и целенасоченост, тъй много необходими за големите групови посещения.

На извършените консервационни работи на жилищния комплекс в Абритус през 1957 и 1958 г. трябва да се гледа като на скромни опит за запазване на един паметник. Едва когато приключи работата и когато са вече налице резултатите, би могло да се правят заключения и теоретически обобщения за целесъобразността на възприетия начин за консервиране на паметници на античната каменна архитектура.

ОРГАНИЗАЦИЯ И МЕТОДИКА НА СПАСИТЕЛНИТЕ РАЗКОПКИ

ТЕОФИЛ ИВАНОВ

Спасителни разкопки се произвеждат тогава, когато при изкопни работи се открият случайно археологически паметници или от предварителните проучвания е установено, че в района на бъдещия строеж има старини.¹ Целта на спасителните разкопки е да се открият и проучат по възможност цялостно паметниците, преди те да се разрушат или затрупат. Там гдето е възможно и целесъобразно, паметниците трябва да се запазват и консервират.

Усиленото социалистическо строителство у нас наложи да се организират и проведат спасителни разкопки от голям мащаб. Построяването на язовир „Георги Димитров“ при с. Копринка, Старозагорски окръг, през 1948—1954 г. стана причина да се открие и почти изцяло разкопае неизвестният от писмените извори тракийски град Севтополис от елинистическата епоха (IV—III в. пр. н. е.).² Сега развалините на града лежат на дъното на язовира. През 1951 г. при изкопните работи за почивен дом на Централния съвет на професионалните съюзи в България при с. Сапарева баня,³ Кюстендилски окръг, се откриха сгради от римския и ранновизантийския град Германия, родното място на видния пълководец Велизарий, служил по времето на Юстиниан Велики (527—565). При построяването на разширението на същия почивен дом през м. януари 1959 г. се откри случайно западната порта на града, защитена с две правоъгълни кули.⁴ Големи разкопки се извършиха в края на 1952 г. и първите няколко месеца на 1953 г. във връзка с изграждането на центъра на София.⁵ Разкри се значителна част от римска Сердика, която хвърля светлина върху укрепителната система, градоустройствения план, обществената и жилищната архитектура и бита на населението. Освен това за пръв път се намериха останки от тракийско селище от халцатската епоха (под сградата на представителния хотел „Балкан“ и сградата на бившето Министерство на електрификацията). Археологическите проучвания, проведени при снишаването на нивото на площад „Девети септември“ през февруари и март 1958 г., показаха, че под сградата на Етнографския музей и Националната галерия се е простирала селищна могила от енеолитната епоха (преди около 4000 г.).⁶ Засега това е най-ранната засвидетелствувана култура в столицата. Построяването на представителния хотел „Тримонциум“ в Пловдив даде възможност да се открие и проучи част от неизвестен квартал на Филипопол от римската епоха, разположен навън от крепостната стена.⁷

¹ Вж. Инструкция за произвеждане на археологически сондажи и разкопки. София, 1956, т. 3-б; издадена от Археологическия институт при БАН.

² Д. П. Димитров. Севтополь — фракийският град близ с. Копринка, Казанликского района. СА, I, 1957, 199—216; М. Чичикова. Севтополис — новооткритият древен тракийски град край язовира „Георги Димитров“ при с. Копринка, Казанлъшко. Природа, IV, 1955, кн. 2, 47—52.

³ Т. Иванов. Археологически проучвания при Сапарева баня. ИАИ, XXI, 1957, 211—232.

⁴ Новият строеж беше изместен настрана и археологическият паметник се запази в парка на почивния дом. Проучванията се извършиха от автора на настоящата статия.

⁵ Ст. Михайлов. Сердика—Средец—София. Археологически открития в България. София, 1957, 197—215; С. Н. Бобчев. Итоги археологической кампании в Софии в 1952—1953 г. СА, 1958, кн. 3, 211—217.

⁶ Разкопките се извършиха от Музея за история на София. Вж. Г. И. Георгиев. Останки от първобитно селище в центъра на София. ИАИ, XXII, 1959, 329—332.

⁷ Л. Ботушарова. Нови данни за Филипопол през римската епоха. ГМПО, II, 1954—1955, 111—140.

Спасителните разкопки през 1953 г. в местността „Хисарлъка“ до Разград откриха града от римската епоха Абритус, търсен по-рано при с. Абрит (Абтаат), Толбухинско, недалеч от румъно-българската граница.¹ През 1957 г. там се разкопа западната порта на града и един голям хореум за зърнени храни (хамбар).² Интересни резултати дадоха проведените напоследък спасителни разкопки върху територията на римския град Марцианопол при с. Река Девня, Варненско.³ През лятото на 1957 г. беше разкопан голям тракийски могилен некропол от елинистическата и римската епоха в чашата на язовир „Батак“, част от Баташкия водносилов път.⁴ Изкопните работи за нови строежи в Стара Загора и при Старозагорските минерални бани извадиха на бял свят ценни за науката паметници — полихромна подова мозайка от IV в. н. е., останки от римска баня и др.⁵ Плевенският музей проведе спасителни разкопки през 1956—1957 г. в местността „Кайлъка“ до град Плевен, гдето се откри късноримски и средновековен некропол.⁶ От особено значение е откритият през пролетта на тази година ранносредновековен некропол (VIII—IX в.) при гара Разделна, Варненско.⁷ При изкопна работа за постройка на ново училище в с. Кулата, Благоевградски окръг, през 1958 г. се откри триконхална църква.⁸ Непрекъснато при изкопни работи в нашата страна се попада на археологически паметници, които за съжаление не винаги могат навреме да се проучат, защото или не се съобщава от съответното учреждение, трудово-кооперативно земеделско стопанство или частно лице, или пък за находката се узнава много късно, когато вече няма следи от нея или пък времето за изследване е крайно недостатъчно. Всичко това е в разрез с духа на Постановление № 165 на Министерския съвет от 26 август 1958 г., което допълни и отмени по-старото Постановление № 1608 от 30 декември 1951 г. Според него (точка 7) инвеститорът на строежа е длъжен да осигури необходимите средства и условия за цялостното и срочно научно проучване и документиране на паметниците, които се откриват по време на изкопните работи за новия строеж. Нещо повече, инвеститорът се задължава да предвиди и средства за запазването и консервирането на новооткрития паметник по установения законен ред. Когато паметниците се открият в блоковете на трудово-кооперативните земеделски стопанства или в имота на частно лице, разкопките и проучванията се извършват със средства на съответния народен съвет (респ. музей). Както първото, така и второто постановление представя значителен напредък в областта на проучването и запазването на културното наследство, оставено от много незнани и знайни племена, обитавали нашата страна от средния палеолит (около преди 50 000 години) до ново време (XVIII—XIX в.). То осигурява солидна материална база за научни цели, каквато е липсвала в миналото.

Както за редовните, така и за спасителните разкопки разрешение за провеждане се дава от Археологическия институт и музей при Българската академия на науките в София (съгласно Министерско постановление № 165, точка 8).

Според обстоятелствата, при които се извършват спасителните разкопки, те се делят главно на два вида:

1. Предварителни спасителни разкопки върху площта на бъдещия строеж, които се провеждат напълно самостоятелно и независимо от строителната организация. Единственото, което смущава нормалния ход на работа, това е най-често краткият срок за про-

¹ Т. Иванов. Два надписа от античния град при Разград. ИАИ, XIX, 1955 (Сб. акад. Г. И. Кацаров, II част), 167—186; Т. Иванов. Новооткритият античен град Абрит при Разград. ИП, XII, 1956, кн. 1, 79—91.

² Резултатите не са публикувани. Разкопките са извършени от автора на тази статия.

³ Разкопките са извършени от колектив на Варненския музей. Резултатите не са публикувани.

⁴ Д. Цончев. Археологическите разкопки в чашата на язовир „Батак“. Археология, 1959, кн. 3—4, 83.

⁵ Д. Николов. Нови данни за миналото на Стара Загора. Археология, 1959, кн. 1—2, 59—63.

⁶ Разкопките са извършени от Ст. Станчев, Й. Чангова и Хр. Петков. Резултатите не са публикувани.

⁷ Д. Ил. Димитров. Ранносредновековен некропол при гара Разделна. Археология, 1959, кн. 3—4, 54.

⁸ Разкопките са извършени от Ат. Милчев.

учване. В методическо отношение те не се отличават от редовните системни разкопки, при които се прилага установеният от науката археологически метод (стратиграфия, документация, грижа за паметниците и пр.). Типични примери за този вид разкопки у нас са разкопките в чашите на язовирите „Георги Димитров“ до с. Копринка и Батак. Разкопките при с. Копринка дори се превърнаха в школа за подготовка на млади специалисти. В тях участваха студенти от Софийския университет, специалност „история“, и музейни работници от цялата страна.¹

2. Спасителни разкопки, произвеждани едновременно със строителната дейност на обекта. Това са най-честите спасителни разкопки у нас. Те са неизбежни в населените места, гдето в продължение на векове е съществувал живот. Такъв характер имат разкопките в София, Пловдив, Варна, Стара Загора, Разград и др.

В настоящата статия ще се спрем на някои по-важни въпроси от организационно и методическо естество на втория вид спасителни разкопки, понеже те имат своя специфика, която ги отличава от първия вид и изобщо от редовните разкопки. При тях трябва да се преодоляват трудности, каквито не се срещат при другите разкопки. Проблемата е много сложна и разностранна. Едва ли е възможно да се обхванат всичките особености и конкретни случаи от досегашната практика у нас в това отношение.

Едно от най-важните условия за успешното провеждане на спасителните разкопки е тяхната предварителна подготовка и организация. Ако те не са на нужната висота, това неминуемо ще се отрази неблагоприятно върху научните резултати. Когато се касае за големи строежи, като например построяването на язовири, напоителни и отводнителни системи, мелиоративни мероприятия, заводи, пътища, преустройства в градоустройствения план на населено място и други, Институтът за паметници на културата при Министерството на просветата и културата и заинтересуваните институти при Българската академия на науките и на първо място Археологическият институт и музей трябва предварително да са осведомени за строежа — неговото място, размери и времетраене. Важен въпрос е начинът, по който ще се извършат изкопните работи — с багери, булдозери, скрепери и други машини или ръчно, — за да се вземат съответни мерки за проучването, документирането и спасяването на новооткритите паметници. Грижата за предварителната информация относно по-малки строителни обекти от местен характер трябва да имат съответните окръжни музеи, в чиято територия ще се строи. Те трябва своевременно да съобщават на споменатите по-горе институти.

Вторият етап е предварителното проучване на терена, който ще бъде засегнат от новия строеж. Преди да се отиде на самото място, трябва да се съберат всички достъпни данни от литературата: дали в района са засвидетелствувани останки от археологически паметници, какви непубликувани паметници от района се пазят в най-близкия до обекта музей или в други музеи. Това се налага, за да се добие известна представа за историческото развитие на края. След това специалистите проучват терена на бъдещия строеж. Много са полезни стратиграфските сондажи в различни пунктове на обекта. Те ще дадат приблизителна картина за културните напластявания (дебелина на отделните пластове и слоеве, относителна наситеност с находки, опожарявания и възстановявания на старото селище) или ще покажат, че теренът е стерилен и не се очакват старини. Освен това се разпитва местното население, дали то знае за откриването на археологически паметници (включително надписи и монети) на терена на бъдещия строеж. От това проучване зависи какъв ще бъде съставът на научноизследователския колектив: дали той да се състои от специалисти по праистория, антична или средновековна археология или от две и повече специалности. Препоръчително е колективът да се състои от представители на различните клонове на археологията, понеже нашата страна е била обитавана през всички исторически

¹ Разкопките се извършиха от колектив под ръководството на проф. Д. П. Димитров.

времена. Освен това могат да се очакват изненади, да се попадне на културни напластявания, каквито не са забелязани в предварителните стратиграфски сондажи. В случая трябва да се има пред вид културният облик на цялата област. Към колектива могат да се привлекат специалисти от други науки: антропология, анатомия на животните, геология и др.

При спасителните разкопки особено важна е графическата и фотографската документация. Тя трябва да се извърши от добре подготвени лица: архитекти, землемемери, художници, фотографии и др.

Понеже квалифицираните археологически и технически кадри за разкопки у нас са все още недостатъчни за големия размах на социалистическото строителство, не винаги могат да се съставят най-подходящи научноизследователски колективи. В такива случаи трябва да се привличат специалисти от Археологическия институт и музей при БАН и от околните музеи в страната. Техните изследователски планове трябва така да се направят, че да се степенуват задачите по тяхното значение и спешност. Спасителните разкопки не търпят отлагане и те трябва да бъдат първостепенна задача на заинтересуваните институти и музеи. По такъв начин археологията ще се свърже най-тесно с нуждите на живота.

Въпросът за средствата е първостепенен, но той е благоприятно разрешен с Министерско постановление № 165, както споменахме по-горе. За проучвания от малък мащаб средства трябва да се осигуряват от самия институт или музей, който ги извършва.

Желателно е да се сключи договор между инвеститора на строежа, респ. на археологическите разкопки, и института или музея, който ще извърши разкопките. Такъв договор предпазва от излишни недоразумения, които биха възникнали в процеса на задружната работа. В него се изброяват правата и задълженията на договорящите страни. Уговарят се срокът за проучване, работното време, начинът за набиране на работна ръка и инструмент, начинът на плащане. Но особено е важно предварително двете страни да се разберат върху каква площ ще се разпрострат археологическите разкопки и проучвания. Обикновено се смята строителната площадка. Обаче цялостното и системно проучване на новооткритите паметници често пъти налага да се излезе навън от изкопите за новия строеж и да се наруши строителният план. В такъв случай би трябвало да се говори за „научноизследователска площадка“, чийто обхват се определя от характера и размерите на площта с находките. Най-честите спорове възникват на тази основа. Инвеститорът не е предвидял изкопни работи освен заплануваните, освен това при строежи на сгради трябва да се направят допълнителен куфраж и други мероприятия, които не само оскъпяват, но и забавят срочното изпълнение на строежа. В случая трябва да се намери среден път, който да удовлетворява интересите на двете договорящи страни. Добрите резултати на спасителните разкопки зависят до голяма степен от разбирателството и съгласуваната дейност на ръководителя на строителното предприятие и научния ръководител на експедицията. Когато по някои важни въпроси не може да се постигне съгласие между двамата ръководители, трябва да се потърси компетентното и меродавно мнение на по-висшестоящите инстанции, в краен случай на Института за паметници на културата при Министерството на просветата и културата и Археологическия институт и музей при Българската академия на науките. Обикновено това са случаите, когато ръководителят на разкопките преценява, че паметникът трябва по-основно да се проучи и документира или да се запази според конкретните възможности, а техническият ръководител бърза да го разруши или засипе, преди той да е проучен. Договорът се подписва от директора на института или музея, от една страна, и от определено служебно лице от страна на инвеститора. Изпълнението на правата и задълженията по научната част се поема от ръководителя на разкопките, представител на института или музея, който е подписал договора.

След като се осигурят и предоставят средствата за разкопки, се пристъпва към организиране и провеждане на разкопките. Последните зависят от конкретните условия на

терена. Трябва да се създадат сносни битови условия за плодотворна научноизследователска работа. Колективът трябва да се настани по възможност в близост до строителния обект. Той трябва да разполага с всичко необходимо за правилното провеждане на разкопките: работен инструмент, измервателни уреди, сандъци, кутии, кесии и други помощни и амбалажни материали за опаковка на находките и тяхното добро транспортиране до музея.

За да се нанасят точно находките, несъмнено е нужна спомагателна квадратна мрежа. По принцип трябва да се използват най-общите контури на новия строеж като изходен пункт за построяване на мрежата. Най-големите квадрати могат да бъдат със страна 50 м. Всеки от тях може да се състои от по-малки квадрати със страна 5 или 1 м според конкретните нужди. Когато по повърхността се виждат ясно очертанията на археологическия обект, квадратната мрежа трябва да се съобрази с посоките на обекта. По такъв начин новооткритите сгради (ако се разкопава селище) ще бъдат успоредни и перпендикулярни на квадратната мрежа. В такъв случай лесно се вземат координатите на точката на намирането. Ако ли теренът не дава никакви предварителни ориентировъчни данни, тогава се построява всеизвестната в археологията квадратна мрежа със световните посоки.

Методиката на спасителните разкопки е същата както на редовните разкопки,¹ понеже единствено тя осигурява необходимите данни за цялостното научно проучване на археологическите паметници. И при тях са задължителни стратиграфският метод, пълната графическа и фотографска документация и подробното описание на намерените паметници и наблюдения. Понеже спасителните разкопки се извършват при съвсем други обстоятелства, отколкото редовните разкопки, стремежът трябва да бъде колкото се може по-прецизно да се прилага методиката, тъй като пропусне ли се нещо съществено, то не може повторно да се провери. Паметникът е вече разрушен или недостъпен за проучване.

Трябва с еднакво старание да се разкриват, фиксират и изследват всички културни напластявания, без да се дава предимство на някои за сметка на други. Така например в миналото при случайни изкопни работи в градовете, в които е имало живот в продължение на няколко епохи, интересът на изследвачите е бил насочен повечето към античната и по-малко към средновековната епоха, и то не към всички паметници на отделната епоха, а само към по-представителните и значителни (статуи, надписи и др.). Много полихромни мозайки, например в Стара Загора и другаде, са били отчасти или напълно разрушени. Съвременната българска археология обръща внимание на всички епохи, в това число и на епохата на турския феодализъм. Тя държи сметка не само за находките, но също така и за историческите събития, които са станали, съдейки по редица наблюдения относно опустошаването и възстановяването на културния и икономическия живот в дадено селище. От вещеведение тя се превръща в истинска историческа наука. В това отношение трябва още много да се работи и желае.

Находките трябва грижливо да се маркират по местонахождение и дата на намирането. Желателно е те да се почистват още на самия обект (например керамиката и др.), за да се улесни работата в музея. Освен това например по-малка е възможността да се пропусне някой интересен по форма, орнамент или техника предмет. Не е за препоръчване керамиката да се изпраща в музея мръсна, покрита с кал. Находките се прибират в музея, който е провел разкопките, или в най-близкия музей съгласно разпорежданията на Министерско постановление № 165.

¹ За методиката на редовните разкопки вж. Инструкция за произвеждане на археологически сондажи и разкопки, издадена от Археологическия институт и музей през 1956 г.; също Д. П. Димитров. Увод в археологията. София, 1958, 123 сл.

Освен на археологическите паметници трябва да се обръща внимание на костите на хора, животни и птици, останките от растения и други, които представят неразделна част от бита на племената, които са населявали страната. Те се проучват от съответните специалисти.

Документацията при спасителните разкопки е особено важна, понеже в повечето случаи паметниците се разрушават и е невъзможно повторно да се проучат. Въпреки обективните трудности тя трябва да бъде по възможност на необходимата висота. Понякога трябва да се заснеме паметник в дълбок засенчен изкоп при лошо осветление. В такива случаи може да се използва фотоапарат със светкавица. Друг път паметникът се открива късно през деня или при лоши климатични условия, обаче неговото фотографиране и техническо заснемане не може да се отложи за по-благоприятно време, понеже често строителната организация дава съвсем кратък срок за проучване и пристъпва към неговото разрушаване. Особеният характер на спасителните разкопки налага да се документират процесът на работата и паметниците по възможност по-пълно, по-всестранно, за да не се пропуснат ценни за науката данни. При разкопки от голям мащаб трябва да се използват фотоснимките от самолет, стига за това да няма някои други сериозни пречки, както и да се правят документални филми със строго научен характер, които се пазят като архивен материал. Понеже изработването на такива филми засега може да се направи единствено от Българската кинематография (Студия за хроникални и документални филми и Студия за научно-популярни филми), но по поръчка на института или музея, което е свързано с големи средства, трябва самият колектив да е снабден с киноснимачен апарат и да има подготвен за целта фотограф. Под ръководството на специалистите-археолози може да се зафиксират всичко необходимо.

Един фактор, който сериозно влияе върху крайния резултат от разкопките, това е срокът за тяхното провеждане. Почти винаги той е кратък, определен предварително от строителната организация в зависимост от обема на изкопните работи за новия строеж, без да е съобразен с характера на археологическите изследвания и наличността на паметници. Това налага научноизследователският колектив да изработи най-целесъобразен план на работа, който да държи сметка за срока на строежа, от една страна, и за евентуално намиращите се под строителната площадка находки. Разкопките трябва така да се организират и проведат, че цялата строителна площадка да се проучи в определения срок, без да се остават неразкопани и непроучени участъци и сектори. Дори те трябва да приключат предсрочно, за да има достатъчно време да се проучи обектът цялостно, да се изяснят някои проблеми още на самото място, защото след това ще бъде късно и безплодно. Всичко това налага гъвкава организация и методика, която да се съобразява дори със случайно възникнали промени в плана на строителната дейност. Ръководителят на колектива трябва да степенува по важност паметниците като извори за историята и да не се увлича по разкриването на по-незначителни находки и да пропусне съществени и решаващи за изследването паметници или наблюдения. Освен това той трябва така да насочва разкопките, че най-напред да се проучват застрашени участъци и сектори, а след това останалите части на обекта. В това отношение той трябва да поддържа тесен контакт с техническия ръководител и да е в течение на плана за изкопните работи, доколкото той представя интерес за научните проучвания, да се съобразява с него и да постига максимални резултати. По своя характер строителната дейност и археологическата работа са противоположни. Докато строителната организация се стреми да извърши землените работи срочно и дори предсрочно, археологическите изследвания се извършват по-бавно и внимателно. При съвместната работа преди всичко се ощетяват интересите на археологията. Археолозите са принудени да следват строителите по техните стъпки и да се съобразяват с тях. Инициативата е в повечето случаи в ръцете на техническия ръководител. От неговото отношение към паметниците на културата зависи понякога успехът на разкопките.

По места все още се срещат технически ръководители, които подценяват значението на археологията като наука и не подпомагат пълноценно проучванията.

Както се спомена в самото начало на настоящата статия, целта на спасителните разкопки е не само да проучи паметника, но също така и да го запази и консервира там, гдето има необходимите условия. Такива примери на запазване има вече няколко в досегашната практика у нас (комплексът в двора на Представителния хотел, ъгловата кула на вътрешната крепостна стена на Сердика на бул. „Г. Димитров“ и „Екзарх Йосиф“, североизточната ъглова кула на същата стена при новия каптаж на минералната баня в София, западната порта на Германия при с. Сапарева баня, Кюстендилско, мозайката в Стара Загора и др.).

Наред с трудностите и слабостите, които съпътствуват спасителните разкопки, при тях се явяват и някои положителни страни. Преди всичко проучванията се извършват върху голяма площ и може да се разкопае изцяло паметникът (например некропол, селищна могила, укрепено селище и др.), да се види заобикалящата го среда. Когато се налага разрушаването на паметника, може да се проучи по-добре неговото устройство, характер и да се открият такива скрити елементи, които при нормалните условия не могат да се установят. Така например при сгради могат да се проследят различните етапи на строеж, начинът на строеж и пр. Спасителните разкопки могат да се проведат на по-високо техническо равнище, като се използват някои съоръжения на строителната организация: електрическа лента за изхвърляне настрани на пръстта, камиони за по-далечно пренасяне, инструменти за по-точно измерване на нивата, ъглите и пр. (нивелир, теодолит и др.), точни планове на местността и по-конкретно на строителния обект, доколкото това е възможно, да се осигурят инструменти за работа (колички, лопати, кирки и др.), дървен материал за подсилване на дълбоките изкопи, при които има опасност от срутуване на пръстта, а също така и работна ръка, когато тя мъчно се намира в някой край или сезон. Строителната и археологическата дейност могат така да се съчетават, че те взаимно да се подпомагат. В това отношение има големи възможности, стига само те да се издирват и осъществяват. Това зависи от правилното разбиране на поставените задачи от страна на техническия и научния ръководител. В случая субективният фактор играе важна роля. За да се проведат спасителните разкопки на нужната висота, необходимо е те да се извършват преди строителната дейност. Тогава ще са налице всички благоприятни условия за правилно прилагане на научния метод, ще се проучат по-добре откритите паметници, ще се види тяхното значение и могат да се направят предложения за тяхното запазване. В такъв случай планът на новия строеж може своевременно да се преработи и съобрази с реално съществуващите археологически паметници.

К. Р. МИЯТЕВ. ПРЕДВАРИТЕЛНИ ПРОУЧВАНИЯ НА КАДЪКЪОЙСКОТО ГРАДИЩЕ. Известия на Археологическия институт, т. XVIII, 1952, стр. 243—258.

В този том са обнародвани няколко статии върху разкопките в Кадъкьой, извършени през 1948 г. Тук ще се спрем само върху първата от тях, която е написана от ръководителя на разкопките акад. Кр. Миятев. В тази статия са резюмирани резултатите от цялостното проучване на обекта и са поставени проблемите на изследването. Разкопките в Кадъкьой са окачествени в нея като „предварителни проучвания, имащи за задача да изяснят в общи черти истинския характер на археологическите паметници в това място и чрез това да подготвят научната и материалната основа на плана на бъдещите съветско-български разкопки“. В същност основната цел на проучването е била „да се провери дали основателно е отъждествено в историческата литература Кадъкьойското градище с Омуртаговия „преславен дом“ на Дунав“, който се споменава в Търновския старобългарски надпис. В този надпис, както е известно, се казва, че Омуртаг, като продължавал да живее в стария си дворец в Плиска, построил нов преславен дом на Дунав, а по средата на пътя между двата дворца издигнал величествена могила. Буржоазната археология създаде значителна литература по този въпрос, но не го разреши правилно, нито дори постави изследванията на здрава научна основа. Тази непълнота на досегашните изследвания, а също така и тяхната тенденциозност налагаха отново да се постави въпросът за разглеждане от археологията. И това беше съвсем правилно, защото само от археологическите разкопки можеше да се очакват нови данни, които при изясняването на поставените въпроси биха могли да имат решаващо значение. Както посочва авторът, до преди тези разкопки „ние няхахме нито едно сигурно археологическо, етнографско или книжовно доказателство за тъждествността на Кадъкьойското градище с Омуртаговия дворец. Всички хипотези около това градище бяха построени единствено върху данни на Шкорпил, извлечени от един повърхностен оглед... който не е могъл да бъде обезпечен откъм грешки и заблуждения“. За да се изправят тези грешки и заблуждения, са предприети именно и новите археологически разкопки.

Експедицията е разкопала секторите S, T и N (според плана на Шкорпил) в Горното градище. На платото S са били открити останки от три различни епохи: неолитна (под кулата), латенска (в източния край на платото) и от епохата между III—VI в. (към средата на платото). Върху същото плато S на обекта T се оказала кула, съвременна на селището. Кулата се обяснява като едно от звената в „укрепителната и наблюдателната система на римския лимес“. Селището според автора е възникнало във връзка със съществуването на тая кула. На повърхността на платото били намерени три къса славянска керамика. От този факт авторът заключава, че селището било разрушено през VI в. на н. е. от славяните. Такова предположение, разбира се, е приемливо, но то едва ли може да се обоснове с намерените няколко фрагмента славянска керамика.

В статията на ръководителя на разкопките се изказва предположението, че на платото S са живели част

от тракийските гети, които като военни лица са охранявали кулата. Тук са намерени 2638 сребърни римски монети от III в., за които се приема, че са пренесени от Долното градище, което авторът смята за римско. Но както се изтъква и в статията на ръководителя, селището на платото S е от същото време, от което са и намерените монети, т. е. от III—VI в. От това следва, че монетите могат да произхождат именно от селището на платото S, а не от Долното градище.

На същото плато са разкопани и основи на една доста разрушена сграда. В нея били намерени три римски монети от IV в. и няколко дребни къса от славянска керамика. Въз основа на тези материали авторът правилно твърди, че тук не са намерени „никакви значителни предмети, които биха могли да датират или определят характера на сградата“.

Накрай били са направени и три разреза на вала, с които е установено, че платото S е било укрепено и откъм северната страна, като с това се опровергава неотговарящото на действителността противно твърдение на Шкорпил. С разрезите на вала се установява още, че валът бил издигнат върху „късноантичен и ранновизантийски насипен материал“, какъвто бил намерен и при късноантичното селище върху платото S. И това заключение, което е може би правилно, не е достатъчно добре обосновано: то почива само върху факта, че под насипа имало римски материали, а в самия насип — къс от славянска керамика.

След като анализира оскъдния материал, намерен при разкопките, акад. Миятев заключава правилно, че разкопките в Кадъкьой не са дали „блестящи открития и ефектни находки, каквито биха могли да се очакват от развалините на един Омуртагов преславен дом“, нито „достатъчно характерни резултати“ или „пълноценни и безспорни данни, които биха могли да потвърдят идентичността на преславния Омуртагов дворец с Кадъкьойското градище“. Накрая се произнася следната строга, но справедлива присъда над съществуващите досега теории върху Кадъкьойското градище: „Теориите на Успенски, Виггу, Златарски, Фехер и други за Кадъкьойското градище бяха построени върху недостатъчен археологически материал. Значителна част от този материал е сега напълно опровергана от нашите разкопки и затова тези теории губят вече и малкото здрава почва, която имаха под себе си.“ Това заключение е напълно логично и в духа на изложения в статията фактически материал от разкопките. Естествено беше с тези заключителни думи да завърши и статията. Но вместо това въпросът за Омуртаговия дворец отново се подхваща с въпроса: „Но може ли да се каже... че тезата за идентичността на Кадъкьойското градище с Омуртаговия дворец на Дунав е окончателно опровергана?“ И въпреки твърдението, че на този въпрос „може да се даде решителен отговор само след цялостното разкопаване на градището“, авторът предлага още отсега едно решение на въпроса, което по нищо не се отличава от критикуваното становище на буржоазните археолози и историци, че Кадъкьой е тъждествен с преславния дом на Омуртаг. Новото, което се добавя към старата критикувана теория, е, че Омуртаговият дворец на Дунав не е бил монументална сграда,

еднаква по строеж с монументалните сгради в Плиска, а обикновена постройка, градена с дребни камъни и кал. Тук се прави критика по адрес на Шкорпил. Струва ми се, че тя е пресиленна. Шкорпил пише за тази сграда само, че на това място се намират развалини от голямо каменно здание (N) с форма на правоъгълник (50 на 90 крачки), който с една от късите си страни плътно се опира към окопа. Тук никъде не става дума за градеж. Що се отнася до размерите на сградата, явно е, че той не е могъл да ги установи с точност, тъй като не е разкопавал сградата. Но по въпроса за размерите и формата нищо повече не може да се каже и сега след разкопките, защото на мястото на предполагаемия дворец на Омуртаг са открити само „силно разрушени зидове, градени с кал, без да може да се установи поне в общи черти някакъв план“. Що се отнася до цитираното от автора място, гдето Шкорпил твърди, че „Кадъкьойското градище по начина на устройството на землените ограждения и по начина на постройките близко подхожда към известните нам остатъци от строителното изкуство на българите“, то и тук никъде не се споменава за градеж, а още по-малко за монументален градеж. От цитирания пасаж (у Миятев непълно и неправилно цитиран) става ясно, че Шкорпил сравнява Кадъкьой с Плиска, като изхожда от най-общите аналогии, които на пръв поглед се откриват в техните укрепителни съоръжения. Но по този въпрос и акад. Миятев възприема мнението на Шкорпил, като пише за „близки връзки на двете землени укрепления“. Следователно с констатацията, че откритата сграда е строена с дребни камъни, свързани с кал, тезата на Шкорпил само се допълва, но в никой случай не се опровергава, що се отнася до съществуващите аналогии с Плиска.

Още по-неуместна изглежда критиката, която акад. Миятев прави на Шкорпил — „Успенски“ по отношение на отъждествяването на Кадъкьой с преславния дом на Омуртаг, защото в края на краищата той сам приема това отъждествяване¹ и дори се мъчи да го подкрепи с нови данни. От изложението на ръководителя на разкопките и от това на неговите сътрудници става ясно, че те изцяло приемат подхвърлената от Шкорпил мисъл за тъждество между Кадъкьойското градище и търсения преславен дом на Омуртаг, въпреки че материалите от разкопките не потвърждават тази мисъл. Епитетът „преславен“, с който е титулуван Омуртаговият дворец на Дунав, се обяснява като протоколен дворцов израз, който можел да се отнася и до обикновена дървена сграда. Тук нямаше да бъде зле, ако авторът посочеше поне един пример, когато с думата *павлов* се означават и неугледни строежи. Струва ми се, че мъчно може да се признае, че археологическият материал от Кадъкьой е „тясно свързан по време и по вид с археологическия материал на неофициална Плиска“ и едновременно с това да се твърди, че монументалните постройки в Плиска са дело на същия владетел. Но ако това е действително така, къде би останала тогава класовата диференциация, отразена в паметниците на културата и бита на българите от епохата на зараждащия се феодализъм? И как бихме си обяснили, че този голям строител издига укрепен дворец на Дунав, в който не е вложено нищо, което да напомня големите материални възможности на силния владетел, нито неговата любов към великото и колосалното, отразено в приписваните му постройки в Плиска? Защо на едни места Омуртаг действително е издигал величествени дворци, а на други места дворци, на които само името е величествено? Защо дворецът на Дунав, който тъкмо се намира в един невралгичен пункт, изложен на чести нападения, не е бил изграден по свойствената за Омуртаговата архитектура укрепителна система? Тези и много други въпроси не са добре изяснени в публикацията. Вярно е, че разкопките не са още завършени. Това са само предварителни проучвания, както е подчертано и в отчета на главния ръководител на разкопките. Но в

такъв случай още по-ясно става, че направените заключения са прибрзани.

Разкопките в Кадъкьой и обнародването на добитите от тях материали, разбира се, имат и своите положителни страни. Чрез тях ние разширяваме нашите знания за характера и предназначението на Кадъкьойското градище. Те ни поднасят много нов материал, който, макар и събран само от отделни изкопи, ни дава ясна представа за различните исторически епохи, през които градището е било обитавано. Направени са и редица нови наблюдения, които без разкопки не биха били възможни. Такива са например констатациите, че кулата не е свързана с никаква стена, че вал има и откъм северната страна на земленото укрепление, че сградата при обекта N е градена от ломени камъни, споени с кал, и пр. Но по основния въпрос, който трябваше да се разреши, а именно правилно ли е отъждествен Кадъкьой с Омуртаговия преславен дом на Дунав, не може да се каже, че е направен някакъв принос, понеже се приемат старите теории, без те да се подкрепят с нови по-убедителни данни. Материалите от разкопките ни навеждат на мисълта, че дилетантът Ванков е бил може би съвсем прав, когато е писал, че и Горното, и Долното градище, между които той не е правил разлика, са част от римската станция *Nigrinianis*. Разбира се, това съвсем не изключва възможността за известно време тук да са живели и славяните, а по-късно и прабългарите. Но една такава възможност, която донякъде се подкрепя и от данните на разкопките, няма нищо общо с твърдението, че на това място е съществувал търсенин на Дунав Омуртагов дворец. Това твърдение и досега си остава едно недоказано предположение.

Накрай бих искал да завърша с един цитат, взет от рецензирания тук труд на акад. Кр. Миятев: „Ние не открихме, пише той, достатъчно археологически факти, които биха допринесли за изясняването на характера и ролята на това градище...“, но затова пък ние извлякохме чрез нашата работа добрата поука, че не бива да се правят прибрзано големи исторически изводи от археологически обекти, без да бъдат последните изчерпателно изследвани със средствата на археологията.“ Заклучителната част от обзорния доклад на ръководителя на разкопките обаче опровергава това твърдение. Тя показва, че експедицията е взела слаба поука от тази осъзната грешка, допусната от предишните изследвачи на Кадъкьойското градище.

Ст. Михайлов

М. МИРЧЕВ. АМФОРНИТЕ ПЕЧАТИ ОТ МУЗЕЙ ВЪВ ВАРНА. София, БАН, 1958, 34 с., 40 табл. (рез. рус., фр.) (Епиграфска поредица, Археологически институт, БАН, № 4)

Авторът преиздава известната сбирка¹ от амфорни печати във Варненския музей, допълнена с около 90 непубликувани екземпляра. Книгата на Мирчев се състои от девет глави, като всяка обхваща печатите от даден търговско-производителен център. В последната глава са събрани печатите от неизвестен местопроизход. Уводът съдържа бегъл исторически преглед и кратки бележки за употребата на амфорите и предназначението на печатите. Накрая е дадена сравнителна сборна таблица, която съдържа указател на личните имена и емблемите. Четиридесет таблици с фотоснимки заместват рисунките в старото издание.

Публикацията на Шкорпил изигра голяма роля за проучването на икономическата история на нашето Черноморие. Постепенно обаче варненската сбирка се обогати с нови находки. Археологическите открития

¹ К. Шкорпил. Печати върху амфори от черноморското крайбрежие. ИАИ, VIII, 1934, 24—43, публикувани 217 екз., у Мирчев — 314.

през последните десетилетия в наситените с антична култура области на северното Черноморие,¹ разкопките в Истрия (НРР),² Аполония (Созопол)³ и Севтополис,⁴ както и разкопките в Атина⁵ и на о-в Тасос⁶ дават обилен сравнителен материал. Това налага сбирката от амфорни печати във Варна да бъде разгледана под нова светлина.

Авторът изгражда своя труд върху преразпределения на печатите по местопроизход за разлика от труда на Шкорпил, където те са систематизирани по местонаходища. Най-разпространени и популярни у нас са амфорните печати на Тасос и Родос. Тези важни търговско-производителни центрове в източното Средиземноморие играят значителна роля в икономическото развитие на Тракия от началото до края на елинистическата епоха. Поради това и във варненската сбирка тасоските и родоските печати заемат първо място.

В първата глава на книгата са разгледани амфорните печати от о-в Тасос. Авторът дава схематична рисунка на тасоска амфора и се спира накратко върху характеристиката на най-разпространения у нас тип тасоски амфори.⁷ Той обаче, макар че познава запазените материали от цели и фрагментирани амфори във Варненския и Софийския музей, не го използва, за да илюстрира и да изтъкне многобройността на типовете и разнообразието на вариантите, тъй като тъкмо в това се състои основният белег на тасоските амфори, по който те се различават коренно от керамичната продукция на другите големи центрове.⁸

За предназначението на тасоските печати има различни предположения.⁹ Авторът възприема становището, че те служат да означат датата на произвеждането и разливането на стоката като гаранция за качеството ѝ. Независимо от всевъзможните тълкувания явно е, че амфорният печат съдържа елементите на занаятчийската марка и търговския етикет.

Част от тасоските печати носят две имена. Авторът смята, че в такъв случай едноименно име принадлежи на епонима. В действителност той само се присъединява към една от съществуващите хипотези. Впрочем напоследък тя се оспорва. Доводът е следният: при печатите от други производствени центрове, където е сигурно, че търговията със стоки, съхранявани в амфори, и подпечатването се извършва под официален контрол, обикновено името на длъжностното лице е поставено в родителен падеж със или без предлога *ἐκ*. А при тасоските печати обикновено имената са в именителен падеж.¹⁰ Също така авторът не е последователен в твърдението си, кое от двете имена, първото или второто, принадлежи на епонима или производителя.¹¹ Въпросът за принадлежността на амфорните печати не може още да се смята разрешен. Много вероятно е това да са имена на частни лица, заинтересувани в производството

и търговията и свързаната с това керамична промишленост.¹

Друг спорен въпрос е тълкуването на емблемите и монограмите. Авторът споделя и подкрепя схващането, че емблемата, както и монограмът, е знак на епонима. И тук ние сме склонни да приемем, че тези знаци, свързани също така с производството и търговията, имат частен характер.

Съществен принос е определянето на група печати с неизвестен произход като тасоски. Част от тях са много характерни. Те имат кръгла форма, а полето е разделено на три, четири или пет сектора, във всеки от които е разположена по една буква. Много важен аргумент за определянето им е фактът, че подобно изображение се среща като емблема върху обикновения тип тасоски печати. Мирчев определя като тасоски и печатите, които съдържат само монограм, отделни букви или само емблема. Тези няколко типа се срещат навсякъде заедно с тасоски печати.² Намерени са и на самия о-в Тасос, където вносът на амфори отвън е голяма рядкост.³

От първостепенно значение е въпросът за датирането на тасоските печати. Въз основа на палеографските изследвания на Б. Н. Граков⁴ Мирчев установява два типа тасоски печати във варненската сбирка. Той отнася първия към периода от края на IV до средата на III в. пр. н. е. Полето е почти квадратно, без емблема. Надписът съдържа етникона *Θασίων* и две лични имена, предадени по липса на място в съкратена форма. Вторият тип е най-широко застъпен както в сбирката, така и изобщо сред тасоските печати. Полето е правоъгълно, с емблема в средата, наоколо надписът с етникона и едно или две лични имена. Авторът датира тези печати от средата на III до края на II в. пр. н. е. Някои палеографски особености му дават основание да обособи един вариант от тях като печати от по-късно време.

Тасоските печати от посочения у Мирчев първи тип са ни известни от Агората в Атина.⁵ Те се датират до средата на IV в. пр. н. е. Материалите от Севтополис пък, които отговарят на втория тип у Мирчев, датират от средата на IV—III в. пр. н. е. Що се отнася до по-късния вариант, той се отнася до периода от втората половина и края на III—II в. пр. н. е. Ето защо Мирчев би могъл да приеме тази малко по-разширена и нюансирана хронология.

Така ние виждаме, че търговските връзки между западнопонтийските градове (респ. Одесос) и о-в Тасос се развиват постепенно, като започват от първата половина на IV в. пр. н. е., достигат кулминационната си точка през ранната елинистическа епоха и продължават до края на II в. пр. н. е.

Във втората глава авторът разглежда амфорните печати от Родос. Големият им брой в сбирката свидетелства както за интензивността на икономическия живот на Одесос, така и за предимството, което Родос е имал на тези пазари през епохата от края на III—II в. пр. н. е.

Следващата глава е посветена на амфорните печати от Синопе. Докато въз основа на печатите от Тасос и Родос авторът се спира на значението на тези центрове за търговията на западнопонтийските градове,

¹ Вж. използваната от автора и друга съветска литература.

² V. Sănarache. Importul amforelor stampilate la Istria. Buc., 1957.

^{3—5} Вж. цитираната у Мирчев литература.

⁶ A. M. Вон — A. Вон, V. Grace. Les timbres amphoriques de Thasos. Paris, 1957.

⁷ Б. Филев. Куполните гробници при Мезек. ИАН, XI, 1937, 71 и 72, обр. 81 и 82; Т. Иванов. Керамиката от некропола на Аполония. РП, II, 1948, 44, обр. 56; К. Жуглев. Разкопки и проучвания на могила № 1 — Копринка. ГСУИФФ, XLVII, 1952, кн. II, 260 сл., обр. 37 и 38.

⁸ A. M. Вон. Ц. с., 13 сл.; V. Sănarache. Ц. с., 33 сл.; Т. Иванов. Ц. с., 44 сл.

⁹ A. M. Вон. Ц. с., 35 сл.

¹⁰ A. M. Вон. Ц. с., 27 сл.

¹¹ Срв. Мирчев. Ц. с., 9 и 10.

¹ A. M. Вон. Ц. с., 29 сл.; М. Чичикова. Печати с изображение на накти върху питоси от Севтополис. Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, БАН, 1958, 483.

² Срв. V. Sănarache. Ц. с., 294 сл.

³ A. M. Вон. Ц. с., 35. В това обширно изследване върху тасоските печати тя достига до същите изводи, което потвърждава становището на Мирчев.

⁴ Б. Н. Граков. Древнегреческие клейма с именами астиномов. Москва, 1928.

⁵ V. Grace. Early Thasian Stamped Amphoras. AJA, 1946, 31, обр. 12.

тук той не е използвал амфорния материал, за да изтъкне Синопе като важен фактор в техния икономически живот.

Синопе е един от най-големите пристанища и търговски центрове в античния черноморски свят.¹ Търговията му обхваща всички понтийски области, но най-здрави са неговите икономически връзки със северното Черноморие. Както е известно, именно тук синопските печати са най-широко разпространени.² Северното Черноморие е житница не само за Атина, но така също и за Синопе. Синопе пък се очертава като главен доставчик на първокачествено маслиново масло за черноморските градове.³ Стокообменът между северното и южното Черноморие придобива масов характер още през първата половина на IV в. пр. н. е. във връзка с усвояването на прекия презморски път.⁴ Той нараства през II в. пр. н. е.⁵ и достига връхната си точка през времето на Митридат Евпатор, когато цялото Черноморие се намира в подчинено или зависимо положение спрямо Понтийското царство. От II в. пр. н. е., когато процъфтява търговията на Синопе, датират и нашите печати. Вероятно и връзките му със западното Черноморие се основават също на вноса на жито и износа на дървено масло.

В IV гл. Мирчев разглежда амфорните печати от Херсонес. Те отразяват стокообмена между западнопонтийските градове и северното Черноморие. Датирани от края на IV до началото на I в. пр. н. е. и техният неголям брой както в Одесос, така и в Истрия показва, че между тези области е имало трайни, но не особено оживени търговски връзки. Лесно обяснимо е, че при широкия достъп на южни вина херсонеското вино не е могло да намери много добър пазар в западнопонтийските колонии, а неговият пласмент е бил насочен към вътрешните южноруски земи.

По-нататък Мирчев разглежда амфорните печати от Книдос, Парос и Хераклея.

Във връзка с проследяването на развитието на икономическите връзки между западнопонтийските градове и античните градове от южното черноморско крайбрежие по-правилно би било Мирчев да разгледа амфорните печати от Хераклея непосредствено след тези

от Синопе. Датирани според класификацията на Граков, те се отнасят към първата половина на III в. пр. н. е., следователно един по-ранен етап в сравнение с най-високото развитие на търговията със Синопе. Бихме могли да съзрем в това едно указание за достигнатото решително предимство на Синопе, който измества Хераклея в търговията със западното Черноморие през епохата на късния елинизъм. При това много вероятно е, че Хераклея е внасяла тук същия артикул — дървено масло.¹

Печатите от о-в Кос, които Мирчев поставя на края, както и тези от Книдос и Парос, представляват единични находки, които свидетелствуват само за широкия обхват на търговските връзки на античните градове от западното Черноморие през елинистическата епоха.

При печатите от неизвестен произход в последната глава се обособява една група от тях, сходни по тип. Полето е правоъгълно, надписът съдържа едно лично име, написано в един ред в род. падеж, без или със предлога *ἐν*. При втора група печати името е в именителен падеж. Такива са намерени и на о-в Тасос сред печатите от неизвестен произход. Ние бихме потърсили произхода на първия тип сред производителните центрове на северното Черноморие, които през епохата на късния елинизъм достигат голям икономически разцвет. При проучването на печатите от неизвестен произход не бива да изпускаме пред вид силно развитата керамична промишленост на Калатис,² където не е изключено да са били произвеждани и амфори. Знаем за местно производство на амфори в Дакия, поради което много възможно е някои от тези печати да принадлежат на местно производство амфори.

Книгата на Мирчев представлява нов ценен принос в проучването на амфорните печати, намерени в една област от западното Черноморие. Трудът му се отличава с яснота и прегледност на изложението. Той прави редица ценни допълнения и поправки към надписите. Неточните рисунки в старата публикация на Шкорпил са заменени с документални снимки. Авторът установява различните центрове, с които Одесос и близките селища се намират в търговски връзки през отделните епохи. Тук обаче той не е използвал всички данни, които предлагат материалът, за да проследи и очертае по-подробно и задълбочено развитието на икономическия живот в този сектор от западното Черноморие.

А. Балканска

¹ М. И. Максимова. Античные города юго-восточного Причерноморья. М., АН СССР, 1956, 66 сл.

² Б. Н. Граков. Ц. с.

³ М. И. Максимова. Ц. с., 88 и др.; Хр. М. Данов. Из древната икономическа история на Черноморието. ИАИ, XII, 1938, 224.

⁴ М. И. Максимова. Ц. с., 219 сл.

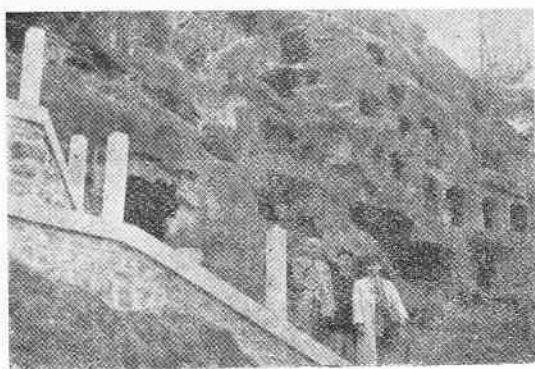
⁵ V. Sapaгache. Ц. с., вж. табл. на стр. 182 сл.

¹ М. И. Максимова. Ц. с., 92.

² Т. В. Блаватская. Западнопонтийские города в VII—I веках до нашей эры. Москва, АН СССР, 1952, 117

АРХЕОЛОГИЧЕСКОТО БОГАТСТВО НА КИТАЙСКАТА НАРОДНА РЕПУБЛИКА

По предложение на Министерството на просветата и културата чрез Комитета за приятелство и културни връзки с чужбина през м. май т. г. посетихме Китайската народна република. Задачата ни бе да се запознаем с организацията на музейното дело в страната, с паметниците на древната китайска култура, както и с мерките и грижите, които се полагат за тяхното

Обр. 86. Скалните пещери при Луян

опазване и популяризиране. В предварително изготвената програма за нашето пребиваване в страната бяха включени шест града, които можахме да посетим в продължение на един месец. Това бяха градовете Пекин, Луян, Сиан, Нанкин, Шанхай и Ханджоу, забележителни с музеите или с паметниците на културата, намиращи се на тяхна територия.

Още с пристигането ни в Пекин бе устроена предварителна среща със сътрудниците на Археологическия институт при Китайската академия на науките, на която среща бяхме подробно информирани за научноизследователската работа на института, за обектите, над които се работи, и за най-новите археологически открития в страната. От разказа на директора на института стана ясно, че разгънатото широко социалистическо строителство в страната е мобилизирано и китайските археолози за предварително проучване на терени, определени за застрояване, и на обекти, застрашени от унищожаване.

За столичния град и неговите околности безспорно бе отделено най-много време. Още в първите дни посетихме новооткритата голяма гробница на един от императорите от династията Мин — XVI в. Гробницата се намира в една планинска долина на около 40 км от Пекин в съседство с други тринадесет още неразкопани гробници. Разположена на 30 м дълбочина под висока изкуствена могила, тя се състои от пет гробни камери, всяка от които е дълга 30 м, широка 9 м и висока 10 м, изградена от огромни добре обработени варовикови блокове. Две от камерите са били определени за гробници на близките на императора, но

останали неизползувани, а в централната камера са намерени дървените саркофази на императора и двете му съпруги. Гробният инвентар (към 2000 предмета) е изложен в една голяма зала в Гу-гун — Централния музей в Пекин — и се състои от многобройни и различни златни съдове, скъпоценни украшения и тъкани, златни монети и слитъци от злато и сребро, фини фаянсови съдове, нефритови изделия и пр. Тези предмети представляват важни извори за историята и развитието на китайското изкуство през тази епоха. Сега към гробницата се извършват обширни строителни работи, които ще осигурят удобен достъп до нея. В околностите на Пекин посетихме още храма на 500-те Буди, храма на Спящия Буда, Великата китайска стена и красивия архитектурен комплекс „Летният дворец“. Тук се запознахме не само с архитектурата и изобразителното изкуство на стария Китай, но и с възстановителните работи, които са били извършени и се извършват в непознати за нас размери. Пак в околностите на Пекин се намира и мястото, където са открити останките на най-ранния човек на земята — синантропа или пекинския човек. Тук всички пещери и скални навеси, местонахождения, са добре поддържани и снабдени с обширни обяснителни надписи, а експозицията на уредения в специална сграда малък музей отговаря на всички изисквания на музейното дело. Трябва само да се съжалява, че много от ценните находки са загубени от американците и сега са заменени с гипсови копия. Според програмата разглеждането на паметниците и музеите в самия Пекин бе определено да стане след връщането ни от обиколката из страната.

Луян е стара столица на раннофеодалния Китай. В града разгледахме Историческия музей, разположен в

Обр. 87. Скалните релефи при Луян

обширния дворец на знатен императорски сановник. Особен интерес обаче представляваше за нас посещението ни на прочутите скални пещери, разположени в склоновете на планината и околностите на града. Това е будисткото светилище Лун-мен (обр. 86). В многобройните ниши и пещери са изрязани в най-различни раз-

мери релефни и статуарни изображения на Буда и неговите ученици, чийто брой надминава невероятната цифра 110 000 (обр. 87). Таваните и стените на пещерите са покрити с релефни сцени из живота на Буда и на императорските дворци. Цялото това богатство дава представа за изключителното изкуство на цели поколения от народни майстори, работили тук през V—VI в. И тук са създадени условия за масово посещение на този забележителен паметник. Извършват се и обширни заздравителни работи, ръководени от провинциалния комитет за защита на историческите паметници по технически планове и финансови документации, одобрени от Министерството на културата.

Градът Сиян е бил също някога столица на четири китайски императорски династии. Тук се запознахме с методите на работа и резултатите от разкопките, които тук от няколко години провежда Пекинский институт по археология, и разгледахме местния музей. Сиянският музей е характерен с богатите си и многобройни сбирки, които представляват гробен инвентар от откритите в околността многобройни гробници на богати сано̀вници от V—VII в. Това са стотици екземпляри от големи, покрити с цветна глеч теракотни фигури на коне и камили, на слуги и господари, на модели на коли и носилки, на жилища и стопански постройки — свинарници, кладенци, мелници и пр. В тези гробни находки ясно проличава западното влияние, донесено от чуждите търговци при оживената по това време търговия с коприна, която се е водила със Запада по т. нар. копринен път, на който лежал и градът Сиян.

Археологическият институт е работил в околностите на града на няколко обекта. Посещението на откритото праисторическо селище в местността „Пан По-цин“ беше за нас от изключителен интерес и полза (обр. 88—89). Тук ние видяхме не само методично извършени разкопки, но и изключителни грижи за запазване резултатите от тия разкопки. Разкрити са два големи сектора от неолитно селище с обща квадратура над 2300 кв. м. Цялото пространство е обхванато от две свързани помежду си сгради, покрити с висеща покривна кон-

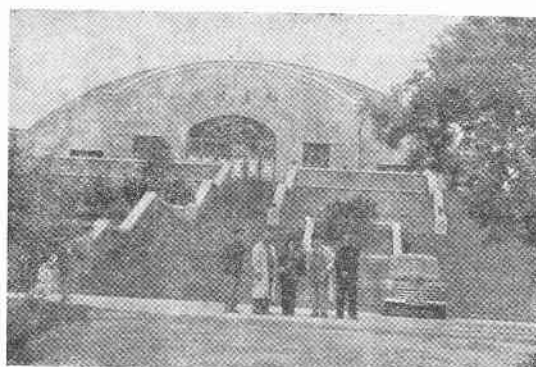

Обр. 88. Защитна сграда над праисторическо селище в местността „Пан По-цин“ при Сиян

струкция със стъклен покрив. По този начин е запазен откритият жилищен хоризонт и разкопките са станали достъпни за посещение по всяко време. Всички находки са оставени на мястото им и посетителят, движейки се по високия обходен коридор, може като на длан да разгледа устройството на селището и бита и материалната култура на неговите обитатели. Всички останали материали, намерени при изкопната работа, са влезли в експозицията на археологическия музей, устроен непосредствено до самия обект. Тук наред с

оригиналните експонати са поставени рисунки и макети, с което нагледно са показани различните трудови процеси в първобитното общество. За постигнатия ефектен резултат ни говори обстоятелството, че музеят и разкопките се посещават много, въпреки че отстоят на 10 км от града.

Вторият археологически обект в местността „Фу-син“ в околностите на Сиян са няколко погребения на коне, впрегнати в колесници, открити в двора на един керамичен завод, който сега е изместен по искането на местния комитет по опазване на паметниците. Едно от тези погребения, които се датират от VIII—VII в. пр. н. е., открито на 3 м дълбочина и състоящо се от шест

Обр. 89. Външен изглед на защитната сграда

кона и две двуколни колесници, е оставено на място. Скелетите, цялата конска сбруя и самите колесници с всички бронзови апликации по тях са най-внимателно почистени и закрепени. Върху изкопа е изградена каменна постройка със стъклен покрив, а върху самата находка е поставена голяма остъклена рамка.

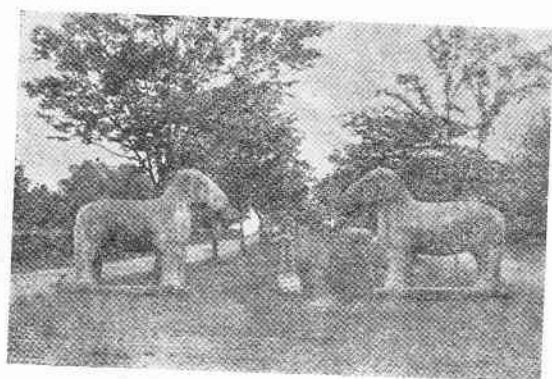
Другите два обекта, на които по това време се работеше, бяха останките на старата крепостна стена и на малка дворцова сграда, които се засягаха от фабрични строежи. Чистата льосова почва в този район дава възможност за ефикасно използване на ръчните сонди на дълбочина до 30 м. Системното сондиране на терена и изследването на състава и структурата на извадената от сондата почва е дало възможност за откриването на редица археологически обекти.

Четвъртият град, който посетихме, бе Нанкин, известен с най-добре запазената си стара крепостна стена, дълга 35 км и висока 15 м. Ровът на източната и северната страна е превърнат сега в обширно езеро, включено в голям и красив парк. Историческият музей в града заема прекрасна новопостроена сграда, разположена на една от главните улици на многомилionen град. Седемте музейни и една изложбена зали са изградени по всички изисквания на музейната техника. Подредена хронологично и художествено в подходящи витрини, експозицията е лесно разбираема и разглеждането ѝ не уморява. В изложбената зала бе устроена временна изложба, посветена на оригинални стари часовници. Този вид изложби в музея и подвижните изложби с музейни експонати, които обхождат градовете в провинцията, са помогнали особено много за популяризиране на музейното дело.

В околностите на Нанкин сред чудесна паркова обстановка е изградена в характерен национален стил гробницата-мавзолей на народния партиен деец Сун Ят-сен, а недалеч от нея се издига братската могила на избитите тук от гоминданците повече от 100 000 китайски борци. В гънките на близките планински височини е разположен старият будистки храм-манастир Лин Го-це, известен с хубавото си местоположение и високата си

осеметажна пагода. Провинциалният съвет по опазване паметниците е възстановил старината и я е превърнал в чудесен обект за туризъм. Близко до града се намира и неразкритата още гробница на първия император от династията Мин, до която води дълга алея, от двете страни на която се издигат огромни скулптурни фигури на животни и хора (обр. 90).

Шанхай, един от почти европейски устроените градове на страната, е забележителен със своя музей, посветен на китайското изкуство през вековете. Музеят разполага с една пететажна сграда, бивш хотел в центъра на града, умело преустроена за неговите нужди. В музейните зали, които заемат два от етажите, е изложено, може да се каже, всичко, което е излязло от изкусната ръка на китайския майстор: от глинени съдове тип Ян-шао от преди няколко хилядолетия до чудните порцеланови вазы от времето на династията Мин, от първите рисунки на камък до типичната китайска живопис върху дълги копринени ролки. Всичко това е подредено с голям вкус. Шанхайският музей разполага с модерно устроени фондохранилища, с реставрационни ателиета, фотолaborатория, дърводелска работилница и собствена печатница. Тук се отпечатва агитационен материал, художествени цветни репродукции и всичко необходимо за временни изложби, каквито музеят често устройва. В старата част на града

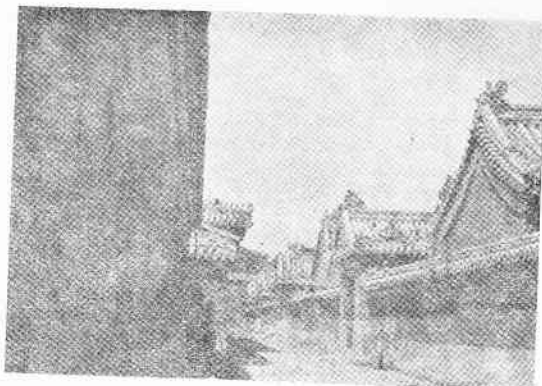

Обр. 90. Алея с каменни скулптури, водеща към една от Минските гробници

Комитетът за запазване на историческите паметници е извършил закрепването на няколко храма с пагоди, а по време на нашето посещение се извършваха ремонтни и здравителни работи в един обширен архитектурен комплекс, състоящ се от оградени с висока стена множество живописни жилищни сгради и павильони, разположени сред малки градинки, водни басейни с мостчета над тях, изкуствено изградени пещери и лабиринт от тунели и ходове, приютища на някогашния собственик, богат императорски сановник. По време на боксерското въстание през 1840 г. сградите са били използвани за таб на въстаниците.

Последният град, който посетихме при нашата обиколка из страната, бе Ханджоу. Китайците наричат този град „рай на земята“ и действително не са съркали. Разположен в подножието на зелени планини край брега на живописно езеро, Ханджоу е буквално в плен на субтропичната растителност. В околностите му се намират обширни чайни плантации, а между тях се издигат високи будистки храмове и пагоди, превърнати сега в паметници на културата. Посетихме най-високата в страната 13-етажна пагода Лю-ху, издигната през IX—X в. край реката Цин Тен-тян. Разгледахме и прочутия храм-манастир Ли от V в., в който се намира статуята на седнал Буда, висока 21 м. Лицето на

Буда е черно, с некитайски черти, с бенка между веждите, ярко доказателство за индийския произход на този така много разпространен из Китай култ. До самия град се издига изолиран каменен масив, по чийто

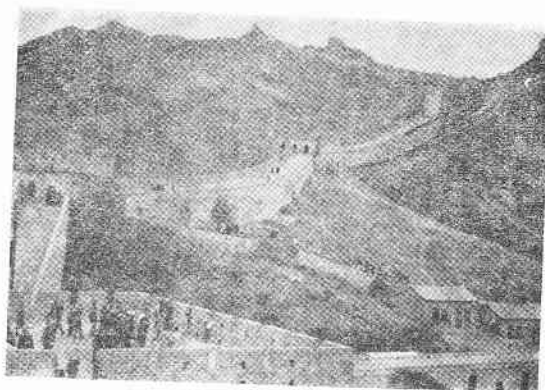

Обр. 91. Вътрешен изглед от сградите на музея Гу-гун

отвесни стени по подобие на будисткото светилище в гр. Луян са изрязани в пещери и ниши множество образи на Буда.

Музеят в Ханджоу е разположен край самото езеро в обширен парк. Той има типичен краеведчески характер. Залите му са пълни с много и интересни материали, но са още недобре оформени в художествено отношение. Тук са направени първите опити да се покажат в един музей действително големите успехи на социалистическото строителство в края.

Повторното ни пребиваване в Пекин бе посветено на разглеждане на паметниците на културата в самия град и на Централния музей. В покрайнините на града сред грамаден парк се издига 33-метрова кръгла постройка, наречена „Храм на небето“, включена в архитектурен ансамбъл. Тя е изработена изцяло от дърво. Грамадната купола лежи върху 12 дървени колони, високи 12,5 м. Сградата е разположена върху кръгла стъпаловидна тераса от бял мрамор и представлява чудесен паметник на архитектурното изкуство на XV в. В самия град се намира един голям, действащ и

Обр. 92. Изглед от Китайската стена

сега тибетско-ламаски манастир (Юн-хе), известен с обширния си храм, в който се издига най-голямата статуя на Буда, висока 32 м. И този архитектурен комплекс е обявен за паметник на културата и се намира

под преките грижи на градския комитет за защита на паметниците. Последните дни от пребиваването ни в Китайската народна република бяха изцяло заети с разглеждане богатствата на Централния музей и със запознаване с неговата организация и устройство на помощните му служби. Музеят е разположен в бившия зимен дворец на китайските императори от последните династии Мин и Цин. Дворецът, който заема площ от 720 000 кв. м и се състои от множество отделни едноетажни сгради, бил превърнат в музей в 1914 г., като запазил името си „Зимен дворец“, на китайски Гу-гун. Днес музеят има 20 000 кв. м изложбена площ и 440 музейни работници и помощен персонал. Музейното богатство от няколко милиона ценни художествени предмети представлява в по-голямата си част научно изложени по теми и епохи богатите колекции на бившия дворец. Само голямата сбирка от теракотни и каменни статуи и релефи е нова. Всички посетители на музея, а те са от три до три и половина милиона годишно, остават изумени от изобилието на експонатите и от тяхната висока художествена и материална стойност.

Всичко, което видяхме в Китайската народна република, говори за особеното внимание и грижи на народната власт за опазване на богатото културно наследство на страната и за бързото заличаване на последиците от нехайното отношение в миналото към това народно богатство. Тези грижи са насочени най-напред към поддържане на паметниците на културата чрез съвместно и майсторско реставриране и закрепване на архитектурните паметници и превръщането им в исторически обекти за масово посещение. Не по-малко е вниманието и към укрепване на съществуващите музеи в страната и създаването на нови. За това внимание и значение на работата на музеите като учреждения за разпространение на исторически знания и като центрове за патриотично възпитание говори най-добре фактът, че днес в центъра на Пекин се издигат почти завършени, една срещу друга две огромни еднакви сгради — сградата на Народното събрание и сградата на Историческия музей. Всичко това може да буди само възхищение и да бъде пример за подражаване.

М. Мирчев — Хр. Джамбов

ПОДГОТОВКА НА ВТОРОТО ИЗДАНИЕ НА ТОМ III НА „КОРПУСА НА ЛАТИНСКИТЕ НАДПИСИ“

Германската академия на науките в Берлин подготвя второ издание на том III от „Корпуса на латинските надписи“ (Corpus inscriptionum latinarum, t. III — CIL, III). Първото издание на този том заедно с допълненията му, както е известно, обхващаше латинските надписи от източните римски провинции (в Азия, Африка, Европа) заедно с Илирикум. Новото издание на CIL, III се налага преди всичко поради обстоятелството, че за времето от обнародването на този том между 1873 и 1902 г. досега в земите на тези някогашни римски провинции се появи огромен брой нови епиграфски паметници, които са обнародвани в различни издания и отделни студии, често пъти мъчно достъпни. Целият този нов материал се предвижда да влезе в новото издание. Освен това при условията, при които бяха събирани и обнародвани старите надписи, неминуемо беше да се допуснат някои неточности. Ето защо във второто издание се предвижда текстовете на обнародвания вече материал да бъдат подложени на основна ревизия, разбира се, доколкото тези надписи са запазени. Освен това разисква се и въпросът във второто издание да бъдат включени и гръцките надписи от епохата на римското владичество на тези провинции. Този въпрос обаче не е окончателно решен.

Германската академия предлагаше издаването на надписите да се извърши по същия начин както при първото издание — да се изпрати един епиграф от нейна страна, който при съдействието на местни специалисти да обработи материала в дадена провинция. В този дух бе направено първото предложение до Археологическия институт и музей при БАН през 1954 г. То бе прието по начало, но пред вид на обстоятелството, че у нас има налице добри специалисти-епископи, Археологическият институт и музей при БАН постави условието материалът, открит в нашите земи, да бъде събран и издаден от български автори. В този дух бе натоварен от председателя на БАН пишещият тези редове да преговаря в Берлин през 1955 г. Германската академия прие това предложение, още повече че подобни условия са били поставени и от другите академии, и през 1957 г. в София бяха изпратени проф. Й. Ирмшер и проф. К. Шубринг, за да изработят заедно с представител на Археологическия институт и музей окончателно условията за сътрудничеството на БАН в подготовката на второто издание на CIL, III.

Бе приет определеният от българска страна авторски колектив в състав чл.-кор. Д. П. Димитров, проф. Б. Геров и мл. научен сътрудник Ив. Венедиков, а евентуално за гръцките надписи — доц. Г. Михайлов. Бе определен и крайният срок за завършване на работата — 1962 г.

Организирането на такова крупно предприятие от международен мащаб — да се подготви второто издание на CIL, III при участието на редица национални академии и други сродни институти — не е съвсем лека работа. Една от най-големите трудности е да се уточни сътрудничеството между колективите от съседните страни, които заемат части от една и съща провинция, тъй като епиграфският материал ще бъде систематизиран не по страни, а по провинции. Такава трудност съществува например при българския, югославския и румънския колектив, тъй като в пределите на България влиза само малка част от Горна Мизия, докато по-голямата ѝ част е в границите на Югославия. Същото е положението и с провинция Долна Мизия, само че по-голямата част от нея съпада със Северна България, а останалата по-малка част влиза от територията на Румъния (днешна Северна Добруджа).

През 1959 г. в Берлин по инициатива на Института за изучаването на гръцко-римската древност при Германската академия на науките бе свикана международна конференция с цел да се разгледат различните въпроси и трудности, възникнали във връзка с организацията на работата на отделните колективи, както и да се добие представа за хода на работата в различните страни. На конференцията, която продължи от 4 до 6 май, взеха участие представители от Австрия, България, Германската демократична република, Германската федерална република, Испания, Унгария и Чехословакия. От България присъстваха чл.-кор. проф. Д. П. Димитров и проф. Б. Геров. Не дойдоха представители на Югославия и Румъния. Това последно обстоятелство попречи да се вземат конкретни решения относно разработването на Материала от граничните области, и то не само между България, Югославия и Румъния, но също така и между Австрия и Югославия, Унгария и Югославия и Югославия и Румъния.

На конференцията бе изнесен подробен доклад от проф. К. Шубринг върху текущата и перспективната работа в Комисията по издаването на „Корпуса на ла-

тинските надписи". Понастоящем колективът от Германската академия на науките работи върху показалците на някои от томове на „Корпуса“. Предвижда се изготвянето на допълнения (Supplementa) към том I, към том II и др. Най-послед той изложи и резултатите от съвещанията, които е имал с отделните колективи за преиздаването на том III от „Корпуса“.

Като втора точка от програмата на конференцията беше определено отделните колективи да дадат информации за състоянието на тяхната работа. От българска страна информация изнесе проф. Б. Геров, който направи преглед на епиграфските проучвания в България и запозна участващите в съвещанието с извършеното досега във връзка с подготовката по издаването на латинските надписи от територията на днешна Северна България. От изложението стана ясно, че българският колектив е извършил значителна подготовителна работа в събирането и ревизирането на материала. Подробни доклади за извършената досега работа дадоха и представителите на останалите колективи. Оказа се, че почти навред работата е полета добре и че подготовката за новото издание на CIL, III ще се извърши успешно.

От членовете на отделните делегации бяха повдигнати най-различни въпроси, засягащи работата по

новото издание на „Корпуса“. Бе уточнено означаването на местонаходищата, особено за такива страни като нашите, где са извършвани неколкостранни промени в наименованията на много от селищата. Постави се въпросът за извършването от „Корпуса“ на онези фрагменти от надписи, които съдържат само по някоя и друга буква. Също бе разгледан и въпросът за обема на илюстративния материал и др. Освен това беше докладвано от научната сътрудница при Германската академия на науките д-р Петерсен за работата по издаването на следващите свезки от няколкостранното съчинение „Prosopographia Imperii Romani“. Проф. Неселхауф осведоми присъстващите за хода на работата върху изготвянето на един капитален труд върху римските имена.

Съвещанието изпълни своята задача. То даде тласък за успешното завършване на поетите задачи от отделните колективи. Излизането на CIL, III във второ издание ще бъде действително едно голямо постижение на съвременната епиграфска наука, още повече че то ще бъде осъществено под знака на международното сътрудничество и солидарност.

Д. П. Димитров

ЧЕТВЪРТИ МЕЖДУНАРОДЕН КОНГРЕС ПО ПРОУЧВАНЕ НА РИМСКИТЕ ГРАНИЦИ

От 11 до 14 септември 1959 г. в гр. Дърам (Англия) се състоя Четвъртият международен конгрес по проучване на римските граници (лимес). Първият конгрес беше свикан в гр. Нюкастл (Англия) в 1949 г. Изнесените доклади са публикувани в отделен том. Италианският археолог А. Фрова е прочел доклад върху „Дунавския лимес в България и разкопките в Ескус“. Вторият конгрес се състоя в римския град Карнунтум в Австрия през 1955 г. и Третият конгрес в Райнфелден до Базел (Швейцария) в 1957 г. Докладите от Третия конгрес бяха публикувани през м. септември 1959 г.

На Четвъртият конгрес в гр. Дърам бяха дошли около 80 делегати и 10 гости от четирите континента: Европа, Америка, Азия и Африка. Най-многобройни бяха представителите на Англия, следвани от представителите на Германската федерална република. С по няколко делегата участваха Съединените американски щати, Франция, Швейцария, Италия, Холандия и др. По един представител бяха изпратили Белгия, Югославия, Израел и Алжир. За пръв път България участва в Четвъртият конгрес с един делегат. Липсваха представители на Съветския съюз, Румъния, Унгария, Чехословакия и другите народнодемократични страни.

Откриването на конгреса стана на 11 септември сутринта от председателя на Организационния комитет проф. Андре Пиганьол от Париж. Той поздрави делегатите и им пожела плодотворна работа за осветляването и разрешаването на редица важни проблеми във връзка с проучванията на римските граници в отделните страни. След това започна деловата работа под председателството на проф. Ерик Бърли, главния организатор на Четвъртият конгрес в Дърам. На конгреса бяха изнесени 18 доклада: осем доклада на английски, осем доклада на немски и два доклада на френски език. От програмата отпадна докладът на проф. Е. Свобода от Грац поради отсъствието на делегата. Повечето от докладите представяха отчети за извършени разкопки и проучвания след Третия конгрес или през последните години. Обобщителните доклади бяха по-малко. Докладите бяха придружени с цветни и черно-бели диапозитиви, планове, чертежи, рисунки, а някои и със самолетни снимки. Конгресът беше организиран

многодобре от страна на университета в Дърам. Като единствена слабост може да се посочи обстоятелството, че докладите не бяха размножени на циклостил, нито бяха направени писмени резюмета, за да могат делегатите предварително да се запознаят със съдържанието на докладите и повдигнатите в тях проблеми. За компенсация след всеки доклад се правеше кратко устно резюме на два езика (английски, немски или френски). По повечето доклади станаха разисквания. Те се водеха в научен, колегиален и критичен дух.

Пред вид на това, че докладите не бяха поискани предварително от Организационния комитет на конгреса, те бяха групирани въз основа на тяхното заглавие в четири основни теми. Първата тема беше посветена на проблемата за изкуствените гранични съоръжения и за тяхното устройство. Втората тема засягаше проблеми във връзка с икономическото развитие на пограничните области на Римската империя. Третата тема беше озаглавена „Рим от татък границите си“. Четвъртата тема третираше въпроси от късноримската епоха (IV в.) в пограничните области.

Към първата тема бяха включени шест доклада. К. А. Стиир (Единбург) — Проучванията на Антониновия вал през 1934—1959 г. Докладчикът запозна делегатите с историята на разкопките и проучванията на Антониновия вал в продължение на 25 години. В Англия съществуват и днес два римски изкуствени вала — Хадриановия и Антониновият. Последният се простира на север от Хадриановия и пресича Шотландия в посока изток—запад. Валът има следното устройство. Основата (широка около 5 м) се състои от един ред речни или неодялани камъни. Върху нея е натрупан земен насип с палисада в него, запазен сега много добре на височина около 3—5 м. Пред вала, т. е. на юг от него и успоредно върви дълбок ров. Антониновият вал е гъсто осяен с кастели. Наброяват се около 25 кастела. Наоколо кастелите са защитени със землени насипи с палисади и с един или няколко рова. Формата им е квадратна или правоъгълна. Обикновено имат четири порти. Между съседните ка-

стели са се издигали наблюдателни и отбранителни кули. Повечето от кастелите са локализирани и проучени частично или цялостно.

Х. Шьонбергер (Заалбург) — Разкопки в Кюнциг. Кастелът при Кюнциг (ГФР) се намира при вливането на река Изар в Дунав. Формата му е правоъгълна. Наоколо е защитен с каменна крепостна стена и четвъртити кули, разположени по вътрешната страна на четирите ъгъла. Кастелът е заобиколен с четири рова, а северната страна — с пет рова. По форма кастелът прилича много на кастелите в Англия. При последните разкопки била открита терасигилата, въз основа на която възникването на кастела трябва да се отнесе към 90—100 г., а не към раннофлавиевия период, както се е приемало по-рано. Под каменната северозападна вътрешна кула били намерени останки от друга, по-стара кула, направена с палисада (I в.). Авторът на доклада разграничава четири периода в историята на кастела — от 90 до 250 г.

Х. Й. Келнер (Мюнхен) — Нови наблюдения върху края на средноимператорската култура в Реция. Своите проучвания докладчикът е построил върху колективни находки от монети.

Д. Отс (Кембридж) — Последните разкопки на римския лимес в Месопотамия. Докладчикът се спира на разкопките в Сингара, Загуре и др. Крепостната стена на Сингара е много високо запазена. Кулите се издават навън и имат форма на правоъгълник, който завършва с полукръг. Датират се в началото на IV в. Подобна форма имат кулите на укрепените римски градове Абритус (Разград), Калидава, Трезмис, Томи и др. (Румъния), които се отнасят към края на III и началото на IV в.

В. Шлайермахер (Франкфурт на Майн) — Лоподунум. Състояние и задачи на изследванията. Както показва самото име, касае се за едно старо келтско селище, съществувало преди възникването на римския кастел. Видният германски изследвач на римския лимес в Германия изтъкна големите трудности, които съпътствуват спасителните разкопки в Лоподунум (сега Ладенбург) поради разширяващото се там строителство. Той поиска конгресът да излезе с конкретно предложение за съгласуването на спасителните разкопки със строителството.

Т. Иванов (София) — Последните разкопки в римски градове и кастели в провинция Долна Мизия. Докладчикът направи кратък преглед на проучванията на Дунавския лимес преди 1944 г. и през последните 15 години и се спира по-подробно на резултатите от разкопките в Ескус (с. Гиген, Плевенско) и Абритус (Разград).

Втората тема обхваща четири доклада:

Ж. Барадез (Алжир) — Производителният хинтерланд на римския лимес в Нумидия и в зоната, заета от лимеса, от Ламбес до Амедала. Изобилният илюстративен материал от самолетни фотоснимки показва нагледно планинския характер на проучваните области и условията за развитието на животновъдството през римската епоха.

М. Гихон (Тел Авив) — Археологическите проучвания в римска Палестина. Авторът се спира на географското разположение, характера на областта, главните пътища и някои кастели от римско време.

Мария Алфьолди (Мюнхен) — Към историята на селищата в Рейнската област и Галия през последната четвърт на III в. Докладчикът обърна внимание върху един особен тип монети от Трир (ГФР) от последната четвърт на III в., които представят варваризирани гротескни изображения на глави, увенчани с лъчиста корона. Латинският текст е предаден също така несръчно. Несъмнено касае се

за местни имитации на съществуващи по това време римски монети. Подобни монети са известни от Реция, Норикум и другаде.

Ж. П. Кент (Лондон) — Караузий и саксонският бряг. Докладът беше изграден върху проучвания на римски монети от император Караузий (287—293).

Третата тема съдържа четири доклада върху проучвания в Африка, Азия и местни селища в римска Британия. Докладът на Е. Свобода (Грац) „Римските кастели на север от Панонския Дунав“ не се прочете.

Д. Смит (Нюкастл) — Разкопките в Гирза, Триполитания. Били открити част от каменната стена с правоъгълни, издадени навън кули, един храм върху подиум, колони с латински надписи, римски монети, римска вносна и местна керамика, битови предмети и други от III—VI в.

Д. Отс (Кембридж) — Разкопките в Хатра. Както с доклада си върху проучванията в Месопотамия, така и с втория си доклад Д. Отс събуди голям интерес сред делегатите с интересните и забележителни находки. Хатра е разположена на границата между Сирия и Партия на изток от р. Тигър. Били разкрити напоследък 11 добре запазени храмове, изградени от издялани каменни блокове, и три сгради, една от тях с 49 помещения. Сред развалините били намерени множество каменни статуи и други паметници на изкуството от римската епоха.

Г. Джоби (Нюкастл) — Местни селища в Нортъмберленд от римската епоха. В областта Нортъмберленд на юг от Шотландия са запазени и до днес местни селища от римската епоха. Те имат обикновено квадратна или правоъгълна форма и две срещуположни порти. Защитени са със земен насип.

Четвъртата тема беше разработена с пет доклада.

Х. Петрикович (Бон) — Рейнският лимес по времето на Константин I. По своя характер докладът обобщаваше досегашните изследвания на римските кастели по Рейн (Кобленц, Алай, Кройцах, Вормс, Дойч, Нойс и др.) и направи опит да подреди хронологично кастелите въз основа на тяхната форма и кули. Според Петрикович правоъгълните издадени навън кули са от времето на Диоклетян и Константин I. По доклада станаха оживени разисквания. Някои английски археолози изтъкнаха, че за да се направи точна хронология, необходимо е да се намерят подобни добре датирани паметници.

И. А. Ричмонд (Оксфорд) — Военната архитектура през IV в. Този обобщителен доклад беше един от най-интересните доклади на конгреса. Ричмонд проследи развитието на римската отбранителна система от времето на Северите до IV в. включително, като се позова на добре проучени и датирани кастели предимно от Англия, Германия и др. Той също така използва като паралели някои кастели от Румъния, които имал възможност да посети преди няколко години. Кастелите в Кардиф, Йорк и др. (Англия) приличат по формата си и по кулите на някои кастели в България, например Абритус (Разград).

А. Радноти (Аусбург) — Проучванията в Айнциг (Реция) през късноримската епоха. Кастелът при Айнциг се намира на пункта, где се съединяват сухоземният и Дунавският лимес в Реция. Върху портата на кастела е стоял строителен надпис, който датира построяването на кастела по времето на Каракала (213—214). Кастелът е просъществувал през късноримската епоха.

Ж. Моро (Саарбрюкен) — Укрепителната система на кастела Бузенол в Белгия през късноримска епоха. В крепостната стена като строителен материал били използвани каменни блокове с релефни изображения. Върху един от блоковете е изобразена римска жетварка, единственият засега фигурален паметник с такъв сюжет.

Р. Лор-Белар (Базел) — Свидетелства за християнство в кастелите и некрополите на швейцарския лимес през IV в. Докладчикът разглежда редица паметници на християнската религия, които се отнасят към IV в. (останки от църкви, баптистерии, надгробни плочи с изображение на котва — символ на християнските общини — и бронзови кръстати фибули с изображение на хризма и медальони с мъжки глави). Подобни фибули са твърде редки. Засага паралели са известни от Люблина, Лувър и Британския музей. Авторът ги датира след 340 г.

На 14 септември вечерта завърши Четвъртият международен конгрес по проучване на римските граници. Проф. А. Пианьол резюмира резултатите от шестте полудневни заседания и се спря на по-значителните постижения. Югославският представител проф. Г. Новак (Загреб) предложи Петият конгрес да се състои в Югославия в 1961 г., като мястото на конгреса ще се съобщи допълнително. Белгийският делегат Ж. Мертенс предложи Шестият конгрес да се свика в Белгия. Двете предложения бяха приети от конгресистите. Някои делегати изказаха пожелание един от бъдещите конгреси да се състои в България, която е толкова богата с интересни археологически паметници от римската епоха. Един следобед беше из-

ползуван за екскурзия до един римски кастел при устието на река Тайн, недалеч от гр. Нюкастл.

След приключването на конгреса беше организирана екскурзия с омнибус из Шотландия, за да видят конгресистите римски кастели от системата на Антониновия вал. Бяха посетени кастелите Корстопитум (при Корбридж), Бременийум, Тримонцийум, Пината Кастра и др. В Пината Кастра проф. И. Ричмонд провеждаше разкопки и запозна присъстващите с метода на работа и с резултатите. Освен това бяха посетени богатите с археологически паметници-музеи в Единбург и Глазгоу.

Проучването на укрепителната система и материалната култура на местното население и на римските завоеватели е проблема от международен мащаб. С него се занимават сериозно значителен брой специалисти предимно в Европа. Нашата страна, по-точно казано Северна България, е влизала за известно време в римския Дунавски лимес. Българският бряг на Дунав е осеян с кастели, кули и значителни градове. Необходимо е да се провеждат системни ежегодни разкопки в определени пунктове, за да може българската археология да се развива напред и да не изостава от изследванията в другите страни, които преди векове са влизали в границите на Римската империя.

Т. Иванов

СИМПОЗИУМ ПО ПРОБЛЕМИ НА ЕВРОПЕЙСКИЯ ЕНЕОЛИТ

От 5—11 октомври 1959 г. в Чехословакия — в замък Либлице при Прага и в гр. Бърно — се състояха заседанията на симпозиума, посветен на европейския енеолит. Този симпозиум бе организиран от Археологическия институт при Чехословашката академия на науките по решение на V международен конгрес по праистория и протоистория, състоял се в гр. Хамбург през 1958 г. В него участваха 45 делегати, специалисти по неолита и енеолита от 17 страни. От страна на Археологическия институт и музей при Българската академия на науките в симпозиума взе участие Георги Ил. Георгиев, кандидат на историческите науки. Симпозиумът бе подготвен и проведен във всяко отношение много добре. Домакините, чехословашките археолози, бяха осигурили условия за спокойна творческа работа на участващите в симпозиума и за ползотворно прекарване на тяхното време.

Разисквани бяха девет основни доклада, които бяха предварително напечатани и разпратени за проучване от делегатите. В тях се разглеждат основни проблеми на европейския неолит и енеолит въз основа на териториалния принцип. Към всеки основен доклад или група от такива доклади бяха прочетени съдоклади, общият брой на които бе 29. Докладите и съдокладите бяха изнесени на френски, немски и английски език, а разискванията по тях ставаха освен на същите езици още и на руски език. Всички доклади, съдоклади и бележки по тях ще бъдат отпечатани в специален сборник, който ще бъде издаден през 1960 г. в Чехословакия. Без да навлизаме в подробности по цялата програма на симпозиума, ще се задоволим само с изброяването на докладите и съдокладите, които бяха прочетени и разисквани в секциите за Източна и Югоизточна Европа. Четвъртата секция. Източна Европа. Основни доклади: Н. Я. Мерперт (Москва) — Енеолитната епоха в степната зона на европейската част на Съветския съюз; Т. С. Пасек (Москва) — Проблемите на енеолитната епоха в югоизточната част на Източна Европа. Съдоклад от М. Джимбутас (САЩ) — Енеолитът в Русия. Пета секция. Югоизточна Европа. Основен доклад от М. Гарашанин (Бел-

град) — Преходът от неолита към раннобронзовата епоха на Балкана и в басейна на Долния Дунав. Съдоклади: Г. Ил. Георгиев (София) — Състоянието на проучванията на неолита и енеолита в България; Д. Берчу (Букурещ) — Релативна хронология на неолита в басейна на Долния Дунав в светлината на новите разкопки, извършени в Румъния; Новите разкопки в Съжуца (Румъния) и проблемата за културните групи Бубани (Югославия) и Криводол (България).

Всички доклади, съдоклади и разисквания на симпозиума бяха добре документирани с илюстративен материал.

Докладът на българския делегат бе прочетен на заседание, състояло се на 9 октомври в залата на Философския факултет на университета в гр. Бърно. Заседанието бе председателствувано от съветския делегат Н. Я. Мерперт. В доклада бе направен преглед на проучванията в областта на новокаменната и медната епоха в България, направени през последните 15 години. Тежестта бе поставена главно върху резултатите от разкопките на селищната могила при Караново до Нова Загора. Дадена бе нова периодизация на културата и направени изводи за нейния произход. Докладът бе придружен с богата документация от фотоснимки, чертежи и цветни диапозитиви. Богатството и разнообразието на находките от различните културни напластявания на селището и комплексният метод на тяхното разглеждане направиха доклада интересен за всички присъстващи, които го оцениха много добре.

Освен специални въпроси на европейския неолит и енеолит в заседанията на симпозиума бяха разглеждани и принципни въпроси, като например съдържание на термина „археологическа култура“, методи на археологическите изследвания, обособяване на съществуването на медна епоха в някои страни, определяне на хронологията и др. Особено внимание бе отделено на въпросите за произхода и разпространението на археологическите културни групи, например Glockenbecherkultur, Trichterbecherkultur, Schnurkeramikultur и т. н.

Издадено бе мнение, че е необходимо в бъдеще да се организират теоретически конференции, на които

да се разглеждат по-задълбочено само проблеми на неолита и енеолита, засягащи определени географски области, например Югоизточна Европа, откъдето произхожда много ценен археологически материал.

Делегатите на симпозиума имаха възможност да се запознаят с постиженията на чехословацката археологическа наука в областта на неолита и енеолита, които са значителни. Направено бе колективно посещение на изложбата на новопридобити археологически находки от времето на енеолита, уредена специално във връзка със симпозиума в помещението на Археологическия институт. Особено полезно и поучително бе посещението на новата археологическа изложба на Националния музей в Прага. Посетени бяха и други археологически институти и музеи. Във всички археологически институти и учреждения бе дадена възможност на делегатите да направят свои научни изследвания на археологически паметници, които ги интересуват.

Организираните бяха също посещения на археологически обекти и музеи в страната — на Праисторическия музей в гр. Колин, на спасителните разкопки в Либенице, на големите разкопки на неолитното селище при Билани, където от 1954 г. се правят систематични разкопки в голям мащаб. Тези разкопки са добре ор-

ганизираны във всяко отношение и могат да послужат като образец за извършване на подобни разкопки. Делегатите посетиха също научната база на филиала на Археологическия институт в гр. Бърно в Долни Вестонице — известна къснопалеолитна станция, където се запознаха с прекрасни оригинали на къснопалеолитната култура и изкуство на територията на Моравия. В гр. Бърно обстойно бяха разгледани изложбата и научните сбирки на Моравския музей, които са много богати на паметници и са добре уредени. На делегатите бяха показани и постиженията на чехословацката археологическа наука в областта на ранното средновековие, които са също забележителни. Разгледани бяха разкопките на укрепеното селище от IX в. при Микулчице, където са разкрити основи на няколко църкви и на други сгради, които са добре консервирани и отчасти вградени в защитни постройки. Разкопките са обзаведени във всяко отношение много добре.

Представянето на нашата праисторическа наука на симпозиума по проблеми на европейския енеолит съдейства за увеличаване на нейния международен престиж.

Г. Ил. Георгиев

По покана на Българската академия на науките през месеците април, май и юни т. г. бе на посещение в нашата страна директорът на Киевския заповедник „Св. София“ архитект Николай Иосифович Кресалный. Целта на неговото посещение бе, след като се запознае непосредствено с нашите паметници, да обмени опит с нашите архитекти-консерватори и да направи някои препоръки относно укрепването на паметниците.

По време на своите пътувания Н. И. Кресалный можа да посети по-голямата част от нашите старинни архитектурни паметници. След обиколката си Н. И. Кресалный беседва с всички наши консерватори. Те му изложиха обстоятелствата, при които са работили, и съображенията за възприетите от тях методи на укрепване. В тези разговори освен аналитичната преценка на досега извършените консервационни работи той даде ценни препоръки за бъдещите укрепителни работи. Систематизирайки всичките си наблюдения в обширен доклад, извадки от който той изнесе на 23 юни т. г. в Археологическия институт, Н. И. Кресалный прецени досегашната укрепителна работа на нашите консерватори като, общо взето, задоволителна. За критерий на своята преценка той взе възприетите в СССР принципи на консервиране на архитектурни паметници:

1. Вмешателството на съвременните укрепителни работи в стария градеж трябва да бъде минимално по обем.
2. Новите материали трябва да наподобяват старите, но същевременно да се отличават от тях.
3. Върху горната повърхност на разрушените зидове да се постави предпазна „шапка“ от естествени плочи камъни или бетон, надлежно изолирани с химикали.
4. При особено ценни паметници, там където градоустройството оформяване позволява (ако паметникът се намира в градска среда), желателно е да се построят леки защитни покриви.
5. Всички архитектурни паметници, изградени с глинено разтвор, след проучването и документирането им да се засипват, като над повърхността на земята се постави подходящо обозначение. Изключение може да се направи само за единствени по рода си паметници,

за които е необходимо да се изгради специална защитна постройка.

Н. И. Кресалный рязко осъди широкото използване на цимента от нашите консерватори. Той изтъкна, че при всички случаи, където той е наблюдавал употребата на цимент, консервацията не е сполучлива. Той препоръчва вместо цимент да се употребява варов разтвор, а за заздравяването на пукнатини в стени, при които има опасност от срутване, да се направят „инжекции“ от смолисти разтвори.

Ст. Бояджиев

*

По покана на Българската академия на науките през втората половина на месец април т. г. гостува у нас директорът на École française d'Athènes и титуляр на Катедрата по гръцка история и епиграфика при Сорбоната проф. Жорж До, придружаван от своята съпруга.

Проф. До, известен у нас с публикациите на епиграфските паметници от Делфи и с редица съчинения по антична археология и история, по време на своя престой в София изнесе два доклада: „Разкопките на Френската школа в Атина на остров Тасос“ и „Сегашното състояние на археологическите поучвания в Гърция“. Богато илюстрирани с цветни прожекции, те показваха не само най-новите археологически открития в Гърция, но и методите на Френската школа, както и на другите научни институти, които правят своите проучвания в Гърция.

Проф. До е минавал и друг път през България, но за пръв път му се удаде възможност да направи обиколка из страната, да се запознае с нашите музеи и исторически паметници и да получи по-ясна представа за нашето археологическо богатство и за нашите постижения в областта на археологията.

Проф. Жорж До дойде у нас не само като учен-археолог, но и като представител на един от най-изтъкнатите френски научни институти, чиято активна научна дейност надхвърля едно столетие. При това тази

научна дейност се развива в една страна, която се намира непосредствено до нашата и с която ни свързват дълбоки исторически връзки. Изданието на *École française d'Athènes*, *Bulletin de correspondance hellénique*, многотомните издания на разкопките в Делфи, Тасос, Делос и пр. се явяват като една необходимост за нашите проучвания в областта на античната археология. В тях срещаме паметници, подобни на тези, които откриваме у нас. В надписите от Делфи — прочутото светилище на Аполон — четем имена на траки и откриваме ценни източници за тъй неясната история на старите обитатели на нашата страна — траките.

С гостуването на проф. До се създава личен контакт между българските и френските археолози и се откриват перспективи за едно сътрудничество с френската школа в Атина и изобщо за едно международно сътрудничество в областта на археологията.

Л. Огненова

*

На 21 май т. г. Екатерина С. Манова, аспирантка по средновековна археология при Археологическия институт и музей при Българската академия на науките, защита дисертация на тема „Изображения на битови предмети в средновековни стенописи от Югозападна България като извор за проучване на материалната култура на Средновековна България“ за получаване на научна степен кандидат на историческите науки.

Научен ръководител: акад. Кръстю Миятев. Рецензенти: чл.-кор. проф. Димитър П. Димитров, доц. Атанас Милчев и старши научен сътрудник Стамен Михайлов.

*

На 29 май т. г. арх. Стефан К. Бояджиев, аспирант по консервация и реставрация на архитектурни паметници при Археологическия институт и музей при Българската академия на науките, защита дисертация на тема „Принос към историята на крепостната стена на Сердика“ за получаване на научната степен кандидат на историческите науки.

Научен ръководител: доц. арх. Сава Н. Бобчев. Рецензенти: проф. Христо М. Данов и доц. Георги Михайлов.

*

По покана на университетите в Йена, Хале, Лайпциг и Росток и на Института за гръцко-римска древност при Германската академия на науките в Берлин Теофил Иванов, младши научен сътрудник на Археологическия институт и музей при Българската академия на науките, посети Германската демократична република от 20 май до 6 юни т. г. и изнесе доклад на тема „Разкопки на градове от римската епоха в България“ и проведе колоквиум на тема „Античните вази от Аполония на Черно море“.

*

На 18 май т. г. пристигнаха в София румънските археолози от Букурещ проф. Думитру Тудор и Мирча Матей като гости на Българската академия на науките, за да направят научна обиколка из България.

Проф. Д. Тудор посети останките от римския град Ескус при с. Гиген, Плевенско, недалеч от Дунав. Тук той прояви голям интерес към монументалните сгради и устройството на този значителен римски град по Долния Дунав. Особено силно впечатление му направиха големите архитектурни фрагменти в добър стил, както и размерите и декорацията на „двореца“ в центъра на града.

Друг обект на научната обиколка на проф. Д. Тудор бе с. Долни Вадин на р. Дунав на 12 км западно от с. Гиген (Ескус), где то той очакваше да намери и наистина намери останките на един старинен мост на Дунав. Останки от такъв мост той открил и на румънския бряг западно от с. Орля, което се намира срещу с. Долни Вадин. Проф. Тудор разгледа и свързаните с моста останки от малката римска крепост, вероятно Валериана според античния пътепис „Итинерариум Антонини“. По дъното на р. Дунав са забелязани останки от зидани и дървени подпори на някогашния мост, който, ако се съди по структурата на зидовете, е от римската епоха. Изследването на този трети мост на Дунав от тая епоха би било задача за съвместна работа на българските и румънските археолози.

Проф. Тудор посети останките от римския град Абритус на 2 км източно от гр. Разград. В музея на града той прояви особен интерес към релефите с изображение на т. нар. „Дунавски конници“. След това вече с Мирча Матей той посети Коларовград, Преслав, Мадара и Плиска. Останките от първата българска столица Плиска направиха силно впечатление на гостите.

Румънските гости посетиха Варна и разгледаха разкритите при последните разкопки останки от най-вътрешната крепост на града Одесос около т. нар. римска кула и предприеха излет до с. Река Девня, Варненско, где то разгледаха новоразкрити останки от античния Марцианополис.

Гостите посетиха Пловдив и Окръжния музей, тракийската гробница при с. Филипово, останките от старата крепост на града и други старини.

Проф. Д. Тудор и Мирча Матей изнесоха доклади в Археологическия институт в София на теми:

1. За разпространението на елинистически амфори по лявото поречие на Долния Дунав като белег на търговски връзки между Дакия и Черноморието (Д. Тудор).

2. За римския мост при с. Долни Вадин, Врачанско (Д. Тудор).

3. Раннославянска керамика от Сучава (М. Матей). Изказаха се пожелания за бъдеща съвместна работа по Долнодунавския басейн, който със своите общи проблеми изисква обща дейност между археолозите на двете близки социалистически страни.

С. Бобчев

СЪКРАЩЕНИЯ

БСЭ	— Большая советская энциклопедия.
ГМПО	— Годишник на музейте в Пловдивски окръг.
НБМПл	— Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей.
ИАД	— Известия на Археологическото дружество.
ИАИ	— Известия на Археологическия институт.
ИВАД	— Известия на Варненското археологическо дружество.
ИИД	— Известия на Историческото дружество.
ИП	— Исторически преглед.
ИРАИК	— Известия Русского археологического института в Константинополе.
КСИИМК	— Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры Академии наук СССР.
МИА СССР	— Материалы и исследования по археологии СССР.
Мсб.	— Сборник за народни умотворения, наука и книжнина.
РП	— Разкопки и проучвания на Народния археологически музей в София.
СА	— Советская археология.
СпБАН	— Списание на Българската академия на науките.
СЭ	— Советская этнография.
RE	— Pauly Wissowa — Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaften.
REG	— Revue des études grecques.
RLV	— Reallexikon der Vorgeschichte, herausgeg. von Max Ebert.

TABLE DES ILLUSTRATIONS

- Fig. 1. Miniature du Recueil d'Hippolyte (photographie du Musée d'histoire de Moscou)
- Fig. 2. Lithographie de la miniature d'après Prohorov
- Fig. 3. Dessin-reconstitution de Lesučevsky
- Fig. 4. Pavement de Tuzlalik (Preslav). Dessin
- Fig. 5. Les rochers de Madara: a — „les chambres“; б — „les kiosques“; в — le „sanctuaire“; г — la Grande Grotte;
- Fig. 6. Ermitage de Karoulya du mont Athos (d'après une sculpture sur bois de F. Perila)
- Fig. 7. Ermitages actuels dans les grottes des rochers „Meteora“ en Thessalie au-dessus du village de Kastraki
- Fig. 8. Murs d'enceinte de Serdica I. Plan
- Fig. 9. Première période de construction de la Porte septentrionale de Serdica I. Reconstitution
- Fig. 10. Tour d'angle nord-est de Serdica I. Plan
- Fig. 11. Poterne de la tour d'angle nord-est de Serdica I
- Fig. 12. Tour d'angle nord-est de Serdica I. Coupe A
- Fig. 13. Joint entre les ceintures A et B. Restes de la construction primitive de briques de la ceinture A
- Fig. 14. Première période de construction. Edification de la ceinture A. Reconstitution
- Fig. 15. Deuxième période de construction. Reconstitution
- Fig. 16. Deuxième période de construction. Réparation des édifices détruits. Reconstitution
- Fig. 17. Quatrième période de construction. Reconstitution
- Fig. 18. Cinquième période de construction. Reconstitution
- Fig. 19. Crâne d'homme du Néolithique provenant de Karanovo, près de Nova-Zagora (IVe millénaire avant notre ère)
- Fig. 20. Crâne de femme de l'Énéolithique de Roussé (fin du IIIe millénaire avant notre ère)
- Fig. 21. Crâne d'homme de l'Énéolithique de Roussé
- Fig. 22. Crâne de femme de Roussé
- Fig. 23. Crâne de femme thrace de Nova-Zagora (fin du IVe siècle avant notre ère)
- Fig. 24. Crâne d'homme de la nécropole de Serdica (V^e—VIe s.)
- Fig. 25. Crâne de femme de Dlahcevo Sabljari — arrondissement de Kustendil (époque antique tardive)
- Fig. 26. Crâne d'homme protobulgare de Novi Pazar
- Fig. 27. Crâne d'homme de la Nécropole de Loveč (XIe—XIIe s.)
- Fig. 28. Crâne de Pliska (VIIe—VIIIe s.)
- Fig. 29. Emplacement de la Nécropole près de la gare de Razdelna — arrondissement de Varna
- Fig. 30. Nécropole de Razdelna; disposition des tombes
- Fig. 31. Nécropole de Razdelna — tombe n° 54
- Fig. 32. Nécropole de Razdelna — tombe n° 38 construite en briques
- Fig. 33. Nécropole de Razdelna — tombe n° 38 — après le déblaiement
- Fig. 34. Nécropole de Razdelna — tombe n° 38
- Fig. 35. Nécropole de Razdelna — tombe n° 35 — Incinération en urne funéraire
- Fig. 36. Nécropole de Razdelna — vase en argile
- Fig. 37. Nécropole de Razdelna — vase en argile
- Fig. 38. Nécropole de Razdelna — vase en argile
- Fig. 39. Nécropole de Razdelna — vase en argile
- Fig. 40. Nécropole de Razdelna — vase en argile
- Fig. 41. Nécropole de Razdelna — vase en argile
- Fig. 42. Nécropole de Razdelna — vase en argile

- Fig. 43. Nécropole de Razdelna — agrafe de bronze
 Fig. 44. Nécropole de Razdelna — agrafe de bronze
 Fig. 45. Nécropole de Razdelna — objet de fer
 Fig. 46. Nécropole de Razdelna — boucles d'oreilles
 Fig. 47. Nécropole de Razdelna — boucles d'oreilles
 Fig. 48. Nécropole de Razdelna — boucles d'oreilles
 Fig. 49. Nécropole de Razdelna — flèche et couteau
 Fig. 50. Vases de Sofia — trouvailles isolées
 Fig. 51. Vases de Sofia — trouvailles isolées
 Fig. 52. Fragments de vases trouvés près de la tour d'angle nord-est de l'enceinte de Serdica
 Fig. 53. Fragments de vases trouvés près de la tour d'angle nord-est de l'enceinte de Serdica
 Fig. 54. Parures de sépulture sous tumulus
 Fig. 55. L'église du village de Botévo, arr. de Vidin: a — vue du nord, b — la partie sud-ouest de l'église; b — fondations de la dalle d'autel; r — fragments d'inscription sur la dalle d'autel; a — briques portant des signes et des dessins; e — fragment architectural découvert près de l'église
 Fig. 56. L'église du village de Botévo, arr. de Vidin. Plan de situation
 Fig. 57. L'église du village de Botévo. Reconstitution
 Fig. 58. L'église du village de Botévo, arr. de Vidin: a — b — monogrammes et signes sur les briques; d — profil du fragment architectural ($\pm$ fig. 55e)
 Fig. 59. Fragments de céramique du remblai près de l'église
 Fig. 60. Plaque votive de Demeter provenant de l'arr. de Plovdiv
 Fig. 61. Terre-cuite représentant un esclave artiste-comique d'Odessos (dessin)
 Fig. 62. Terre-cuite représentant un esclave artiste-comique d'Odessos (dessin)
 Fig. 63. Terre-cuite représentant un esclave artiste-comique d'Odessos (dessin)
 Fig. 64. Terre-cuite représentant un esclave artiste-comique provenant de Kertch
 Fig. 65. Vase en argile — Batak
 Fig. 66. Vase en argile — Batak
 Fig. 67. Tumulus thrace en pierre et en terre — Batak
 Fig. 68. Ensevelissement sous tumulus thrace — par incinération, bordé de pierres — Batak
 Fig. 69. Partie d'un moulin de pierre — Batak
 Fig. 70. Fibules de bronze de Kazanlik et de ses environs
 Fig. 71. Etat actuel du complexe d'habitations d'Abrutus après les fouilles de 1957
 Fig. 72. Appareil en pierre et construction grossière
 Fig. 73. Pierres et mortiers effrités sous l'action de la glace
 Fig. 74. Fenêtre qui permet d'entrevoir l'intérieur
 Fig. 75. Sondage
 Fig. 76. Surface déblayée d'un mur de pierre
 Fig. 77. Liséré de séparation en mosaïque
 Fig. 78. Nouvelle maçonnerie sur le mur antique
 Fig. 79. Toiture de protection de briques de type romain pressées
 Fig. 80. Canaux de ventilation dans la toiture de protection
 Fig. 81. Restes de la colonnade de la cour du Peristyle
 Fig. 82. Surface rugueuse de la partie frontale du fragment d'une colonne
 Fig. 83. Colonne reconstituée sans utilisation de crampons, rails, etc.
 Fig. 84. Colonnade nord de la cour du péristyle
 Fig. 85. Escalier nouvellement construit dans le complexe d'habitation
 Fig. 86. Grottes dans les rochers près de Lu-Yan (Chine)
 Fig. 87. Reliefs sur les rochers près de Lu-Yan (Chine)
 Fig. 88. Travaux de conservation du site préhistorique de Lu-Yan (Chine)
 Fig. 89. Vue extérieure des travaux de conservation
 Fig. 90. Allée avec ses sculptures de pierre; elle mène vers l'un des tombeaux de la dynastie Ming près de Nanking (Chine)
 Fig. 91. Vue intérieure des bâtiments du musée à Gu-Gun (Chine)
 Fig. 92. Vue de la Muraille de Chine

СЪДЪРЖАНИЕ

Кр. Миятев — Петнадесет години българска археология	3
---	---

СТАТИИ

В. Иванова — Ктиторският образ в Иполитовия сборник на Историческия музей в Москва	13
Ст. Маслев — Пустинножителска Мадара	24
Ст. Бояджиев — Принос към историята на крепостната стена на Сердика	35
П. Боев — Палеоантропологични проучвания в България	46

ПУБЛИКАЦИИ

Д. Ил. Димитров — Ранносредновековен некропол при гара Разделна	55
М. Станчева — Ранносредновековна керамика от София	61
Д. Аладжов — Накити от могилно погребение при с. Овчарово	69
Ст. Станчев — Църквата в Ботево, Видинско	70
П. Горбанов — Принос към култа и иконографията на Деметра в Тракия през римската епоха	76
Г. Тончева — За сюжета на една теракота от Одесос	80
Д. Цончев — Археологическите разкопки в чашата на язовир „Батак“	83
Г. Табакова — Халциатски фибули от Казанлък и околностите му	87

МУЗЕЙНО ДЕЛО И КОНСЕРВАЦИИ

Р. Рачев — За някои проблеми на консервационната дейност в Abritus	89
--	----

ЛЕКЦИИ И КОНСУЛТАЦИИ

Т. Иванов — Организация и методика на спасителните разкопки	97
---	----

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Ст. Михайлов — Кр. Миятев. Предварителни проучвания на Кадъкьойското градище	105
А. Балканска — М. Мирчев. Амфорните печати от музея във Варна	106

ПРЕГЛЕД

М. Мирчев и Хр. Джамбов — Археологическото богатство на Китайската народна република	109
Д. П. Димитров — Подготовка на второто издание на том III на „Корпуса на латинските надписи“	112
Т. Иванов — Четвърти международен конгрес по проучване на римските граници	113
Г. Ил. Георгиев — Симпозиум по проблеми на европейския енеолит	115

TABLE DES MATIÈRES

Kr. Mijatev — Quinze ans d'archéologie bulgare	3
--	---

ÉTUDES

V. Ivanova — Une figure de donateur dans la recueil d'Hippolyte du Musée d'histoire de Moscou	13
St. Maslev — Madara — habitation d'ermites	24
St. Boyadjiev — Contribution à l'histoire du mur d'enceinte de Serdica	35
P. Boev — Recherches paléanthropologiques de Bulgarie	46

RAPPORTS ET COMMUNICATIONS

D. Il. Dimitrov — Une nécropole du Moyen Âge près de la gare de Razdelna, arr. de Varna (VIII ^e —IX ^e s.)	55
M. Stantcheva — La céramique du début du Moyen Âge de Sofia	67
D. Aladjov — Parures d'ensevelissement sous tumulus du village d'Ovtcharévo, arr. de Hascovo	69
St. Stantchev — L'église de Botévo, arr. de Vidin	70
P. Gorbanov — Contribution au culte et à l'iconographie de Demeter en Thrace à l'époque romaine	76
G. Tontcheva — Sur une terre-cuite d'Odessos	80
D. Tzontchev — Fouilles archéologiques du barrage de „Batak“	83
G. Tabakova — Fibules hallstattiennes de Kazanlik et de ses environs	87

MUSÉOLOGIE ET TRAVAUX DE CONSERVATION

R. Ratchev — Sur certains problèmes de travaux de conservation à Abritus . .	89
--	----

COURS ET CONSULTATIONS

T. Ivanov — Organisation et méthode de fouilles pour le sauvetage des monuments menacés par les travaux de construction	97
---	----

CRITIQUE

St. Mihaïlov — Kr. Mijatev. Etudes préliminaires sur la cité de Kadikœi . .	105
A. Balkanska — M. Mirtchev. Les estampilles amphoriques du Musée de Varna	106

REVUE CHRONIQUE

M. Mirtchev et Chr. Djambov — Les recherches archéologiques de la République Populaire de Chine	109
D. P. Dimitrov — Préparation de la deuxième édition du III ^e tome du Corpus d'inscriptions latines	112
T. Ivanov — Le quatrième Congrès international pour l'étude des frontières romaines	113
G. Il. Georgiev — Symposium consacré aux problèmes de l'énéolithique européen	115

Технически редактор : Б. Л. Ташев
Коректор : А. Унджиева

Дадена за набор на 12. X. 1959 г. Подписана за печат на 22. XII. 1959 г.

Печатни коли 15,50 Издателски коли : 12,87

Формат на хартията : 59/84/8 Тираж : 600 Цена 12 лв.

Набрана и отпечатана в печатницата на Българската академия на науките
София, ул. Иван Вазов 13
Поръчка № 90

Адрес на редакцията
Археологически музей при БАН
бул. Стамболийски 2, София Ц
тел. 8-24-05 и 8-24-06

Адрес за абониране
Издателство на БАН
бул. Дондуков 32, София Ц
тел. 8-38-83

**Книжки 1—2 и 3—4 от 1959 г. се набавят от Издателството
на БАН. Двойна книжка струва 12 лв.**